

І. В. ЗАЙЧЕНКО

ПРОБЛЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ШКОЛИ
У ПРЕСІ

(друга пол. XIX — поч. XX ст.)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ІМ. В. СТЕФАНИКА
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР ПЕРІОДИКИ

І. В. ЗАЙЧЕНКО

**ПРОБЛЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ШКОЛИ У ПРЕСІ
(друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.)**

За редакцією М. Д. Ярмаченка

Рекомендовано
Міністерством освіти України
як навчальний посібник

Львів – 2002

ББК Ч 33 (4УКР) 5
УДК 371 (07)

Рекомендовано Міністерством освіти України як навчальний посібник 19.03.1999. - № 385.

З 17

Зайченко І. В. Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / За ред. М. Д. Ярмаченка. – Львів, 2002. – 344 с.

У книзі розкрито процес формування теоретико-методологічних основ української національної школи у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. і вплив тогочасної преси на означений процес; проаналізовані педагогічні погляди і визначено внесок найвидатніших (здебільшого досі маловідомих) педагогів, культурно–освітніх діячів у справу формування теоретичних основ української національної школи, системи освіти і практику її творення у 1917–1920 рр.

Книга адресується вчителям, студентам і викладачам вищих педагогічних навчальних закладів, науковцям у галузі теорії та історії педагогіки, працівникам народної освіти, всім, хто цікавиться історією шкільництва, сучасними проблемами школи, освіти, навчання і виховання в Україні.

Рецензенти:

І. А. Зязюн, дійсний член АПН України, д-р філос. наук, професор,
М. Б. Євтух, дійсний член АПН України, д-р пед. наук, професор,
О. П. Кондратюк, д-р пед. наук, професор

ISBN 966-02-1894-X

© **І. В. Зайченко, 2002**

З М І С Т

<i>ПЕРЕДМОВА</i>	5
ВСТУП	9
Розділ I. РОЛЬ ПРЕСИ У ФОРМУВАННІ ТЕОРЕТИЧНИХ ОСНОВ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ШКОЛИ (КІНЕЦЬ 50-Х РР. ХІХ СТ.– 1905 Р.)	
§ 1. Основні етапи національно-визвольного руху і преси в Україні (кінець 50-х рр. ХІХ ст.– 1905 р.)	13
А. Наддніпрянська Україна	13
Б. Західноукраїнські землі	21
§ 2. Зародження ідей про українську національну школу і їх висвітлення у пресі 60–70-х рр. ХІХ ст.	31
§ 3. Висвітлення проблем народної школи в пресі 80-х рр. ХІХ ст.– початку ХХ ст. (до 1905 р.)	48
Розділ II. ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ОСНОВ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ШКОЛИ В ПРЕСІ 1905–1917 РР.	
§ 1. Періодика на хвилі революційного піднесення і послаблення утисків українського слова	74
1.1. Загальна преса	74
1.2. Педагогічна преса	96
§ 2. Розробка основ української національної школи в пресі 1905–1917 рр.	116
2.1. Критика існуючої системи освіти, навчання і виховання	116
2.2. Педагогічна преса про реформування школи й освіти в Україні	136
2.3. Мета і завдання виховання в українській школі	164
2.4. Принципи освіти і виховання	186
2.5. Пошуки змісту освіти і методів навчання у новій школі	196

2.6. Проблеми суспільного становища та підготовки вчителя нової школи в пресі початку ХХ ст.	209
Розділ ІІІ. ПРАКТИКА РОЗБУДОВИ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ І ВИСВІТЛЕННЯ ЇЇ У ПРЕСІ (1917–1920 рр.)	
§ 1. Освітній рух в Україні	222
§ 2. Розвиток української преси	233
§ 3. «Проект єдиної школи на Україні»	239
§ 4. Основні напрями вироблення змісту освіти для нової школи в пресі 1917–1920 рр.	254
§ 5. Пошук нових форм організації, керівництва й управління освітньою справою в Україні	269
§ 6. Педагогічна преса про проблеми українського вчительства	280
ВИСНОВКИ	295
ЛІТЕРАТУРА	303

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

ПЕРЕДМОВА

Проблеми розвитку української національної школи і педагогічної науки в пресі другої половини XIX – початку XX ст. Іван Васильович Зайченко досліджує понад двадцять років. Його публікації з цих питань широко відомі в Україні. Авторові вдалося опрацювати величезну кількість архівних та літературних матеріалів, зробити їх надбанням педагогічної науки. Багато досліджених ним періодичних видань уведено в науковий обіг, що помітно збагатило педагогічну науку України.

І. В. Зайченко – зрілий дослідник у галузі теорії та історії педагогіки. Він вміє чітко визначити актуальні педагогічні проблеми, організувати їх глибоке вивчення і дослідження, обґрунтовано визначити наукові пріоритети і висновки, добре освоїв інструментарій науково-педагогічного дослідження, володіє хистом грамотного оформлення і викладу результатів проведених ним досліджень.

Наукові пошуки І. В. Зайченка широко апробовані в різних наукових аудиторіях. Він неодноразово виступав на всеукраїнських і регіональних науково-теоретичних конференціях та на засіданнях лабораторії теорії та історії педагогіки Інституту педагогіки АПН України. Основні матеріали дослідження висвітлені в численних (понад 70) публікаціях, у підготовлених ним посібниках для педінститутів.

І. В. Зайченко – уже визнаний в Україні дослідник історико-методологічних проблем педагогіки, зокрема в галузі становлення і розвитку української національної школи і педагогічної думки. Він розробив важливий напрям української історико-педагогічної науки.

Безперечним внеском у педагогічну теорію є визначення автором основних періодів та етапів розвитку національно-визвольного руху і преси в Україні. В національно-визвольному русі ним виділено чотири основних етапи. При цьому враховані регіональні особливості двох політично розмежованих частин України, історія яких тривалий час складалася по-різному: у Східній і Центральній Україні у складі

Російської імперії та на західноукраїнських землях у складі Польщі, Австро-Угорської імперії, Угорщини, Чехословаччини та Румунії. Це обумовило певне неспівпадання за роками цих періодів в одній та інших частинах України. У Наддніпрянській Україні виділено: перший етап – 1855–1863 роки; другий етап – початок 70-х років – 1876 р.; третій етап – середина 90-х років – 1914 р.; четвертий етап – 1917–1920 роки. На західноукраїнських землях також виділено чотири етапи розвитку національно-визвольного руху, але за роками вони також дещо не співпадають з етапністю розвитку цього руху у Наддніпрянській Україні.

У періодизації розвитку преси в Україні виділяється чотири періоди. Перший період охоплює початки преси мовою, близькою до української, в Галичині 1837–1859 років («Русалка Дністровая», «Вінок русинам на обжинок», «Зоря Галицька»). У другому періоді (60-ті роки ХІХ ст.– 1905 р.) виокремлюється два етапи в обох частинах України. Перший етап охоплює 60–70-ті роки. У Східній Україні він представлений часописами «Основа», «Черниговский листок», «Киевский телеграф». У Західній Україні у цей період розвивається москвофільська, народовська, радикальна преса, а також преса на Буковині та Закарпатті, які розвивалися в дещо інших умовах, ніж у Галичині. В цей час з'являється українська преса і за кордоном («Громада» М. П. Драгоманова та ін.). Другий етап охоплює 80–90-ті роки і початок ХХ століття (до 1905 р.). У Наддніпрянській Україні він представлений «Киевской стариной», «Педагогическим вестником», «Школьным обозрением» та деякими іншими часописами, а в Західній Україні – народовською, москвофільською, загальнодемократичною та радикальною пресою. Третій період охоплює пресу з 1905 до 1914 років. У ньому в обох частинах України виділяється загальнодемократична, соціал-демократична, більшовицька преса та преса за межами України. Четвертий період охоплює пресу років Першої світової війни, революційних потрясінь та визвольних змагань українців (1914–1920 рр.).

Джерелознавчий матеріал дав змогу авторові простежити еволюцію ідеї української національної школи протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. і виділити також по чотири етапи процесу формування теоретичних основ української національної школи. На східноукраїнських землях перший етап охоплює кінець 50-х – середину 70-х років; другий – 80-ті роки ХІХ ст.– 1905 р.; третій – 1905–1914 роки; четвертий етап – 1917–1920 роки. На західноукраїнських землях: перший етап – 60–70-ті роки; другий –

80-ті роки XIX ст.– 1905 р.; третій – 1905–1914 роки; четвертий етап – 1919–1939 роки.

Програмні завдання українського шкільництва в XIX та на початку XX століть спрямовувалися на пробудження національної самосвідомості українців, об'єднання українських земель в єдину державу, розвиток української народності, її мови, літератури, преси, освіти, культури, служіння інтелігенції своєму народові тощо. В галузі освіти особлива увага зверталася на критику існуючої в Україні школи, вимоги загальної, доступної і обов'язкової початкової освіти для всього населення, навчання рідною мовою, оновлення змісту і методів навчання, створення дешевої і доступної навчальної і навчально-популярної літератури для народу та ін.

І. В. Зайченко переконливо показує, що саме через пресу започатковується процес формування теоретичних основ української національної школи (обґрунтування мети, завдань, принципів, змісту, методів навчання і виховання, ролі, місця і значення учителя тощо).

В українській пресі кінця XIX – початку XX століть відображалися передові, прогресивні педагогічні ідеї та пошуки, що мали місце як в Європі, так і в Америці. Європейське й американське педагогічне новаторство з його ідеями вільного виховання, органічного поєднання навчання з продуктивною працею, самоврядуванням, поєднання колективної та індивідуальної роботи учнів у навчально-виховному процесі тощо так чи інакше проникали в українське вчительське середовище. Важливу роль у цьому відіграла педагогічна преса.

В умовах жорстких утисків української мови, літератури, преси, освіти і культури інтелігенція Центральної і Східної України в другій половині XIX – на початку XX століть спрямовує свої творчі зусилля, з одного боку, в Галичину, де завдяки певним конституційним свободам і гарантіям існувала українська преса й школа, а з іншого – знаходить підтримку прогресивної громадськості Петербурга і Москви, де з'явилася українська преса російською мовою.

Значну увагу українські педагоги звертали на формування прогресивних дидактичних основ шкільництва, спрямованих на здійснення національної освіти та національного виховання (реалізація ідеї народності виховання, якісного оновлення змісту і методів навчання, впровадження у народні школи вивчення природознавства, географії, історії рідного краю, музики, співів, фізичної культури, ручної праці тощо).

У боротьбу за рідну школу й освіту включалися не лише освітяни-фахівці, а й деякі державні установи, депутати Державної Думи, представники різноманітних громадських організацій і партій, «Просвіт», вищих і середніх навчальних закладів, земств та ін. Важливим фактором було й об'єднання українського вчителства у свою професійну спілку. З'явилися проекти української національної школи й освіти, розроблені С. Русовою, Я. Чепігою, І. Ющипиним, редакційними комітетами журналів «Світло», «Учитель», «Народный учитель», «Украинская жизнь», окремими з'їздами, курсами, просвітницькими організаціями. Важливим було і те, що пошук основ української національної школи і системи освіти здійснювався в умовах тісного співробітництва східно- і західноукраїнських освітніх діячів. Можливість реалізації цих ідей з'явилася лише після російської революції 1917 року, коли розвалилося російське самодержавство, а прогресивна українська громадськість зробила виразні кроки на шляху утворення української державності (Українська Народна Республіка, Гетьманат, Директорія та Українська Радянська Соціалістична Республіка). В педагогічній пресі цього часу відбувалася кристалізація педагогічної думки і формування теоретичних основ національної школи та системи освіти. Це проходило в контексті і під впливом розвитку прогресивної педагогічної думки світу.

Проаналізовані І. В. Зайченком проблеми розвитку української національної школи й освіти на межі XIX і XX століть, принципова оцінка педагогічної діяльності, творчості та спадщини багатьох мало або й зовсім не відомих широкій громадськості педагогів і журналістів, освітніх і культурних діячів, визначення внеску кожного з них у справу формування теоретичних основ і практику розбудови національної школи й освіти мають незаперечне значення для сучасного реформування школи і всієї системи народної освіти незалежної України.

М. Д. Ярмаченко,
академік Академії педагогічних наук України

ВСТУП

Становлення і функціонування Української держави неможливе без національної школи й освіти. З її розвитком нерозривно пов'язані перспективи економічного добробуту і подолання духовної кризи, подальшого розгортання науково-технічного прогресу, відродження національних традицій, інтеграція у світове співтовариство.

Існуюча в Україні школа не відповідає вимогам сьогодення. Постала гостра потреба реформування всієї освітньої системи, створення такої школи й освіти, які б забезпечували «формування соціально зрілої, працелюбної, творчої особистості громадянина України, здатного до свідомого суспільного вибору та збагачення на цій основі інтелектуального, культурного і економічного потенціалу народу» [Україна ХХІ століття: Державна національна програма «Освіта» (Проект). – К., 1992. – С. 9]. Мова йде про створення такої школи, яка б своїм духом і змістом відповідала природі дитини, потребам її розвитку як особистості.

Однак, як свідчать реалії сьогодення, творення національної школи й освіти здійснюється надзвичайно важко і складно. Відчувається тягар недалекого минулого, дефіцит нових оригінальних ідей, концепцій і теорій, які могли б слугувати виробленню стратегії і тактики розвитку національної школи й освіти на сучасному етапі і в перспективі. Тому перед педагогічною наукою стоїть невідкладне завдання пошуку нових теоретико-методологічних засад та методичних розробок, які б забезпечували докорінне оновлення системи освіти і школи на основі врахування реалій сучасного життя. Проте наукове вирішення сучасних освітніх проблем неможливе без знання того, як розвивалися теорія і практика національної освіти і

школи в минулому, без нового осмислення і переосмислення великого вітчизняного і зарубіжного педагогічного досвіду, зокрема тієї його частини, яка досі замовчувалася або ж висвітлювалася упереджено.

Важливою умовою інтенсифікації педагогічної науки є розширення її джерелознавчої бази, зокрема ширшого використання в процесі дослідження друкованих матеріалів періодичної преси минулого.

Преса другої половини XIX – початку XX ст. – це визначне явище суспільно-політичного, громадського, науково-педагогічного, культурно-національного життя українського народу, важливе джерело інформації, пропаганди політичних і науково-педагогічних знань, прогресивних ідей і передової педагогічної думки, ідейного впливу на широкі верстви трудового народу. У пресі минулого відображена соціальна напруга, що супроводжувала процес формування національної свідомості, боротьби за національне і соціальне визволення.

Багато українських освітніх і культурних діячів вважали пресу найкращою трибуною для пропаганди політичних та педагогічних ідей і активно використовували її як зброю в національно-визвольній боротьбі українського народу. У процесі довготривалої і наполегливої боротьби свідомих українців за рідну школу формувалися теоретичні основи національної системи освіти і школи, що й знайшли своє висвітлення в пресі України другої половини XIX – початку XX ст.

Науковому аналізу найважливіших педагогічних проблем формування теоретичних основ української національної школи й освіти, розкриттю еволюції ідеї української національної школи й освіти та теоретичному обґрунтуванню ролі преси другої половини XIX – початку XX ст. у висвітленні цього процесу, а також визначенню внеску найвидатніших борців за рідну школу й освіту (здебільшого невідомих або мало відомих) у справу формування теоретичних основ і практику створення української національної школи та освіти і присвячений цей навчальний посібник. Теоретико-методологічне, науково-педагогічне, соціально-політичне і культурно-

національне значення вибраних для дослідження проблем очевидне.

У посібнику хронологічно охоплено період із кінця 50-х рр. XIX ст. – часу пробудження національної самосвідомості, активізації національно-визвольного і громадсько-педагогічного руху в Україні – до 1920 року – року поразки національно-визвольних змагань українського народу в період 1917–1920 рр. Ці межі дають можливість простежити надзвичайно складну історію боротьби українського народу, його найвидатніших освітніх і культурних діячів за рідну школу й освіту від початку формування ідей про них і висвітлення в загальнодемократичній пресі 50–60-х рр. XIX ст. до цілісного формування теоретичних основ національного шкільництва і їх практичного втілення у 1917 – 1920 рр.

Під українською національною школою її найвизначніші теоретики М. Грушевський, Б. Грінченко, М. Драгоманов, М. Костомаров, П. Куліш, В. Науменко, І. Огієнко, В. Прокопович, С. Сірополко, І. Стешенко, І. Франко, П. Холодний, Я. Чепіга, С. Черкасенко, Г. Шерстюк, І. Ющишин та інші розуміли школу рідної мови, в якій вся система, структура, мета і завдання, принципи, зміст і методи, «увесь дух школи» проіняті ідеєю українства. Вона покликана сприяти утвердженню «свого національного існування» (М. Грушевський), готувати всебічно розвинених, високоосвічених, духовно і культурно багатих громадян України, здатних примножувати матеріальні, духовні і культурні цінності. Така школа має ґрунтуватися на національній основі, разом з тим «стояти на височині новітньої школи в сучасних культурних народів» (І. Ющишин), увібравши в себе кращі здобутки вітчизняного і зарубіжного педагогічного досвіду.

Характерний для радянської педагогічної науки підхід до аналізу історико-педагогічного процесу на основі принципів партійності і класовості не давав змоги об'єктивно висвітлити історію розвитку української національної школи, боротьбу за рідне шкільництво багатьох свідомих українців. Тисячі імен подвижників українського відродження і національної освіти,

сотні газет і журналів, багато педагогічних явищ, подій і фактів минулого цілеспрямовано піддавались забуттю. Ось чому до проголошення незалежності України (1991 р.) проблеми української національної школи, освіти не досліджувалися.

Таким чином, об'єктивна обумовленість становлення Української держави і відродження національної свідомості, гостра потреба реформування освітньої справи і створення школи й системи освіти на принципах гуманізму, демократизму, народності, пріоритету загальнолюдських цінностей, творчого використання кращих здобутків педагогічного досвіду минулого, необхідність інтенсифікації розвитку педагогічної науки з метою використання її результатів для докорінного оновлення системи освіти, утвердження національної освіти і школи, роблять посібник і актуальним, і корисним.

**РОЛЬ ПРЕСИ
У ФОРМУВАННІ ТЕОРЕТИЧНИХ ОСНОВ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ШКОЛИ
(кінець 50-х рр. XIX ст.– 1905 р.)**

**§ 1. Основні етапи
національно-визвольного руху і преси в Україні
(кінець 50-х рр. XIX ст.– 1905 р.)**

А. Наддніпрянська Україна

Перший етап національно-визвольного руху на українських землях, що входили до складу Російської імперії, припадає на 1855–1863 рр. Обумовлений він був загостренням соціально-економічних і політичних процесів у Російській державі. В Україні, де царизм у найбрутальніших формах здійснював політику соціального й національного гноблення, ці процеси супроводжувалися пробудженням національної самосвідомості, усвідомленням українцями спільності своїх національних інтересів, початком консолідації української нації.

Характерною особливістю цього періоду була поява в Україні «Громад» – напівлегальних осередків демократичної інтелігенції, що проводили національно-культурну і громадсько-політичну діяльність. Перша «Громада» виникла в Петербурзі за участю М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка, В. Білозерського, О. Кістяківського, М. Стороженка, О. Лазаревського та ін. Вони налагодили випуск дешевої науково-популярної літератури для народного читання, творів українських письменників, перекладів із зарубіжної літератури.

Об'єктивно назрівала потреба заснування загальноукраїнського часопису, який відображав би тенденції і перспективи українського національного відродження. Протягом 1861–1862 рр. в Петербурзі

побачили світ 22 номери журналу «Основа», який відіграв вирішальну роль у кристалізації ідеології українофільства.

У 60-х рр. XIX ст. «Громади» були засновані в Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Катеринославі, Херсоні, Чернігові та інших містах.

Учасники «Громад» видавали й розповсюджували українські книжки, організовували недільні школи, влаштовували театральні вистави, концерти, вертепи, всіляко намагалися будити й утверджувати українську національну свідомість.

У Чернігові ще з 1838 р. видавалися офіційні «Черниговские губернские ведомости», навколо яких у 60-х рр. почала гуртуватися прогресивно налаштована молодь. Із містом пов'язують свою діяльність Л. Глібов, І. Шраг, О. Тищинський, А. Свидницький, О. Лазаревський, С. Ніс, І. Андрущенко. Турботами Л. Глібова і за його редакцією протягом 1861–1863 рр. видавався тижневик «Черниговский листок», що, як і «Основа», здійснював програму українського відродження, але в меншому масштабі.

Ще раніше, 1 липня 1859 р., в Києві побачила світ газета «Киевский телеграф», з функціонуванням якої пов'язана діяльність «Старої громади» – М. Драгоманова, М. Лисенка, П. Чубинського, П. Житецького, М. Старицького, В. Антоновича.

На жаль, дуже швидко український культурний рух здобув собі ідейних противників. Якщо раніше російське громадянство, російська преса прихильно ставилися до української літератури, культури, національно-освітніх потреб, охоче друкували твори українською мовою, статті на захист прав української мови та самостійності літературного розвитку, розвідки з української історії, етнографії, культури, в українцях вбачали своїх спільників і однодумців у боротьбі проти кріпацтва, то вже починаючи з 1861 р. відносини почали змінюватися.

Освітній рух в Україні став серйозно тривожити великоросійські шовіністичні кола. На сторінках слов'янофільських а згодом і консервативних видань («Вестник Юго-Западной России», «Киевлянин», «Московские ведомости» та ін.) почали лунаати голоси, що Україна ніколи не була окремою державою, що українська мова – це ніяка не мова, а лише діалект, і що немає потреби творення якоїсь іншої мови й літератури, крім російської, і що просвіта українського народу українською мовою призведе тільки до відчуження його від загальноросійського життя.

Ситуацію підігрівали й на місцях. Деякі українські поміщики з великою недовірою ставилися до освітнього руху, засипавши російську адміністрацію доносами на «хлопоманів» (так охрестили вони тих, хто відстоював інтереси трудівників – «хлопів»), звинувачуючи їх у революційній пропаганді.

Поляки стверджували, що українці не мають підстав для самостійного національного розвитку, бо вони належать до польського племені й українська мова – це тільки діалект польської мови; український національно-визвольний рух зображався як наслідок чиєїсь сторонньої інтриги, щоб ослабити польський елемент на правому березі Дніпра.

«Основа», «Черниговский листок», «Киевский телеграф» рішуче відбивали ці атаки. М. Костомаров, П. Куліш, П. Чубинський, Л. Глібов, В. Антонович та інші своїми публіцистичними матеріалами боролися як проти великоруського високодумства і непримиренності, так і з зазіханнями поляків на українські землі.

Російський уряд спочатку не брав до уваги зростання українського національно-визвольного руху середини 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. Російська адміністрація навіть почала видавати розпорядження й відозви до українського народу українською мовою. П. Кулішеві доручено було перекласти українською мовою маніфест від 19 лютого 1861 р. Однак лояльне ставлення до українського руху невдовзі різко змінилося. Польське повстання 1863 р. дало російській реакційній пресі на чолі з Катковим привід заявляти, що за ним вибухне й українське, якщо уряд не вживе відповідних заходів; стверджувалося, що український рух – це результат «польської інтриги», спрямованої на послаблення Росії. Все це сприяло розгортанню широкомасштабної кампанії проти українського національно-визвольного руху і відродження. Українські перевертні всіх мастей «доводили», що український народ не хоче української ні школи, ні мови, ні літератури, закидаючи російську пресу й адміністрацію доносами на українських діячів. Розпочалися численні арешти серед української інтелігенції, були розгромлені чернігівська й полтавська «Громади», а найактивніших їх членів, як і діячів з інших регіонів України, заслано до далеких північних губерній Росії.

У 1863 р. був закритий «Черниговский листок», а його редактор Л. Глібов висланий у Ніжин «під негласний нагляд»; ще раніше, в жовтні 1862 р., припинила існування «Основа», відчула урядові утиски редакція газети «Киевский телеграф»; були закриті всі недільні та інші школи з українським навчанням. Валуєвський циркуляр 1863 р. знаменував кінець першого етапу національно-визвольного руху українського народу в Наддніпрянській Україні. У розвитку українського відродження настала перерва, яка затягнулася до кінця 60-х – початку 70-х рр. XIX ст.

Найважливішим результатом першого етапу національно-визвольного руху в Наддніпрянській Україні другої половини XIX ст. в освітній справі стала поява народної школи (недільні, вечірні, школи для дорослих, спроби викладання в них рідною мовою слухачів, використання перших українських підручників) і поява демократичних загальноукраїнських видань «Основа», «Черниговский листок», «Киевский телеграф», етап існування яких можна кваліфікувати як перший період розвитку демократичної української преси другої половини XIX ст.

Український національно-визвольний рух був придушений, але не знищений. Передові діячі освіти і культури спрямували свої погляди в Галичину, де впродовж кількох десятиліть українське національне відродження здійснювалося у більш сприятливих суспільних умовах. А як тільки наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. утиски реакції дещо послабшали, відразу почали відроджуватися і відновлювати свою діяльність «Громади», найвпливовішою з яких стала київська, отримавши назву «Стара громада». Розпочався другий етап українського національно-визвольного руху, що тривав до 1876 р.

Однією з характерних прикмет цього етапу була поява земств та їхня активна діяльність у галузі народної освіти. З початку 70-х рр. XIX ст. повітові земства дедалі частіше брали на себе ініціативу створення нових сільських шкіл, виплати заробітку вчителям, оснащення шкіл навчальним приладдям, витрати на утримання шкіл тощо.

Новим змістом була наповнена діяльність «Громад». Виділялася «Стара громада», очолювана В. Антоновичем, до складу якої входили

Ф. Вовк, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Зібер, О. Кістяківський, О. Кониський, М. Лисенко, І. Лучицький, М. Михальчук, Б. Познанський, Т. Рильський, О. Русов, М. Старицький, П. Чубинський та інші. Київські громадівці зуміли не лише організувати широку і всебічну культурно-просвітницьку і наукову діяльність, а й по-новому визначити програму українського національного відродження.

З їх ініціативи у 1873 р. у Києві був створений «Південно-Західний відділ Російського географічного товариства», до співпраці в якому були залучені освітні, громадські й культурні діячі з усієї України. Учасники товариства здійснювали дослідження з історії, етнографії, економіки, мови, фольклору, клімато-географічних умов України, статистики тощо і публікували їх результати.

Наприкінці 1874 р. газету «Киевский телеграф» очолив редакційний комітет у складі М. Драгоманова, Ф. Вовка, М. Зібера, М. Лисенка, П. Чубинського, що вплинуло на її ідейно-тематичне спрямування. Газета заговорила про життя знедоленого люду, торкаючись найрізноманітніших проблем пореформеного життя. Тут друкувалися статті С. Подолинського, в яких проголошувалися соціалістичні ідеї; критикувалася станова школа, висувалися вимоги створення школи з рідною мовою викладання.

Нове піднесення національного відродження в Україні серйозно стурбувало царський уряд, який вбачав у ньому вияв сепаратизму. У 1875 р. була створена спеціальна комісія для боротьби з українофільством, яка прийшла до висновку, що «допустити окрему літературу на простонароднім українським наріччі значило б покласти тривку основу для переконання в можливості відділення, хоча б і в далекій будучині, України від Росії» [96.– Т. II, 316]. Комісія рекомендувала закрити «Південно-Західний відділ Російського географічного товариства», припинити видання «Киевского телеграфа» і вжити персональних репресій щодо окремих українських діячів. 18 травня 1876 р. в Емсі Олександр II підписав указ про абсолютну заборону українського письменства. Заборонялося друкувати українською мовою будь-які книги і навіть тексти до нот, ставити театральні вистави, ввозити з-за кордону українські видання.

18 липня 1876 р. закривається «Киевский телеграф». М. Драгоманова, одного з редакторів газети і найвпливовішого члена «Старої

громади», було звільнено з посади доцента Київського університету. Він змушений був емігрувати, оселившись у Женеві, де невдовзі, заснувавши друкарню, разом із М.Зібером, Ф.Вовком, С.Подолінським, М.Павликом, Л.Шульгіним налагодив випуск українських книжок та брошур соціалістичного й революційного спрямування, а також журналу «Громада».

Так закінчився другий етап українського національно-визвольного руху, який, на жаль, не сприяв розвитку національної преси, бо, крім «Киевского телеграфа», в Наддніпрянській Україні не було більш помітного видання, що боронило б українські інтереси.

З початку дії Емського указу (1876 р.) до середини 90-х рр. XIX ст. тривала затяжна перерва у розвитку національно-визвольного руху на східноукраїнських землях. Цю добу науковці одноставно охарактеризували «найглухішою в історії українського руху в другій половині XIX віку» [96.– Т. II, 317]. У зв'язку із жорстким тиском цензури «українських книжок появляється дуже мало, про періодичні видання нема ані мови, а одинока світла сторінка в тім десятилітті – се наглий розвій українського театру і української драматичної літератури» [395.– Т. 41, 381].

Преса нагадувала про себе малопомітними київськими («Киевский вестник» (1870–1872), «Киевский листок» (1878–1881), «Труд» (1881–1882), ін.) та провінційними («Черниговская газета» (1877–1878), «Земский сборник Черниговской губернии» (1869–1916), «Земский обзор» (Полтава, 1883), «Екатеринославский листок» (1882–1884), «Елисаветградский вестник» (1876–1894), «Одесский листок» (1881–1916), «Одесские новости» (1884–1916) виданнями та деякими іншими, які друкувалися російською мовою, розглядали проблеми місцевого характеру, не могли і не надто намагалися кардинально вплинути на новий розвій українського руху. Щоправда, і в них траплялися поодинокі матеріали на освітні теми, пропитувались ідеї М. Пирогова і К. Ушинського, висловлювалась думка про покращання освітньої справи в межах імперії.

Видавалися також офіційні «Циркуляри...» по Київському (1859–1917), Харківському (1861–1916), Одеському (1864–1917) навчальних округах, в яких висловлювалась необхідність реформи народної школи.

Ідеї великодержавного шовінізму пропагували на східноукраїнських землях «Киевлянин» (1864–1895), «Киевское слово» (1867–1905), «Киевские епархиальные ведомости» (1861–1917), «Черниговские епархиальные ведомости» (1869–1918), «Церковно-приходская школа» (1887–1906).

М. Драгоманов зі сторінок «Громади: Української збірки» (1878–1880) і «Громади: Української часописі» (1880–1881) із Женеви будив українську політичну і соціально-педагогічну думку, палко закликаючи інтелігенцію до активної творчої праці на благо свого народу, для піднесення його освіти і культури. Наприкінці 80-х рр. XIX ст. у Галичині з ініціативи М. Драгоманова була створена Українська радикальна партія, в діяльності якої провідне місце займали І. Франко та М. Павлик. Партія захищала інтереси селян і робітників, виступала за єдину незалежну Українську державу, видавала журнал «Народ» (1890–1895) і газету «Хлібороб» (1891–1893).

«Світлим променем» у «темному царстві» доби середини 70-х – першої половини 90-х рр. XIX ст. був журнал «Киевская старина» (1882–1906), який гуртував навколо себе весь цвіт української науки, культури, літератури, просвіти. Тут друкувалися М. Костомаров, П. Житецький, В. Антонович, П. Лебединцев, О. Лазаревський, О. Левицький, В. Іконников, М. Сумцов, М. Чалий, І. Франко, А. Кримський, Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, М. Старицький, М. Коцюбинський, О. Кобилянська, Дніпрова Чайка, Д. Багалій, В. Перетц, Л. Яновська та багато інших. За 25 років існування журнал надрукував велику кількість наукових праць, документів, архівних матеріалів, рецензій, перекладів тощо, в яких висвітлювалися історія, культура, освіта, мистецтво і побут українського народу; вніс помітний вклад у розвиток української науки. Чимало матеріалів журналу і нині є першоосною для досліджень у галузі історії, археології, фольклористики, етнографії, літературознавства, історії педагогіки.

І ще один відрадний факт мав місце в тій порі – це поява на східноукраїнських землях педагогічних і методичних часописів: «Педагогический вестник» (Єлизаветград, 1881–1883), «Школьное обозрение» (Одеса, 1889–1892), «Профессиональная школа» (Київ, 1890–1892), «Журнал элементарной математики» (Київ, 1884–1886),

«Вестник опытной физики и элементарной математики» (Київ, 1886–1891; Одеса, 1891–1915). І хоча друкувалися вони російською мовою, та ґрунтувалися на українському матеріалі, мали на увазі українського читача, розглядаючи животрепетні проблеми школи й освіти на терені України, критикуючи політику самодержавства у галузі народної освіти, вимагаючи гуманізації і демократизації освіти, відстоюючи й пропагуючи передові педагогічні ідеї класиків світової (Коменського, Локка, Руссо, Песталоцці, Дістервега й ін.) та вітчизняної (Сковороди, Духновича, Пирогова, Ушинського й ін.) педагогічної думки, виступаючи за поліпшення соціально-правового становища вчителів.

У цей період більшість українських освітніх і культурних діячів друкувалися не лише в галицьких, а й у російських часописах прогресивного спрямування – таких, як «Педагогический сборник» (С.-Петербург, 1864–1917), «Воспитание и обучение» (С.-Петербург, 1877–1917), «Русский начальный учитель» (С.-Петербург, 1880–1911), «Вестник воспитания» (Москва, 1890–1917), «Русская школа» (С.-Петербург, 1890–1917).

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. ознаменувався новим зростанням національно-визвольного руху в Наддніпрянській Україні, який був більш могутнім і організованим, ніж на попередніх етапах. Уперше широкомасштабно й організовано виступили на політичну арену передові вчителі, студентська й учнівська молодь. Вони вимагали ліквідації поліцейсько-бюрократичного режиму в навчально-виховних закладах, реформування освіти і школи на засадах гуманізму і демократизму, введення безкоштовного загального початкового світського навчання, скасування заборони навчатися рідною мовою, створення підручників рідною мовою, удосконалення навчальних планів та програм тощо.

На арену політичного і громадсько-педагогічного життя виступило нове покоління української інтелігенції, яке вже не задовольнялося лише культурно-просвітницькою діяльністю. На зміну гурткам і громадам приходять партії, які дедалі активніше висувають політичні вимоги. Їх організаторами й учасниками були представники тієї частини інтелігенції і студентства, що неухильно й послідовно плекали ідею українського відродження. Революційна

українська партія (РУП, Харків, 1900; організатори й учасники – Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич, Б. Камінський і ін.), Українська народна партія (УНР, Харків, 1902; на чолі з М. Міхновським), Українська демократична партія (УДП, Київ, 1904; очолювана Є. Тимченком, В. Чеховським, Є. Чикаленком), Українська радикальна партія (УРП, Київ, 1905; організатори Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський), Українська демократично-радикальна партія (УДРП, Київ, 1905; злиття УДП і УРП), Товариство українських поступовців (ТУП, Київ, 1908), Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП, 1905; засновники В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш) висували вимоги докорінного реформування системи освіти в Україні, створення національної школи, безкоштовного загального світського навчання дітей обох статей віком до 16 років; передачі всієї освітньої справи в Україні українському парламентові й органам місцевого самоврядування. Учасники й організатори цих партій були ініціаторами створення різноманітних педагогічних і просвітницьких товариств, спілок, об'єднань, брали активну участь у роботах земських, педагогічних і учительських з'їздів.

Кожна з партій намагалася мати свій друкований орган. Так, програму УДРП репрезентували газета «Громадська думка» (Київ, 1905–1906) та журнал «Нова громада» (Київ, 1906); УСДРП – газета «Слово» (Київ, 1907–1909); ТУП – газета «Рада» (Київ, 1906–1914). Але, на жаль, період з кінця 70-х рр. XIX ст. до 1905 р. був одним із найважчих у розвитку української преси на Наддніпрянщині. В цей період не існувало жодного пресового видання, яке б друкувалося українською мовою і відстоювало ідеї національного відродження.

Б. Західноукраїнські землі

Зачинателем національного відродження в Галичині стала так звана «Руська трійця» у складі М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького, які ще в студентські роки створили гурток і поклялися «все своє життя працювати на користь народу та відродження української літератури в Галичині». У 1837 р. вони видали альманах «Русалка

Дністровая», яка, незважаючи на її конфіскацію, справила надзвичайно велике враження на галицьке суспільство, особливо молодь. Це була перша в Галичині книга, видана народною мовою. Вона мала надзвичайно важливе значення у справі національно-культурного відродження, оскільки її упорядники виступили на захист прав українського народу на існування, закликали передову інтелігенцію до відродження рідної мови, літератури, культури, до служіння своєму народу і єднання зі слов'янськими народами, до національного розвитку на засадах гуманізму, демократизму і прогресу.

Однак, як писав І. Франко у статті «Критичні письма о галицькій інтелігенції», «не в добру пору вибралася тога «цвітка дрібная» до нашої богоспасаємої Галичини, не могла вона «згорнути весь світ до себе», бо пора була прикра, студена, – і заморозила дрібну цвітку. Сесь маленький і слабенький проблиск революційного духу переполошив усі власті церковні й світські і викликав довгу, майже десятилітню реакцію в літературі» [566, 93].

Новий початок і повільне зростання преси науковці пов'язують із виданням у Відні у 1846–1847 рр. Яковом та Іваном Головацькими продовження «Русалки Дністрової» – альманаху у двох частинах під назвою «Вінок русинам на обжинки», в якому підтверджувалася вірність традиціям «Руської трійці», спрямованих на українське відродження.

Австрійська революція 1848 р. дала значний поштовх до розвитку національної самосвідомості і культури в Галичині. 2 травня 1848 р. у Львові була заснована політична організація передової української інтелігенції «Головна Руська Рада», яка закликала український народ до пробудження, боротьби за кращу долю, виступила з вимогами реформ у всіх сферах суспільного життя, здійснення широкої просвітницької діяльності, введення в народних школах викладання рідною мовою та ін.

Улітку того ж року «Головна Руська Рада» заснувала культурно-просвітницьке товариство «Галицько-Руська Матиця» з метою просвіти народу, створення національної школи, видання підручників та посібників для неї, науково-популярної літератури загальноосвітнього характеру, «Народний Дім» з бібліотекою, залом для читань та концертів, а також друкований орган «Зоря Галицька».

«Зоря Галицька» виходила з 1848 до 1852 р. як газета, а до 1857 р. – як журнал і мала помітне позитивне значення у справі пробудження і просвіти українського народу, викликавши симпатію видавців петербурзької «Основи». Видавці часопису виступили з програмою, яка потім тривалий час була дороговказом для прогресивно налаштованої частини інтелігенції у справі українського національного відродження (розвиток української народності, її культури, мови, піднесення ролі української мови до рівня, який займали інші мови в австрійській державі, введення викладання українською мовою у школи всіх типів, видання науково-популярної літератури рідною мовою, охорона конституційних прав і свобод українців тощо).

Часопис торкався також економічних, політичних, історичних тем; у ньому друкувалися М. Шашкевич, М. Устиянович, О. Духнович, А. Кралицький, О. Попович, Б. Дідицький та інші.

19 жовтня 1848 р. у Львові зібрався «Собор руських учених», який поставив за мету виокремити українську мову із церковно-слов'янської, російської та польської, виробити її правопис і визначити єдину форму. У доповіді Я. Головацького «Розправа о язиці южно-руським і его нарчіях» встановлювався поділ на три самостійні мови: українську, російську і білоруську. Собор ухвалив прийняти етимологічний правопис М. Максимовича, встановити єдину граматику української мови, домагатися введення української мови в усі школи, поділу Галичини на два окремі краї – український і польський.

Однак минуло півтора року, і політика австрійського уряду щодо українського культурного руху зробила різкий поворот у бік реакції. Хоч українські культурницькі інституції й не були закриті, все ж подальший національний розвиток усіяло гальмувався. До того ж українська інтелігенція і духівництво об'єдналися у різні партії.

На перший план виступила святоюрська партія, яка складалася з представників вищого духівництва, всіляко підтримувала уряд і захопила в свої руки найвпливовіші культурно-просвітні організації. Її члени підозріло ставилися до будь-яких проявів вільнодумства, переслідуючи його носіїв.

Серед решти галицької інтелігенції відбувся різкий поділ на два табори – москвофілів і народовців.

Москвофіли вважали, що подальший розвиток української народності в Галичині можливий лише при сприянні Росії, на основі засвоєння російської культури і літературної мови, спрямовуючи свої зусилля на прищеплення серед галичан російської мови. Результатом цих зусиль стала витворена ними штучна мова, яку їх опоненти небезпідставно назвали «язичієм».

Народовці вважали, що національне відродження необхідно розвивати на основі вивчення власних історичних і культурних коренів, розвитку рідної мови, піднесення її до рівня світових.

Кожна партія намагалася мати свої культурно-просвітні установи й організації, друковані органи, представництво в парламентських структурах краю і держави. Разом з тим, обидві партії не піднесли до рівня вираження корінних інтересів українського народу – його прагнення до волі, свободи, великих соціальних здобутків і незалежності. І. Франко, характеризуючи ці партії, писав: «В одній переважає примішка клерикально-консервативних, а в другій національно-консервативних елементів» [395.– Т. 26, 84].

У 50-х рр. XIX ст., у період подальшого наступу реакції, в Галичині з'явилися «Лада» (1853) за редакцією С. Шеховича, «Отечественный сборник» (1853–1859, 1861–1862, 1866) і «Домова школа» за редакцією В. Зборовського, «Семейная библиотека» (1855–1856) та інші. Однак із 10 пресових українських органів у 1853р. залишилося 6 у 1859 р.

Початок 60-х рр. XIX ст. у Галичині ознаменувався піднесенням національно-визвольного руху, що значною мірою стало можливим завдяки подіям у Великій Україні. Досить активно почала розвиватися москвофільська преса – «Слово» (1861–1887; редактор Б. Дідицький), «Дом и школа» (1863–1864; редактор І. Гушалевиц), «Письмо до громади» (1863–1865, 1867–1868; редактор С. Шехович), «Страхопуд» (1863–1867; видавець І. Ливчак), «Дуля» (1864; видавець М. Поремба), «Золотая грамота» (1864–1867) – додаток до «Страхопуда» та інші. В них друкувалися поодинокі матеріали українською мовою й українофільського спрямування.

Помітним явищем у національно-культурному й освітньому русі була поява видань народовського спрямування: «Вечерниці» (Львів, 1862–1863; видавці Ф. Заревич, К. Климкович, В. Шашкевич), «Мета»

(Львів, 1863–1866; видавець К. Климович), «Нива» (Львів, 1865; видавець К. Горбаль), «Русалка» (Львів, 1866; редактор В. Шашкевич за участю О. Кониського), «Русь» (Львів, 1867; видавець Ф. Заревич), «Правда» (Львів, 1867–1897; редагували в різні роки Л. Лукашевич, І. Микита, А. Вахнянин, О. Огоновський, В. Барвінський).

Найвизначнішою серед них була «Правда», яка наближалася до органу всеукраїнського значення, розвиваючи ідеї національного відродження, висунуті петербурзькою «Основою». У «Правді» друкувалися П. Куліш, О. Кониський, Марко Вовчок, О. Стороженко, В. Навроцький, В. Шашкевич, В. Лучаківський, К. Сушкевич, О. Партицький, М. Желіховський, І. Нечуй-Левицький, М. Драгоманов, С. Руданський, В. Мова (Лиманський) та ін.

Головна увага в народовських виданнях була звернута на необхідність вільного розвитку національної культури, особливо у сфері мови, літератури, освіти, національної школи, а також орієнтацію на здобутки Великої України.

У 60-х рр. ХІХ ст. у Галичині й на Закарпатті з'являються перші педагогічні часописи: «Дом и школа» (Львів, 1863–1864; видавець І. Гушалевич), «Школа» (Львів, 1865, додаток до «Письма до громади»; редактор С. Шехович), «Учитель» (Львів, 1869–1874, з додатком «Ластівка» (1869–1874, 1880; видавець Л. Клемертович); «Учитель» (Ужгород, 1867; видавець Андрій Ріпай), «Народное чтение» (Ужгород, 1869; видавець К. Сабов). І хоча внесок їх у розробку теоретичних основ української національної школи був незначний, все ж вони були орієнтовані на народну школу, її завдання і потреби, а також на потреби українського народу в Галичині, Буковині й Закарпатті з метою «привести його до історичного самопізнання, скинути з нього темноту і неучтво і розбудити в ньому силу духу народного» [571.– Ч. 21, 321].

Однак уже на початку 60-х рр. ХІХ ст. і на західноукраїнських землях діяннями австрійського уряду і польської шляхти національно-визвольний рух українського народу був придушений. Австрійська конституція 1867 р. формально проголошувала рівноправність української і польської народностей у Галичині, але фактично управління в усіх сферах життя краю було передано в руки поляків. Освітньою справою повністю заволоділи поляки, з 1869 р. польська мова стала офіційною в освіті й адміністрації Галичини.

В умовах, коли право на існування періодичного видання потрібно було здобувати ціною політичної лояльності до уряду, поміркованості, а то й відвертої реакційності, могли існувати лише клерикальні «Руський сіон» (Львів, 1871–1883), «Наука» (Коломия, 1871–1876; Львів, 1877; Відень, 1877–1893), «Карпат» (Унгвар, 1873–1886). З москвофільських найпомітнішою була газета «Слово» (Львів, 1861–1887).

Народовці, хоча поволі й зміцнювали свої позиції впродовж 60–70-х рр. XIX ст., але, спираючись на консервативне духівництво і дрібну буржуазію, у своїх вимогах скочувалися до «формального націоналізму» [96.– Т. II, 321], далекого від реальних потреб українського народу в Галичині. Їх здобутками в 60–70-х рр. XIX ст. стали часописи «Вечерниці», «Мета», «Нива», «Русалка», «Правда»; заснування в 1868 р. товариства «Просвіта», члени якого поступово організували в Східній Галичині широку мережу бібліотек, читалень, хорів, театральних груп, гімнастичних товариств та кооперативів, зокрема відомих гімнастично-протипожежних товариств «Січ» та «Соколи». Одні народовці розробляли українську граматику й словники; інші розвивали український театр, який, як і в Наддніпрянській Україні, перетворився на особливо ефективний засіб поглиблення національної свідомості.

Початок 80-х рр. XIX ст. ознаменувався пожвавленням культурно-просвітницької діяльності народовців, які заснували часописи «Батьківщина» (Львів, 1879–1896), «Діло» (Львів, 1880–1916), «Зоря» (Львів, 1880–1897), «Газета школьна» (Львів, 1875–1879), «Народна школа» (Коломия, 1875), «Письмо з «Просвіти»» (Львів, 1877–1879), «Школьна часопись» (Львів, 1880–1889), «Приятель дітей» (Коломия, 1881–1883), «Учитель» (Львів, 1889–1914), «Дзвінок» (Львів, 1890–1914) та інші (продовжувала виходити «Правда»); організували народні віча, сходи, зібрання, на яких розглядали проблеми економічного й соціально-політичного життя українського народу в Галичині. Саме тоді починає зростати ідейний вплив М. Драгоманова, три листи якого до журналу «Друг» (Львів, 1875, 1876) змусили передову студентську молодь Галичини активізуватися, по-новому глянути на навколишню дійсність. Як писав І. Франко, М. Драгоманов «намагався розбудити в українській молоді дух критики, служіння

інтересам знедоленого і забутого народу, любов до справжньої життєдайної науки, її гідності і чесності» [Die Zeit.— 1903.— № 167.— С. 1, 2]. У статті «З останніх десятиліть XIX в.» І. Франко відзначав: «В половині 70-х років на перший план у галицько-українських зносинах виступає Драгоманов... В своїх працях, писаних для Галичини і про Галичину, він сипнув таку масу нових, в розумінні тодішніх галичан, диких теорій, висловив стільки різнорідних ідей, подав стільки вірних і натяганих, але з великим талантом подобираних доказів, що скудоумним галичанам доводилось або вибрихуватися, ... або мовчати» [395.— Т. 41, 478].

Однак навіть найактивнішої діяльності народовців було недостатньо, щоб забезпечити їм конструктивну й прогресивну роль у розвитку українського національно-визвольного руху. Щодо москвофілів, то їх діяльність навряд чи можна назвати прогресивною.

Найпалкішими послідовниками ідей М. Драгоманова, справжніми носіями українського національного відродження і захисниками народних інтересів виступили з середини 70-х рр. XIX ст. І. Франко та М. Павлик. Очоливши в 1876 р. редакційний комітет журналу «Друг» (Львів, 1874–1877), вони на перше місце висунули соціальні питання. Проблематика і зміст часопису були настільки опозиційні до урядової політики, що він був закритий, а І. Франко і М. Павлик заарештовані.

Звільнившись з-під арешту, вони в 1878 р. організували новий журнал «Громадський друг», на сторінках якого ще з більшою силою таврувалась існуюча українська дійсність, висвітлювалися важкі умови життя та праці ремісників і робітників львівських друкарень, порушувалися проблеми народної освіти, висувалися вимоги виховання нової народної інтелігенції.

Однак уже 17 травня 1878 р. «Громадський друг» був закритий. Тоді в серпні того ж року з'явився новий збірник – «Дзвін», який також негайно був закритий через проголошення соціалістичних ідей. Наприкінці року І. Франко та М. Павлик видали ще один збірник – «Молот», але й він розділив долю своїх попередників.

Протягом 1876–1880 рр. вийшло 14 книг «Дрібної бібліотеки», в редакційний комітет якої входили І. Франко та І. Белей. Видавці ставили мету виховання у молоді матеріалістичного світогляду

шляхом публікацій перекладів наукових праць представників російської і західноєвропейської матеріалістичної думки.

Трибуною передових філософських, соціально-політичних, економічних, культурно-національних ідей був журнал «Світ» (Львів, 1881–1882), очолюваний І. Франком та І. Белеєм. На його сторінках висвітлювалося «робітниче питання», аналізувалися проблеми школи й освіти.

Для педагогічної громадськості України програмними стали положення і висновки, викладені в статтях І. Франка «Мислі о еволюції в історії людськості», «Чи вертатись нам назад до народу?», «Чи ми хоч тепер прокинемось?», «Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва», надруковані в журналі «Світ».

Кінець XIX – початок XX ст. в Галичині ознаменувався зростанням соціально-політичного і національно-визвольного руху. Цьому сприяло ряд чинників – економічних, політичних, соціальних, ідеологічних. Наприкінці XIX ст. продовжували виходити часописи «Батьківщина», «Діло», «Учитель», «Дзвінок», «Громадський голос»; з'явилися нові видання – проурядова газета «Руслан» (Львів, 1897–1914), політико-просвітницька газета для народу національно-демократичного спрямування «Свобода» (Львів, 1897–1916); загальнодемократичні і радикальні видання «Народ» (Львів, 1890–1892; Коломия, 1892–1893), «Хлібороб» (Львів, 1891; Коломия, 1892–1893), «Записки товариства імені Шевченка» (Львів, 1892), «Записки наукового товариства імені Шевченка» (Львів, 1893–1916; часопис, присвячений українській історії, філології й етнографії), «Жите і слово» (Львів, 1894–1897), «Літературно-Науковий Вістник» (Львів, 1898–1906); а на Буковині – «Буковина» (Чернівці, 1885–1916), «Бібліотека для молодіжі» (Чернівці, 1885–1893), «Руська школа» (Чернівці, 1888, 1891).

На початку XX ст. преса помітно зростає, спостерігається її диференціація як за партійною, так і за професійною та іншою приналежністю. Повністю занепала москвофільська преса. З'явилися нові видання: радикального спрямування – «Новий громадський голос» (Львів, 1904–1906), «Подільський голос» (Тернопіль, 1904–1907); партійні – «Воля» (Львів, 1900–1907), «Гасло» (Чернівці, 1902), «Добра новина» (Львів, 1903), «Селянин» (Львів, 1904–1906),

«Праця» (Львів, 1904–1906), «Листок правди» (Львів, 1905); літературно-просвітницькі – «Зоря» (Коломия, 1902–1903), «Дзвін» (Львів, 1905–1906), «Ідея» (Тернопіль, 1905–1906), «Руська хата» (Львів, 1905–1906); педагогічне – «Промінь» (Вашківці над Черемошем, 1904–1907); економічне – «Економіст» (Львів, 1904–1906); мистецьке – «Артистичний вісник» (Львів, 1905–1907); селянське – «Руський селянин» (Львів, 1903–1906); учнівські – «Комар», «Мітла», «Муха», «Оса», «Циган» (усі – Бережани, 1900) та деякі інші.

На сторінках цих видань знайшли відображення всі найважливіші події і факти тогочасного українського суспільства як у Галичині, Буковині й Закарпатті, так і в Наддніпрянській Україні; формувалися подальші основи національного відродження і національної школи та освіти; викристалізувалася національна ідеологія, розвивалася передова педагогічна думка.

Під впливом російської революції 1905–1907 рр. Національно-визвольний рух у Галичині, Буковині й Закарпатті поживався з новою силою. Боротьба за політичні свободи, за введення загального виборчого права, возз'єднання з Великою Україною в єдину державу, за утвердження справді народної освіти набула нової гостроти. Пройшли багатолюдні мітинги, учасники яких вимагали ліквідації дискримінації українців у галузі політики, культури, освіти, усунення польського панування у Східній Галичині, можливості створення рідної школи.

У 1905 р. на адресу австрійської влади надходили численні заяви від жителів міст і сіл Галичини, Буковини й Закарпаття з вимогами демократизації народної освіти, відкриття шкіл і класів з українською мовою викладання. Могутній голос протесту проти асиміляторської політики австро-угорського уряду підняли вчителі українських шкіл. Вони вимагали ліквідації дискримінації української школи, відокремлення її від церкви, навчання учнів рідною мовою.

Проти соціального й національного гноблення, за відкриття вищих і середніх українських навчальних закладів активно виступала студентська й учнівська молодь. Ще в 1899 р. на зборах українських студентів австрійських університетів уперше пролунала вимога створення у Львові українського університету. У січні 1907 р. боротьба львівських студентів спалахнула з новою силою. Продовжувалися

виступи студентів Чернівецького університету, які вимагали демократизації навчально-виховного процесу, створення українознавчих кафедр, зменшення в університеті німецького впливу.

На початку ХХ ст. дедалі більше засновується українських видань. Так, у 1905 р. налічувалося 28 видань, у 1906 р. – 37, у 1911 р. – 59 видань [383, 163].

Таким чином, загострення економічних, соціально-політичних, національних відносин у Росії і Австро-Угорщині, важкий соціальний і національний гніт, рішуче несприйняття українцями насильно нав'язуваної русифікації, полонізації, мадяризації, онімечування, відвічне прагнення їх до волі, свободи й об'єднання в єдиній соборній Українській державі, поширення в Україні знань про демократичні процеси, що відбувалися в країнах Західної Європи, ряд інших факторів сприяли пробудженню національної самосвідомості українців, піднесенню їх національно-визвольних змагань. В окремі роки національно-визвольний рух перебував на піднесенні (1855–1863 рр., початок 70-х рр. – 1876 р., середина 90-х – початок ХХ ст. – у Наддніпрянській Україні; 60-ті, 80-ті рр., середина 90-х – початок ХХ ст. – на західноукраїнських землях), в інші – придушений, але не знищений, і як тільки з'являлися сприятливіші умови, він вибухав з новою силою.

Із розвитком національно-визвольного руху нерозривно пов'язаний і розвиток преси й освіти в Україні. З активізацією визвольних змагань інтенсивніше розвивалися преса, педагогічна думка, суспільні уявлення про українське шкільництво, зростав вплив преси на процес формування теоретичних основ української національної школи й освіти.

§ 2. Зародження ідей про українську національну школу та їх висвітлення у пресі 60–70-х рр. XIX ст.

Журнал «Основа», газети «Черниговский листок», «Киевский телеграф» постали на хвилі українського відродження 60-х рр. Провідне місце в них займала теза про національні права українського народу, що має свою територію, мову, літературу, культуру.

В «Основі» провідною була ідея *просвіти* українського народу в широкому розумінні цього поняття. У «Програмі», спеціально виданій у серпні 1860 р. і розісланій по Україні, підкреслювалося, що часопис створювався «для подання теоретичних і практичних уваг про потребу освіти на Півдні; про здійснення її в навчальних закладах і сім'ях; про вплив різних систем виховання і освіти на моральне формування і спосіб життя учнів; про хід жіночої освіти і виховання... про зміст і методи викладання в народних школах, про учителів і учнів» [779].

В «Основі» надруковано понад 50 матеріалів, присвячених актуальним проблемам народної освіти і школи. В них критикувалися існуюча станова школа і система виховання (організація освіти, мета, завдання, зміст, методи навчання й виховання у церковнопарафіяльних школах, діяльність учителів-священиків); висувалися вимоги розвитку жіночої освіти; сформульовані вимоги до вчителя народної школи і його підготовки до роботи в ній; накреслена програма просвіти українського народу, її основні завдання і можливі шляхи реалізації; пропагувалися підручники для народної школи й українські книжки, призначені для народного читання; майже 40 статей, кореспонденцій, методичних матеріалів присвячено проблемі становлення, розвитку і впровадження в навчально-виховний процес української мови.

Найвиразніше ці проблеми розкриваються в матеріалах М. Костомарова, П. Куліша, О. Кістяківського, О. Кониського, П. Чубинського, О. Лазаревського. С. Метлинського, М. Номиса, О. Тищинського, О. Стоянова, Г. Тарновського, К. Шейковського.

У статті «Мысли южнорусса. О преподавании на южнорусском языке» М. Костомаров відстоював право українського народу на

визнання, на шкільну освіту рідною мовою; закликав українську інтелігенцію облишити літературне дилетантство, повернутися обличчям до народу, серйозно зайнятися його просвітою, ліквідацією неучтва і безкультур'я. Він переконував, що українська мова, яка своїми витокami виходить ще з часів Київської Русі, де існувала своя книжна мова, що утворилася на основі церковнослов'янської і живої народної («руська мова»), вже заявила про себе у творах І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша та інших. Маючи загальнослов'янські витoki, українська мова є не наріччям великоруської, а явищем самобутнім, із власними граматичними й лексичними ознаками. Український народ хоче і повинен навчатися рідною мовою. «Нам потрібно викладання знань нашою рідною мовою», як у «найзручнішій і найлегшій формі передачі і вираження думок», – підкреслював учений [176, 2]. Він закликав інтелігенцію негайно зайнятися створенням масової просвітницької літератури – науково-популярних брошур і підручників для народної школи, де були б викладені початкові наукові знання з природознавства, арифметики, космографії, географії, літератури, граматики рідної мови, відомості з народознавства, держави, права, релігії, безпосередньо й активно прилучившись до цієї справи, організувавши при редакціях петербурзьких і московських часописів зібрання коштів на видання такої літератури.

Головне завдання просвіти народу М. Костомаров вбачав у тому, щоб «поселянин став причетним до великої справи історичного прогресу людської освіченості, був знайомий з її результатами і тому усвідомлював і свою людську і громадянську гідність» [177].

Розкривши історичні та соціальні причини занепаду української держави, культури, мови, школи, освіти, відзначивши талановитість, працелюбність українського народу і той факт, що з середовища українців вийшло багато громадських, освітніх, культурних діячів, які плідно працювали на ниві інших культур, учений закликав інтелігенцію «вселити південнорусу почуття і свідомість, що він – така ж людина, як і інші, і що елементи його народності також гідні поваги як і інших народів; а для цього потрібно, щоб його зневажаючою і сплюндрованою мовою заговорили з ним серйозно про предмети просвітницької сфери» [Там само].

Започаткована в «Основі» тема народної школи з рідною мовою викладання, розвитку української мови як мови освіти, науки і культури в Україні стала з того часу провідною в педагогічній публіцистиці М. Костомарова. Незважаючи на повсюдне закриття у 1862 р. недільних шкіл, заборону Валуєвським циркуляром у 1863 р. друкування книг і часописів та викладання у школах українською мовою, остаточно заборону всього українського Емським указом 1876 р., учений продовжував боронити освітньо-культурні права українського народу, його мови і школи. Цій темі присвячено близько двадцяти статей і матеріалів, опублікованих протягом 60–80-х рр. XIX ст. у часописах «Отечественные записки», «Современник», «Голос», «Вестник Европы», «Русская старина», «Киевская старина», «Журнал Министерства народного просвещения» та інших. Серед них – ґрунтовні статті «О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходных с великорусским и польским», «О преподавании на народном языке в Южной Руси», «Малорусская литература», «Малорусское слово» та інші.

І хоч у цих та інших статтях періоду 70–80-х рр. XIX ст. простежуються певні ознаки поступливості М. Костомарова в національному питанні царському урядові (так, у статті «Малорусская литература» автор стверджував, що піднесення української мови до рівня розробленої літературної мови, яка б задовольняла потреби всіх галузей знання і давала можливість відображення суспільства у його найвищому розвитку, було справою нереальною, бо мова розвивається тільки з розвитком суспільства, а такого суспільства нема, оскільки Україна перебувала у складі Російської імперії в колоніальному становищі. На його думку, немає потреби й у перекладах українською мовою ні Байрона, ні Міцкевича, ні «Космосу» Гумбольдта, ні «Римської імперії» Моммзена, бо, по-перше, українська мова як селянська не придатна для цього, по-друге, ці твори не відповідають розумовому розвитку народу), все ж він не зрікся ідеалів молодості, не відступив перед натиском колоніальної політики російського самодержавства, а, шукаючи компромісів, пропагував ідею слов'янського федералізму, розвитку самобутності кожного народу, його мови, освіти, культури, літератури, школи.

У вищеназваних педагогічних статтях М. Костомаров торкався також завдань розумового, морального, естетичного виховання, принципів, методів і змісту освіти, вносячи таким чином свій вклад у формування теоретичних основ майбутньої української школи.

Як і М. Костомаров, П. Куліш також поглиблював українську національну ідеологію, одним із творців якої був Т. Шевченко. Він відстоював ідею самостійності українського народу, необхідності розвитку рідної мови, літератури, преси, національної школи, освіти, культури. На його думку, вивести український народ з того важкого національного і соціального становища, в якому він перебував у 60-х рр. XIX ст. (та й у подальшому), можна лише шляхом творення національних культурних цінностей, пробудження національної самосвідомості та гідності українців. І П. Куліш активно взявся за справу просвіти свого народу. Його історичні, художньо-поетичні, літературно-критичні, фольклористично-етнографічні студії, видавничо-журналістська і перекладацька діяльність, створення «Граматки», впорядкування українського алфавіту («кулішівка»), переклад українською мовою Святого Письма, популяризація художніх творів українських авторів і науково-популярної літератури, педагогічні статті («Які посібники зручніше використовувати при першопочатковому навчанні селянських дітей»), «Виховання дітей за підмогою школи», «Дещо про виховання дітей», «Виховання дітей. Стаття з педагогіки»), заходи, спрямовані на розвиток української преси, тощо – яскраве тому свідчення.

Із появою «Граматки» П. Куліша пов'язана ціла епоха освітнього відродження в Україні. Вона набула великого розголосу і популярності в освітній сфері, була високо оцінена сучасниками, широко пропагувалася в пресі. «Граматка» (1857, 1861) була розрахована на потреби саме української національної школи.

У статті «Які посібники зручніше використовувати при першопочатковому навчанні селянських дітей» (Черниговский листок. – 1862. – № 26, 27) автор, критикуючи зміст і методи навчання в церковно-парафіяльних школах, розкриваючи основні положення своєї «Граматки» і пропагуючи прогресивний золотівський метод навчання грамоти, доводив необхідність навчання українських дітей їх рідною мовою, рішуче відкинувши твердження про «недосконалість»,

«незрілість», «недоцільність», «незрозумілість», «передчасність» і навіть «небажання» українського народу навчатися своєю рідною мовою. Він стверджував, що «правильний погляд на справу народної освіти в нашому краї не дозволить нам вбачати у використанні малоросійської мови в наших сільських школах і в розповсюдженні творів малоросійської словесності між нашим народом ні двозначних думок, ні переслідування якихось місцевих інтересів, ... ні відчуження від рідної сім'ї слов'яноруської» [183]. Мова йшла про педагогічне значення використання в навчанні рідної мови, завдяки чому навчання стає доступним і зрозумілим дитині, скорочується час і усуваються труднощі в опануванні навчальним матеріалом. «Якщо бажатимемо пробудити в нашому народі розумову діяльність і усвідомлення істинної своєї народності, що становить насущну потребу нашого народу, який перебував в рутинності й неутві, – то, не обтяжуючи себе зайвою працею, ми повинні забезпечити навчання народу на його рідній мові», – писав П. Куліш, звертаючись до української інтелігенції [Там само].

Редагуючи «Черниговский листок», Л. Глібов, як і видавці «Основи», намагався залучити до співробітництва в ньому кращі українські творчі наукові і літературні сили на ґрунті інтересу до національного розвитку українського народу, його історії, літератури, мови, театру, освіти, культури. Статті Л. Глібова, П. Куліша, О. Кониського, О. Лазаревського, М. Номиса, М. Тулова, О. Тищинського, К. Шейковського та інших авторів були спрямовані на просвіту широких верств українського народу, піднесення їх освітнього і культурного рівня. У матеріалах тижневика висловлювалася необхідність створення широкої мережі народних шкіл з рідною мовою викладання, новим змістом і методами навчання в них, забезпечення їх новими українськими підручниками і методичною літературою; розвивалися наукові засади молодшої української мови.

Газета «Киевский телеграф» також приділяла багато уваги проблемам розвитку народної освіти і школи. Тут критикувалася станова школа, пропагувалися педагогічні ідеї М. І. Пирогова, розкривався позитивний досвід діяльності недільних шкіл, вміщувалися відомості про українські підручники і науково-

популярну літературу для народного читання, захищалася ідея викладання в народних школах рідною мовою.

Педагогічні матеріали «Основи», «Черниговского листка», «Киевского телеграфа» свідчать про те, що їх видавці ставили за мету формування нового громадянина, який володіє твердими освітніми навичками і високими моральними якостями, відданого своїй Батьківщині і своєму народові. Виходячи з необхідності «розвитку всіх здібностей людини» [593.– 1862.– № 9], вони висунули завдання розумового, морального, естетичного, фізичного і трудового виховання. Видавці-редактори та вчителі-кореспонденти відстоювали таку систему шкільної освіти, яка б відповідала потребам українського народу, щоб у початковій школі навчалися всі діти трудивників і школа давала світські знання про природу, суспільство і людину, щоб набуті знання мали практичну спрямованість. Шляхи досягнення цих вимог вони вбачали у створенні широкої мережі народних шкіл, зокрема недільних, і забезпеченні їх відповідними педагогічними кадрами; у запровадженні нового змісту освіти, нових прогресивних методів навчання й виховання; у навчанні дітей їхньою рідною мовою. Це останнє посідало одне з центральних місць як у проблематиці «Основи», «Черниговского листка», «Киевского телеграфа», так і в творчості їх видавців. Отже, мова йшла про школу і систему освіти, яка б за своїм духом і змістом була українською.

Таким чином, в «Основах», «Черниговском листке», «Киевском телеграфе», що постали в перший період національно-визвольного руху українського народу другої половини ХІХ ст., ми знаходимо початки теоретичних засад нової української національної школи. Вони набули подальшого розвитку в наступні періоди національно-визвольного руху українського народу у працях як згадуваних авторів, так і нових педагогів, освітніх та культурних діячів і в нових часописах.

На західноукраїнських землях першим українським часописом прогресивної спрямованості була світська газета «Учитель», яка видавалася в Ужгороді з 16 квітня до 13 грудня 1867 р. вчителем церковного співу Андрієм Ріпаєм. Редактор-видавець намагався надати дійову допомогу народним учителям у їх загальноосвітньому і професійному становленні. У програмній статті він відзначав, що

«безпосередня мета цієї газети є вдосконалення народних учителів» [666]. Публікуючи переважно практичні поради сільським учителям, газета, між тим, гостро виступала проти мадяризації українського народу, релігійної схоластики та середньовічних методів навчання і виховання молоді. Редактор намагався давати певну освітню інформацію, пропагував передову російську й українську культуру, твори О. С. Пушкіна, інших видатних авторів. Загалом матеріали газети були спрямовані на потреби українського вчительства й української народної школи.

Народовські «Вечерниці», «Мета», «Нива», «Русалка», «Правда», «Батьківщина», «Письмо з «Просвіти», «Школа» (1865), «Ластівка» (1869–1881), «Учитель» (1869–1874, 1880), «Газета школьна» (1875–1879); москвофільські «Слово», «Неделя», «Галичанин» висвітлювали проблеми народної освіти, школи і педагогіки. Москвофільські видання, відстоюючи ідею «воссоединенія Галиції з Росією», критикували політику австро-угорської влади у справі освіти, розкривали її злиденність і занедбаність, торкалися проблем діяльності середніх шкіл.

Народовці критикували асиміляторську політику уряду, висвітлювали справжній стан початкових і середніх шкіл у Галичині, Буковині й Закарпатті, аналізували причини занепаду українського шкільництва і культури; здійснювали спроби визначення мети, завдань, змісту і методів навчання і виховання в початкових і середніх школах; ставили питання сімейного виховання, освіти жінок; пропагували українські книжкові та пресові видання, педагогічну спадщину Я. А. Коменського, Й. Г. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Фребеля, А. Дістервега; чимало уваги приділяли мовним проблемам.

Зокрема, «Газета школьна» (Львів, 1875–1879), вважаючи, що «пора вже, щоб і у нас більше уваги звернено на народне шкільництво і виховання, котре тепер... ще у сповиточку» [498.– 1879.– № 4], висвітлювала стан початкової і середньої освіти, сімейного й дошкільного виховання, проблеми, пов'язані з навчанням у школах народною мовою, з підготовкою підручників, учителів та ін. Значною мірою газета була додатком до шкільних підручників, подаючи «розправи наукові» з природознавства, географії, фізики, хімії, мінералогії, медицини, сільського господарства, етнографії, психології,

літератури. Тут друкувалися поетичні й прозові твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, М. Устияновича, Ю. Федьковича та інших відомих українських письменників.

Дидактичні матеріали часопису були спрямовані на розширення і поглиблення змісту освіти в українській народній школі, і в цьому полягає головна заслуга «Газети школьной». Для багатьох матеріалів газети були характерні рутинерство, релігійність і схоластика.

«Правда», як «письмо наукове і літературне», помітну увагу приділяла питанням національно-культурного і літературного розвитку. Історія журналу поділяється на кілька періодів: перший – 1867–1870 рр. (ідеологічно і матеріально залежала від П. Куліша); другий – 1872–1880 рр. (очолювали О. Огоновський, Ю. Романчук, О. Кониський). У часописі з'явилося багато матеріалів з україністики. Третій період – 1888–1897 рр. – період невпевненості і хитань.

Оскільки «Правдою» в 1867–1870 рр. керував П. Куліш, то це вплинуло на ідейну спрямованість і тематику часопису. П. Куліш продовжував започатковане в петербурзькій «Основі», тому публікації «Правди» засвідчували своєрідність історичного і культурного розвитку українського народу, його самобутність та особливості і на цій основі аргументували національну самостійність та національну єдність українців, що були розділені між кількома іноземними державами. «Правда» в цей період була, по суті, єдиною трибуною українського слова, єдиним об'єднавчим східноукраїнськи та західноукраїнськи науково-педагогічні й літературні сили суспільно-літературним органом. У різні періоди в журналі друкувалися як західноукраїнські, так і східноукраїнські педагоги, письменники, освітні й культурні діячі: В. Барвінський, М. Бучинський, А. Вахнянин, Б. Грінченко, М. Драгоманов, Є. Желехівський, В. Ільницький, К. Лучаківський, В. Навроцький, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, І. Рудченко, М. Старицький, Ю. Федькович, О. Кониський, І. Франко, Ю. Романчук та ін., а також твори Т. Шевченка, Марка Вовчка та інших авторів. Особливо помітне місце в «Правді» посідало висвітлення мовних проблем, зокрема викладання у школі народною мовою.

Однак, оцінюючи здобутки і москвофілів, і народовців за 30-річний період їхньої діяльності в галузі освіти народу, І. Франко у статті

«Критичні письма о галицькій інтелігенції» писав: «...від 1848 р. всі «партії» в нас кричать про потребу народної освіти, а хоч їм ніхто ніколи не боронив забиратися до неї, то прецінь бачимо, що до освіти мусила забиратися аж польська Рада шкільна, що в популярних виданнях одної і другої партії замість освіти шириться переважно темнота та фальші наукові» і що «весь той рух відзначається дивною пустотою мислі, пустотою бесіди і пустотою діла» [566, 81].

Справжнім збурювачем громадсько-культурного і просвітницького життя у Галичині з середини 70-х рр. XIX ст. виступив М. Драгоманов. Ознайомлення з літературою, пресою, громадською практикою народовців і москвофілів гостро налаштувало його проти «рутенства» обох партій. Москвофіли живилися хибними уявленнями про Росію, народовці обмежувалися вузьконаціональними інтересами і не в змозі були стати на загальноєвропейську точку зору. Палкою публіцистичною діяльністю М. Драгоманов прагнув вплинути на характер галицьких видань, щоб підірвати клерикалізм та бюрократизм і повернути молодь, серед якої були й І. Франко, М. Павлик, О. Терлєцький, В. Навроцький, до народних інтересів.

Ще будучи студентом, М. Драгоманов прилучився до українського просвітницького руху. Він виступив з палкою промовою на захист М. Пирогова з нагоди його від'їзду з Києва, на мітингу, присвяченому перевезенню останків Т. Шевченка з Петербурга в Україну; вчителював у недільних школах, організованих з ініціативи М. Пирогова, в яких здійснювалися спроби навчання рідною мовою, викладав історію в Тимчасовій педагогічній школі, що мала на меті підготовку вчителів для народних шкіл; разом з П. Левицьким підготував географічну частину «Читанки» для початкового навчання рідною мовою в народних школах; підтримував ідею К. Ушинського та інших педагогів про необхідність початкового навчання дітей їх рідною мовою і, отже, укладання таких читанок, «де були б українські пісні, казки, приказки, вірші».

Поряд з викладацькою та громадською діяльністю, прийнятою духом українства, М. Драгоманов з другої половини 60-х рр. XIX ст. постійно співробітничав у російській періодиці. У «Санкт-Петербурзьких ведомостях» він стає фактично оглядачем слов'янських проблем. Там само він опублікував статтю «О педагогическом

значенні малоруського мови» (1866.– № 93), в якій вимагав розпочинати навчання рідною мовою, а вже потім переходити до вивчення російської. Проблема розбудови національної школи для українського народу (рідна мова навчання, мета і завдання, зміст освіти, підручники, підготовка вчительських кадрів, історія освіти в Україні, розвиток рідної мови та ін.) набули подальшого розвитку у працях вченого, опублікованих у 70-х рр.,– «Малороссия в ее словесности» [Вестник Европы.– 1870.– Кн. 6.– С. 754–801], «Література і освіта на Україні», яку він надіслав до львівської «Правди» ще в 1872 р. і яка вийшла під іншою назвою – «Антракт з історії українофільства (1863–1872)» – лише в 1876 р. [Правда.– 1876.– № 12–16], «Література російська, великоруська, українська і галицька» [Правда.– 1873.– № 4–6, 16–19, 21; 1874.– № 1–9], яка продовжувала й конкретизувала основні положення і висновки статті «Література і освіта на Україні», «Народные наречия и местный элемент в обучении» [Вестник Европы.– 1874.– Кн. 8.– С. 544–571], а також у книзі «Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії» (Женева, 1877) та статті «Народні школи» [Громада. Українська збірка.– 1878.– № 2.– С. 120–280].

У статті «Народные наречия и местный элемент в обучении» М. Драгоманов, проаналізувавши зміст, основні положення і висновки книг німецького вченого-педагога А. Ріхтера «Викладання рідною мовою і її народне значення» (Лейпциг, 1872) і французького професора Бреалья «Декілька слів про громадську освіту в Франції» (Париж, 1872), в яких наголошувалася необхідність орієнтації школи на національну самобутність і особливості учнів (так званий «місцевий елемент» у навчанні), відзначав, що навчання рідною мовою «є необхідним наслідком основного принципу новітньої педагогіки – спиратися на близьке, оточуюче, наявне в учневі і йти до далекого, від окремого до загального» [102, 563], і що ця проблема є надзвичайно злободенною для Росії.

У Російській імперії 60-х рр. XIX ст., «коли лише зароджувалася наша народна школа» [Там само], питання викладання рідною мовою постало не менш гостро й актуально, ніж у Німеччині та Франції, відзначав далі М. Драгоманов. Прикладом справді народної школи він вважав Яснополянську школу Л. Толстого. Першим із російських

педагогів, хто висловив думки, що «загальна освіта неможлива без опори на місцевий елемент і подав план освіти й підручників, які б поєднували місцевий і загальний елементи в школах нижчих і навіть середніх» [Там само.– С. 564], був М. Вессель, який у редагованому ним журналі «Учитель» за 1862 р. опублікував статтю «Місцевий елемент у навчанні». Ідею народності виховання обґрунтував К. Ушинський у статтях «Про народність у громадському вихованні», «Рідне слово», «Педагогічна подорож по Швейцарії», надрукованих у «Журнале Министерства народного просвещения», та в інших творах.

Із задоволенням констатував М. Драгоманов і той факт, що М. Вессель був одним із перших і, на жаль, небагатьох російських діячів, хто підтримав українську школу, висловив необхідність в українській книзі, навчанні українських дітей їх рідною мовою. «А не навчати народ рідною мовою, – підкреслював М. Вессель, – значить стримувати розвиток думки народної, усіх духовних сил народу, значить залишати народ в постійному дитинстві. Якщо ж ми почнемо навчати народ не його мовою, а хоч би й самою спорідненою, найближчою, то зробимо ще гірше: ми спотворимо самостійний розумовий розвиток народу, ми порушимо всю його духовну природу» [Там само].

М. Драгоманов підтримував і поглиблював думки, висловлені К. Ушинським щодо проблем української народної школи, освіти українських дітей, викладання рідною мовою, виділивши те місце в статті «Педагогічна подорож по Швейцарії», де зазначалося, що існуюча в Україні школа нагадує учневі пекло, що вона не варта народу, безсила і навіть шкідлива, бо на кілька років затримує природний розвиток дитини.

Ідея створення української національної школи з особливою виразністю прозвучала зі сторінок «Громади», зокрема в статті «Народні школи». Не обмежений царською чи іншою цензурою, М. Драгоманов піддав нищівній критиці самодержавство, урядових чиновників, поміщиків, капіталістів, духівництво за здійснення ними реакційної політики в галузі просвіти трудового народу, зокрема українців.

Проаналізувавши архівні документи Київського куратора, матеріали книги Янсона «Сравнительная статистика России» (С.-Петербург,

1877), кореспонденцію до «Громади» з України, узагальнюючи власний педагогічний досвід, вчений прийшов до висновку: «Школи в нас або нема, або вона чужа» [100, 120], «вся історія шкіл в Росії за останні сто років є не що інше, як бійка уряду з народом і освітою, та видумки, як би не дати людям вчитись, особливо мужикові, – не дати вчитись навіть просто азбуки» [100, 123].

Розглянувши державний бюджет Росії за 1877 р., М. Драгоманов підкреслив, що на навчання в народній школі скарбниця виділяла лише 4 коп. на одного учня в рік, тоді як у привілейованих школах – по 1000 крб. Більше того, вже кілька років підряд Міністерство народної освіти повертало в скарбницю по 200000 крб., призначених йому на народні школи, мотивуючи це тим, що «у нас і так багато шкіл і грошей». Статистика свідчила зовсім про інше, відзначав далі М. Драгоманов. Так, за даними церковної консисторії за 1875 р., у трьох повітах Чернігівської губернії – Чернігівському, Городнянському і Сосницькому – нараховувалося 52 школи, тоді як у 1748 р. їх було 134. Тоді на одну школу припадало 746 чол., а тепер – одна на 6730 жителів. Отже, школа існує лише на папері, а «теперішній міністр народної освіти в Росії (Д. Толстой) єсть явний ворог освіти мужиків», – писав автор [100, 127].

Різко виступав М. Драгоманов проти тих реакційно налаштованих учителів-священиків, які запопадливо здійснювали політику самодержавства в галузі освіти, називав їх шпигунами, ворогами народу і народної просвіти. М. Драгоманов був переконаний, що через доноси духовних чинів були закриті недільні школи, що духівництво, вбачаючи зростаючий розмах просвітницького руху в робітничому і селянському середовищі, спішно прибрало справу народної освіти до своїх рук, відразу ж виявивши себе ворогом грамотності найбідніших верств. Кошти, що збиралися селянами на школи, нечисті на руку священнослужителі привласнили собі, нових шкіл не відкривали і селянських дітей як слід не навчали, через що народ дедалі більше втрачав віру в пастирів. М. Драгоманов закликав українське населення активно й рішуче боротися проти реакційного духівництва і релігії, «повалити готове попівство і не дати вирости новому» [507.– № 1, 75].

Особливо обурювало М. Драгоманова те, що освітянські чиновники різних рангів – міністерські, губернські, повітові, куратори, ректори, інспектори і навіть окремі вчителі гімназій, тобто ті, хто зобов'язаний був піклуватися про освіту народу, насправді боролися проти неї: одні писали доноси на передових учителів, учительські і просвітні з'їзди, зібрання, спілки, прогресивних земських діячів, другі морально тероризували народних учителів, треті робили обшуки в учительських квартирах з метою знайти заборонену українську книжку та соціалістичну літературу, скомпрометувати, а потім і звільнити з посади «неблагонадійного» вчителя. Особливо страждали сільські вчителі. «Сільський учитель – кинутий у нас без помочі, без ради освічених людей, без бібліотеки, усякий над ним збиткує, гордує і усякий чіпляється до нього, шпійонить над ним: поліція, пани, попи і інспектори» [100, 140], «живе наш сільський учитель, мов заєць серед хортів» [Там само.– С. 142],– писав учений.

Вказані і ще багато інших недоліків є спільним лихом для Росії й України, відзначав далі М. Драгоманов у статті «Народні школи», але в Україні є ще й свої особливі негаразди: «У нас з самого початку учать мовою чужою, по книгах, що не пригнані до нашого краю і життя» [Там само.– С. 142, 143]. «Це лихо, яке тягнеться десятиліттями. Ні комітети грамоти, ні педагогічні товариства, ні земства, ні газети не звертають на це уваги, а це загрожує в майбутньому відсталості нашому народові серед інших народів Росії. Одні не хочуть, інші бояться сказати, що школярі не розуміють церковно-руської мови. Начальство і слухати не хоче, що простий люд не розуміє російської мови» [Там само.– С. 143].

А ті з учителів, освітян, хто бажав би мати українську школу, навчати своїх дітей рідною мовою, переслідуються, заарештовуються, відправляються на заслання. М. Драгоманов наводив приклади арешту вчителів Ніжинського повіту Чернігівської губернії, Черкаського повіту Київської губернії, ряду вчителів з Полтавщини, які були звинувачені в націоналізмі лише через те, що один з них ознайомив учнів з творами Т. Шевченка, Марка Вовчка, Л. Глібова та інших українських письменників, другий тримав у себе українські книжки, а третій «перекладав учням уривок Євангелія від Матвія по-малоросійськи» [Там само.– С. 140].

У справу переслідування народних учителів за їх потяг до рідної української мови, школи, культури вносили свій вклад і такі видання, як «Киевлянин», «Московские ведомости» та інші.

М. Драгоманов висловлював переконання, що «ніколи не може бути жива наукова школа на Україні без української мови» [Там само.– С. 208], але, враховуючи всю складність національного становища України в умовах Російської імперії, трагізм обставин, в яких розвивалися українське слово, школа, наука і культура, він змушений був іти на компроміс: «Нехай мова українська буде справді не окрема мова, а тільки те, що вчені кажуть діалект, як, наприклад, т. зв. нижня німецька; нехай в школах вищих вчать по-московському», але «треба б хоч починати в наших школах вчити по нашому, а опісля вже переходити до московської мови, як і радили в свої часи (1862–1863 рр.) вчені педагоги К. Ушинський, Вессель, – учителі Київського округу» [Там само.– С. 146]

Учений закликав прогресивну інтелігенцію «іти до того, щоб хоч коли-небудь нашою мовою вчили і в гімназіях, і в університетах» [Там само]. Він добре усвідомлював, що тоді ще не було можливості в гімназіях і університетах перейти на навчання українською мовою, оскільки не були сповна сформовані її теоретичні засади, не написані відповідні наукові підручники, навчальні посібники. «Ми тільки б бажали, – писав М. Драгоманов, – щоб і на московській мові давали нам справжню, чесну науку, не забивали голів і не мовчали і про наш народ, його минуше, теперішній стан, про його мову, – щоб не спиняли книг нашою мовою писаних, не перешкождали пробам вести в гору нашу «мужицьку» мову» [Там само.– С. 147]. Пізніше у статті «Австро-руські спомини (1867–1877)», вперше надрукованій у журналі «Народ» (1892.– № 2, 4, 5–6, 7–8, 9, 10, 11–12, 15–18), вчений зазначав: «Справу шкільну я ставив у тих статтях не на національний, а на педагогічний ґрунт, на котрому її обговорювали російські педагоги в 1862–1863 рр. (в тому числі москалі К. Ушинський і Водовозов) досить прихильно до українства. Я не домагався виключного вживання української мови в наших школах, я виходив з педагогічного правила: починати од звісного, щоб іти до незвісного і домагатися початку науки на народній мові, а далі вже на державній». А в 1891 р.

у циклі статей, опублікованих під назвою «Чудацькі думки (Листи на увагу мудрим людям через редакцію «Народа»)» (№ 7, 9, 10/11, 13 – 14, 17 – 18, 20/21, 22–24), М. Драгоманов, у черговий раз виступаючи проти заборони української мови та школи і відзначивши, «яку шкоду, власне, для зросту всесвітньої освіти роблять ті, хто забороняє мову українську в школах і книгах», також підкреслив: «І сам я й досі думаю, що українська мова може увійти в школи Росії тільки тоді, коли агітація за неї буде виходити з такого педагогічного, а зовсім не націоналістичного принципу» [Австро-руські спомини.– Львів, 1889.– С. 39, 40].

У другій половині 70-х рр. в Україні зароджується радикальна преса (революційно-демократична журналістика – за означенням О. Дея [85]), репрезентована журналами «Друг» (Львів, 1874–1877), «Громадський друг», «Дзвін», «Молот» (усі – 1878, Львів), «Дрібна бібліотека» (1876–1880), «Ргаса» (Львів, 1878–1895) і пов'язана, в першу чергу, з іменами І. Франка, М. Павлика, М. Драгоманова. І. Белея, О. Терлецького та інших. Головна увага в цих виданнях була зосереджена на висвітленні соціальних питань (критика існуючих державних і суспільних порядків на українських землях, що входили до складу Австро-Угорської і Російської імперій; факти, що свідчать про важке соціальне і національне становище трудівників різних національностей в обох імперіях, а також про деморалізацію серед представників панівних верств населення; відсіч демагогам, що приписували українському народові схильність до пияцтва, лінощів, відсутність ощадливості; критика куцої просвітницької діяльності москвофілів і народовців, жіноче питання та багато інших). Чимало місця посідали в них і проблеми розвитку української мови, літератури, культури, школи й освіти. Ці видання, як і журнал «Правда», утверджували національну самосвідомість і єдність всіх українців – східних і західних. Останнє вони доводили і практичним способом, залучаючи до співробітництва просвітніх діячів, письменників, учителів зі Східної України.

У «Друзі», «Громадському друзі», «Дзвоні», «Молоті» друкувалися Є. Борисів, Ф. Вовк, І. Кокорудз, О. Кониський, І. Нечуй-Левицький, Олена Пчілка, М. Старицький, В. Тянячкєвич та інші.

Першими педагогічними статтями «Критичні письма о галицькій інтелігенції» (Молот.– 1878.– С. 80–93), «Ученицька бібліотека в Дрогобичі» (Там само.– С. 128–133), «Література, її завдання й найважливіші ціхи» (Там само.– С. 209–215), «Допис про Дрогобицьку гімназію» (Дзвін.– 1878.– С. 266–269) заявив про себе молодий І. Франко.

У ґрунтовній статті «Критичні письма о галицькій інтелігенції», присвяченій аналізу проблем народної освіти, ролі і місця інтелігенції в цій справі, І. Франко викривав «лібералізм», «клерикалізм», «вузькоглядство», «мертвий формалізм» тогочасної галицької інтелігенції – москвофілів, народовців, клерикалів.

Москвофіли давно вже кричать про єдність «руської» бесіди, писав І. Франко, про потребу запровадження в Галичині великоруської мови, але й досі уявлення не мають про справжню російську мову, літературу, не знають жодного з найвизначніших російських письменників.

Народовці також кричать про «самостійність малоруської мови, а й досі для затвердження тої самостійності не видали ні словаря, ні граматики, а, говорячи о своїй бесіді, покликаються тільки на німців, москалів, чехів та поляків» [566, 81]. Обидві партії – «це свого роду фата моргана, оптична луда». «В бесіді вони часто люблять широкі розмашисті фрази, грімкі слова, а на ділі вони крайні матеріалісти, консерватисти та самолюби» [Там само.– С. 84].

Є в нас і різні «народні» та ненародні товариства, відзначав І. Франко, але користі з них для народу ніякої, навіть серед самої інтелігенції не змогли вони збудити почуття солідарності, товариського духу, спільності праці.

Викриваючи і розвінчуючи галицьку інтелігенцію за бездіяльність, бездуховність, відрив від народу, І. Франко закликав облишити облудливий лібералізм, «фразерство і крутанину логічну», а взятися за справжню народну просвіту на засадах науковості, об'єктивності, потреб життя, практики.

Отже, в процесі національно-визвольного руху кінця 50-х–70-х рр. ХІХ ст. в обох частинах розрізнених українських земель разом з неурядовою пресою загальнодемократичного спрямування з'явилася

школа, орієнтована на потреби народу, розвитку його національної свідомості, культури.

У новій пресі знаходимо відображення багатьох освітніх проблем того часу. Але чільне місце посідають проблеми, пов'язані з розвитком народної школи (мета, завдання, принципи, зміст тощо), серед яких виділяється проблема навчання рідною мовою, що є необхідною і визначальною умовою існування національної школи. Зважаючи на вищесказане, можна стверджувати, що в пресі кінця 50-х–70-х рр. XIX ст. знайшли відображення початки формування теоретичних основ майбутньої нової української національної школи.

§ 3. Висвітлення проблем народної школи в пресі 80-х рр. XIX ст.– початку XX ст. (до 1905 р.)

Як було відзначено вище, починаючи з середини 70-х рр. XIX ст. і до кінця 1905 р. у Східній Україні не існувало видань, що займалися б справами національної освіти, школи, культури і суспільної думки. Офіційні «Губернские ведомости», різні «Епархиальные известия» і подібні їм видання лише інколи вмшували матеріали, переважно етнографічні, що стосувалися української дійсності та історії. Тому східноукраїнські вчені, педагоги, просвітні діячі, письменники друкували окремі свої твори в прогресивних російських виданнях, а також у Галичині, де австрійський уряд дозволяв існування періодичних часописів національними мовами.

Паростки українства яскраво пробивалися в журналі «Киевская старина» (1882–1906), який відіграв помітну роль у висвітленні історії України і її освіти, поширенні та пропаганді літератури, фольклористики, етнографії, науки, культури.

З відомих причин він видавався російською мовою, але зрідка публікував матеріали й українською мовою. І хоча журнал відверто не пропагував ідеї української національної школи, все ж публікації на теми українства, освіти, школи в неявному вигляді, по суті, утверджували цю ідею; журнал формував відповідний науковий ґрунт для її подальшого відродження і розвитку.

Відрадным явищем була поява на східноукраїнських землях педагогічних часописів «Педагогический вестник» (Єлизаветград, 1881–1883), «Школьное обозрение» (Одеса, 1889–1891), «Профессиональная школа» (Київ, 1890–1892), науково-методичних видань «Журнал элементарной математики» (Київ, 1884–1886) і його продовження «Вестник опытной физики и элементарной математики» (Київ, 1886–1891; Одеса, 1891–1915). Всі вони друкувалися російською мовою, але на українському матеріалі.

Журнал «Педагогический вестник» видавався директором Єлизаветградського реального училища Херсонської губернії М. Р. За-

вадським, прихильником і послідовником педагогічних ідей К. Ушинського, зокрема ідеї народності виховання, що й знайшло своє відображення на сторінках часопису, де розглядалися животрепетні питання освіти, навчання і виховання в початковій і середній школі тогочасної Наддніпрянської України, як-от: визначення мети, завдань, змісту, методів навчання і виховання, організації початкового і середнього навчання, матеріальне забезпечення шкіл, підготовка вчителів для народних шкіл, робота земської школи тощо.

У програмній статті редактор підкреслював, що видання має на меті пошук «нових принципів в шкільній справі навчання й виховання», «сприяти обміну накопиченого кожним з нас досвіду, розглядати питання шкільної практики», «подати картину внутрішнього, повсякденного, звичайного життя школи, тих інтересів, думок, почуттів, що тривожать, хвилюють нас, учителів» [598.–1881.– № 1.– 10 берез.].

М. Завадський дотримувався принципів демократизації, гуманізації, народності освіти і виховання. Він передбачав створення школи, доступної для народу, керованої самим народом, такої системи освіти, що відображала б дух самого народу, особливості його національної культури. Редакція підтримувала вимоги передових українських і російських педагогів щодо навчання дітей їх рідною мовою.

Видавців і дописувачів журналу хвилювала політика уряду, спрямована на обмеження діяльності земських шкіл, невідповідність мети, завдань, змісту, методів і форм освіти, навчання і виховання вимогам часу, злиденність матеріальної бази тогочасної народної школи в Україні, жебрацьке матеріальне і беззахисне соціально-правове становище народного вчителя та багато інших питань.

В «Педагогическом вестнике» друкувалися матеріали І. Боровського, М. Демкова, О. Мануйлова, В. Стоюніна, С. Рибакова, І. Фесенка та інших авторів, чимало публікацій було присвячено висвітленню діяльності М. О. Корфа з Олександрівського повіту Катеринославської губернії, який, по суті, розвивав ідеї національної школи, укладаючи читанки, посібники, пристосовуючи навчальний матеріал до місцевих умов провінцій Росії, зокрема Малоросії, як називалися тоді українські землі, що входили до складу імперії.

«Педагогический вестник» мав постійну рубрику «Народная школа», в якій висвітлювався широкий спектр проблем народної школи. Так, у № 8–9 за 1881 р. повідомлялося, що в 29 школах Кременчуцького повіту перебувало лише 2046 учнів, з них 1815 хлопчиків і 321 дівчинка, яких навчали 45 учителів. Кошторисні витрати становили трохи більше 9600 крб., з них земства покривали понад 8200 крб., решту – громадськість. Як правило, шкільні будинки були непридатні для занять, опалення пошкоджене, взимку в класних кімнатах холодно, «парти допотопної конструкції», та й тих дуже мало, в більшості шкіл парти взагалі відсутні і діти сиділи на глиняній підлозі; підручників і навчальних посібників майже не було, заробітна плата вчителя жебрацька – 200 крб. за рік.

В Єлисаветградському повіті, який вважався одним із кращих в організації шкільної справи в українських губерніях, насправді справи йшли не набагато краще. За даними на 1 січня 1881 р., у 57 училищах навчалось 3459 хлопчиків і 295 дівчаток з 10253 хлопчиків і дівчаток шкільного віку. «Як мало, як жахливо мало розповсюджена, значить, початкова освіта в усьому повіті», – обурювався кореспондент журналу [598.– 1881.– № 8–9.– С. 72].

Редакція «Педагогического вестника» дуже негативно оцінювала діяльність Д. Толстого і його міністерства у справі народної освіти, прямо наголошуючи, що в школах насаджувалася реакція. Учитель математики однієї з шкіл був звільнений лише за те, що в складених ним арифметичних задачах передбачалося платити робітникам по 2–4 крб. за день. «Дозволити платити по 4 крб. в день?» – гнівно вигукував інспектор, який вбачав у діях вчителя ледве не підрив основ самодержавства. Імена В. Белінського, О. Герцена, Т. Шевченка категорично заборонялося згадувати в школі і поза нею [598.– 1881.– № 1.– С. 6].

Газету «Школьное обозрение» видавала М. Д. Гонзаль, а редагував учитель Одеської гімназії № 3 П. І. Гусаренко, прихильник ідей і поглядів М. І. Пирогова, К. Д. Ушинського, Л. М. Толстого. Видавцям вдалося залучити до активного співробітництва В. П. Вахтерова, М. І. Демкова, П. Ф. Лесгафта, В. П. Острогорського, Д. Д. Семенова, Д. І. Тихомирова.

З демократичних позицій розглядалися в газеті такі важливі проблеми, як організація початкової освіти для широких верств населення і особливо для селянства, розкриття мети, завдань, змісту і методів освіти в народній школі; визначення ролі та місця учителя в навчально-виховному процесі, поліпшення його матеріально-правового становища; забезпечення свідомої дисципліни учнів на уроці; розвиток системи трудового навчання і професійної освіти учнів; жіноча освіта та ін.

Підтримуючи ідею загальнолюдського виховання, сформульовану М. Пироговим, та ідею народності виховання К. Ушинського, газета виступала за загальне навчання, обстоювала думку: роль народної школи повинна зводитися не до простої передачі учням щораз більшого обсягу знань, а до активізації їх духовних і фізичних можливостей, виховання характеру, волі, переконань. У цьому зв'язку редакція «Школьного обозрения» пропонувала змінити існуючу в Україні структуру початкової школи, а саме: створити два її ступені. Перший – «поголовне навчання усіх дітей раннього шкільного віку (від 7 до 9–10 років) простої грамоти (тобто читання, письма і початкового рахунку)»; другий – «організація початкової або народної школи як загальноосвітнього закладу, що перебуває у безпосередньому зв'язку із середньою і є природним перехідним ступенем до неї». І далі: «Ті, хто після закінчення початкової школи мають матеріальну можливість і відповідний хист до продовження навчання, могли б безпосередньо переходити до середньонавчальної школи без попередньої підготовки» [693.– 1889.– № 1.– С. 7].

Таким чином, газета висувала вимогу повноцінної загальноосвітньої середньої школи, її наступності і послідовності.

Автори «Школьного обозрения» торкалися аналізу таких принципів освіти і виховання, як науковість, доступність, систематичність, самостійність навчання, відповідність навчання і виховання віковим та індивідуальним особливостям учнів, народність виховання, зв'язок навчання і виховання з життям, практичними потребами народу; принцип розвиваючого і виховуючого навчання та інших.

Ідея народності виховання досить виразно реалізувалася в газеті через вимоги до змісту освіти і, зокрема, до змісту викладання в народній школі таких предметів, як природознавство, історія,

географія, ручна праця. Видавці часопису вважали, що навчання історії у школі не повинно зводитися до розгляду діяльності вождів, монархів, воєначальників, а базуватися на ґрунтовному аналізі широкомасштабного процесу розвитку багатогранних історичних аспектів життя суспільства – економіки, політики, соціології, культури, національних відносин, побуту свого народу і народів світу, причому наголошувалося, що навчання історії у школі повинно розпочинатися з вивчення історії свого народу, а потім – інших народів світу.

Жвава дискусія була розгорнута на сторінках газети щодо проблем змісту і методів викладання географії у школі. Передові вчителі протестували проти так званої номенклатурної географії, вивчення якої розпочиналося з Австралії, а не з рідного краю, і яка засмічувала пам'ять учнів сотнями назв географічних понять без їх розуміння. Вони, ґрунтуючись на власному досвіді, переконливо доводили, що навчання географії у школі необхідно розпочинати з вивчення рідного краю, оточуючої місцевості і на цій основі переходити до вивчення географії інших країн, частин світу.

«Школьное обозрение» висвітлювало також проблеми фізичного і трудового виховання учнів народної школи. Редакція високо оцінювала результати досліджень П. Лесгафта з проблем фізичного виховання і широко інформувала про них на сторінках часопису з метою впровадження їх у практику роботи народної школи.

Редакція підтримувала думку передових педагогів про необхідність проведення в початкових класах таких занять, як ліплення з пластиліну і глини, вирізування з дерева, картонажні роботи; а в середніх – ознайомлення учнів зі столярним, теслярським, слюсарним, токарним, ковальським, мулярським та іншими ремеслами. В газеті пропагувалася методика навчання ручної праці, запропонована Ф. Фребелем; друкувалися методичні розробки з досвіду навчання передовими вчителями своїх учнів письму, читанню, арифметики та інших предметів. Цінність таких матеріалів для тогочасної школи була очевидна.

Видавці «Педагогического вестника» і «Школьного обозрения» виступали за розвиваючий характер навчання учнів, наголошуючи на необхідності забезпечення повноцінної освіти в початкових класах, бо «втрачений в дитинстві час – неоцінена втрата» [693.– 1889.– № 4.–

С. 3]. Завдання початкової школи – «випустити побільше ґрунтовно грамотних і фізично незіпсованих дітей зі здоровими розумовими поглядами» [693.– 1889.– № 1.– С. 13].

У 80–90-х рр. ХІХ ст. у діяльності народної школи, поряд із загальноосвітньою, дедалі частіше виділялася виховна функція навчання. У цьому зв'язку в пресі мова йшла про пошуки і перевірку на практиці нового змісту і нових методів навчання; про те, щоб роль школи не зводилася лише до механічної передачі учням зростаючого обсягу знань, а й до розвитку мислення, творчих здібностей, волі, характеру, переконань. У «Педагогическом вестнике» і «Школьном обозрении» вказувалися й окремі шляхи розв'язання вищезазначених завдань: вміла, науково обґрунтована організація навчально-виховного процесу, наявність хороших підручників, навчальних посібників, особистий приклад учителя та ін.

На сторінках преси 80–90-х рр. розгорнулася досить жвава дискусія щодо забезпечення дисципліни учнів на уроках, у школі і поза нею. Видавці «Педагогического вестника» і «Школьного обозрения» рішуче відкидали будь-які кари, особливо фізичні, підкреслюючи, що головна роль у забезпеченні належної дисципліни на уроці належить учителеві. Так, кореспондент «Школьного обозрения» М. Соколов у статті «Границы школьной дисциплины» відзначав, що коли сам учитель є зразком гармонійно розвиненої особистості, поєднуючи в собі кращі моральні якості з високою професійністю і великою любов'ю до дітей, ставиться до справи навчання й виховання учнів не догматично, а творчо, вміє зацікавити предметом, організувати самостійну творчу активну працю учнів на уроці, вимагаючи зосередженості і зусилля думки учнів, то дисципліна на уроці буде цілком забезпечена.

М. Соколов вказував, що вимоги вчителя до учня повинні бути точними, чіткими, короткими за змістом, вмотивовані й однозначні. Вихователь повинен керуватися переважно методом переконань і особистого прикладу. В нормально організованій школі порушення і покарання повинні бути практично відсутні. При необхідності слід вживати моральні, а не фізичні кари, причому міра покарання повинна визначатися мірою самого порушення, а не іншими чинниками, і

застосовуватися з метою виправлення вчинку учня, а не його приниження, роздратування, озлоблення. «Головною ж карою за вчинок повинно бути докірливе слово учителя і його несхвалення», – відзначав М. Соколов, застерігаючи при цьому вчителів від роздратованості, нервовості, оскільки це не сприяє об'єктивній оцінці провини учня, а незаслужена образа відштовхує дитину від вчителя, нерідко може вплинути на подальшу долю самого учня [693.– 1889.– № 5.– С. 8].

У «Педагогическом вестнике» і «Школьном обозрении» помітне місце посідало висвітлення проблем народних учителів, значна увага зверталася на необхідність підвищення фахової підготовки народного вчителя. Накопичений досвід роботи народної школи засвідчував, що «учитель – головна фігура в навчально-виховному процесі, результати навчання і виховання залежать від учителя, а не від пояснювальних записок і програм» [598.– 1881.– № 1.– С. 2]. Між тим, у 80–90-х рр. XIX ст. не відбулося поліпшення з педагогічними кадрами в народних школах, оскільки уряд про це майже не турбувався, а окремі вчительські семінарії, що відкривалися земствами, через різні причини існували недовго і сподівання, що на них покладалися, здебільшого не виправдовувалися.

У порівнянні з пресою 60–70-х рр. XIX ст. у «Педагогическом вестнике» і «Школьном обозрении» чіткіше і ширше окреслені обов'язки вчителя народної школи, в процесі діяльності якого розширювалися функції, посилювалась його роль у навчанні, вихованні і розвитку учнів. Якщо раніше навіть незначний обсяг знань і неширока ерудиція все ж якось виділяли вчителя на похмурому фоні масової безпросвітності і тим самим давали моральне право на навчання й виховання дітей, то в 80–90-х рр. учитель вже не був єдиним світочем знань на селі. Раніше отриманих знань виявлялося мало, назрівала потреба в систематичній освіті та самоосвіті народного вчителя. Цю потребу якоюсь мірою намагалися задовольняти часописи.

Вимоги до вчителя народної школи, сформульовані в «Педагогическом вестнике» і «Школьном обозрении», можна поділити на дві групи: вимоги до вчителя-предметника і вимоги до вчителя-вихователя.

Так, вимоги до вчителя-предметника досить чітко сформульовані у статті секретаря редакції «Школьного обозрения» С. Сичевського, який писав: «Більш-менш хороший вчитель математики, чи навіть арифметики, повинен вміти дати зрозуміти, або в крайньому разі *відчути* найменшим діткам цей великий і таємничий зв'язок між думкою людини і живою природою» [693.– 1889.– № 1.– С. 4]. Тобто хороший учитель мусить, перш за все, турбуватися про формування наукового світогляду учнів, забезпечувати їм глибокі та всебічні знання про природу, суспільство і людське мислення.

Інший кореспондент цієї газети М. Соколов наголошував, що хороший учитель зобов'язаний знати досягнення сучасної йому науки зі свого предмета як у своїй країні, так і за кордоном, вміти на доступному рівні викладати її результати учням. Він вказував, що справжнім майстром учитель може стати лише тоді, коли сповна усвідомить своє високе покликання, систематично підвищуватиме свій загальноосвітній, культурний і фаховий рівень.

У 80–90-х рр. XIX ст. принцип виховуючого навчання набув дедалі більшої актуальності. Видавці і кореспонденти «Педагогического вестника» і «Школьного обозрения» активно включилися в пошук шляхів і методів реалізації цього принципу в практиці народної школи. Вони вважали, що наукові знання певною мірою вже сприяють вихованню учнів, але все ж провідна роль тут належить учителю-вихователю, головне завдання якого полягає в тому, щоб «цивілізувати і морально розвивати» [693.– 1889.– № 16.– С. 3] молодь і, отже, бути «натхненним художником, умілим працівником і бездоганим зразком» [Там само]. «Щоб виховувати, необхідно бути людиною всебічно розвинутою, багатознаючою і, головне, вихователю повинен цікавитися набуттям якомога глибших знань, рухатися вперед у своєму розумовому розвитку, оскільки під словом виховання не доводиться розуміти лише відгодування тіла, а живлення розуму, душі людської» [693.– 1889.– № 4.– С. 2],– писав кореспондент «Школьного обозрения» О. Соловйов. На його думку, без палкої любові до дітей і своєї справи не можна стати ні хорошим учителем-предметником, ні вчителем-вихователем. Автор відзначав ще один важливий аспект: людина, що претендує на високе і почесне звання учителя, вихователя, повинна бути добре обізнана з існуючими

поглядами на проблеми освіти і виховання в минулому і сучасному, вмiти критично осмислити й оцiнити їх i творчо використовувати все передове й прогресивне в своїй практичній дiяльностi.

Видавцi «Педагогического вестника» i «Школьного обозрения» виступали за надання учителеви бiльших соціальних прав i свобод, покращання його побуту, матерiального становища. В публiкацiях цих часописiв пiдкреслювалося, що сформульованi передовою педагогiчною громадськiстю вимоги до вчителя не можуть бути реалiзованi без полiпшення матерiального i правового становища народного вчителя.

Газета «Профессиональная школа» (Київ, 1890–1892; редактор С. В. Кульчицька) мала на метi висвітлення i сприяння розвиткови професiйно-технiчної освіти i народної школи в Україні. У нiй критикувалася iснуюча школа за те, що вона не привчала дiтей до працi, не ознайомлювала їх з основами виробництва, знаряддями працi i способами їх використання. Випускники народної школи мали обмежений обсяг теоретичних i практичних знань, були не пiдготовленi до самостiйного трудового життя.

Редактор послiдовно обгрунтовувала необхiднiсть впровадження в загальноосвiтню школу ручної працi, яка є «одним з найнадiйнiших засобiв у справi народного виховання» [615.– 1890.– № 1.– С. 3], «одним з наймогутнiших педагогiчних засобiв» [Там само.– С. 2] у справi «гармонiйного розвитку всiх здiбностей людини» [615.– 1891.– № 52.– С. 860], «кращим педагогiчним засобом для пiдготовки пiдростаючих поколiнь до дiяльностi, до трудового життя» [615.– 1890.– № 1.– С. 2]. Фiзична праця є природженою потребою дитини, вона зiмає розумове напруження, перерозподiляє навантаження на групу м'язiв, сприятливо впливає на дитячий органiзм. Тому обмежувати дитину в фiзичнiй працi неприпустимо, пiдкреслювала С. Кульчицька. Вона вказувала й на те, що ручна праця мiстить великi потенцiйнi можливостi для здiйснення в загальноосвiтнiй школи нацiонального виховання.

Газета друкувала програми, методичнi поради i вказiвки з ручної працi для початкової i середньої школи, зазначаючи, що реалiзацiя їх на практицi сприятиме розв'язанню завдань нацiонального виховання, всебiчного розвитку учнiв.

«Профессиональная школа» закликала «засвоювати європейську культуру» [615.– 1891.– № 28.– С. 473], «стежити за всіма не лише відомими, але й зароджуючими ще питаннями на Заході в організації освітньої справи і чутливо прислухатися до розв'язання їх як життям, так і наукою» [Там само.– С. 474], особливу зацікавленість виявляти до галичан, «найближчих сусідів і співвітчизників» [Там само.– С. 476].

Таким чином, важливим здобутком передової педагогічної громадськості періоду 80–90-х рр. ХІХ ст. стала поява на східноукраїнських землях педагогічних («Педагогический вестник», «Школьное обозрение», «Профессиональная школа») і методичних («Журнал элементарной математики», «Вестник опытной физики и элементарной математики») часописів, які, хоч і видавалися російською мовою, але були орієнтовані на освітні проблеми, в першу чергу, українського народу, його школи і освіти.

У цих виданнях гостріше, ніж у загальнодемократичній пресі 60–70-х рр. ХІХ ст., критикувалася політика самодержавства в галузі просвіти українського народу; висувалися нові вимоги – загальне навчання, безплатності початкової і середньої освіти для трудівників, поліпшення якості освіти через запровадження у навчальні плани народних шкіл нових навчальних предметів (рідної мови, літератури, природознавства, історії, географії, краєзнавства, ручної праці) і поліпшення якості викладання; реалізації в навчально-виховному процесі початкової і середньої школи освітньої, розвиваючої і виховуючої функції навчання; єдиної середньої школи, її наступності і послідовності з початковою і вищою; використання в навчально-виховному процесі здобутків інших наук про людину тощо. Усе це в сукупності й становило певний внесок у подальший розвиток освіти, школи і педагогічної думки в Україні.

На західноукраїнських землях у 80–90-х рр. ХІХ ст. помітне місце в пробудженні національної свідомості українського народу, його потреб у сфері економіки, політики, культури, освіти, літератури, мистецтва відігравали часописи «Правда», «Батьківщина», «Зоря», «Учитель», «Буковина», «Світ», «Народ», «Хлібороб», «Жите і слово».

«Правда», як і раніше, гуртувала навколо себе кращі письменницькі сили з обох частин розрізненої України. Вперше тут було

надруковано оповідання І. Франка «Оловець», в якому автор розкрив і висміяв методи навчання письма і механічного зубріння в тогочасних народних школах Галичини; а також ґрунтовні статті І. Нечуя-Левицького «Світогляд українського народу» (1874.– № 16, 17), «Російська народна школа на Україні» (1889.– Т. 1.– Вип. 2–3), «Педагогічна проява в російській народній школі» (1893.– Т. 19.– Вип. 57).

У цих статтях автор розвінчав антигуманну офіційну педагогічну систему русифікації українців, обстоюючи своєрідність історичного і культурного розвитку українського народу і його право на самостійний національний розвиток, а також розвиток рідної мови, освіти, культури.

Оскільки в народних і церковнопарафіяльних школах України навчання здійснюється російською мовою і за російськими підручниками, то цим, на думку І. Нечуя-Левицького, грубо порушується найважливіший педагогічний принцип природовідповідності освіти, навчання й виховання. Молодшим школярам-українцям надзвичайно важко відразу зрозуміти науку нерідною мовою. Учителєві доводиться наполегливо, в доступній формі, рідною мовою роз'яснювати дітям суть викладеного в російськомовному тексті. І, отже, виходить, що в Україні існує дві школи: українська – усна і російська – книжкова, з яких перша здійснює справжню освіту, а друга – заважає цьому. Перша школа призначена для учня, української дитини і українського народу, а друга – книжкова – для інспектора. В результаті даремно витрачається час.

І. Нечуй-Левицький висловив побажання, «щоб знайшлися як можна швидше в Петербурзі розумні люди і змінили той дивовижний навчальний устав, надиктований премудрими політиками і немудрими педагогами – графом Толстим і Катковим» [608.– 1889.– Т. 1.– Вип. 2–3.– С. 474]. Першим практичним кроком на захист рідної школи в Україні письменник вважав використання підручників, написаних українською мовою. Високо оцінюючи «Родное слово» К. Ушинського, він усе ж вважав його малоприслужним для українських дітей. За переконанням І. Нечуя-Левицького, підручники для українських шкіл повинні бути національні як за формою (написані українською мовою), так і за змістом.

Газета «Батьківщина» (Львів, 1879–1896) адресувалася сільському читачеві. В різні роки її видавали та редагували Є. Желехівський, В. Подляшецький, В. Нагорний, В. Левицький, К. Левицький, К. Паньківський та інші. Тут друкувалися І. Франко та М. Павлик. Останній був близьким до керівництва часопису, але залишив редакцію через ідейні розходження з народовцями. В газеті часто друкувалися матеріали на освітні теми.

Газета «Діло» (Львів, 1880–1939) мала переважно політичний характер, однак висвітлювала літературне, культурне й освітнє життя в Галичині, Буковині, Закарпатті і в Східній Україні. В різні роки її видавали й редагували В. Барвінський, М. Косак, А. Горбачевський, І. Белей, М. Струсевич, В. Охрімович, О. Барковський та ін. Тут друкувалися твори М. Грушевського, І. Франка, Т. Бордуляка, І. Нечуя-Левицького, Ю. Федьковича, С. Руданського, О. Кониського, Є. Олесницького; вміщувалися переклади творів І. Тургенева, Л. Толстого, М. Салтикова-Щедріна, В. Короленка, В. Гаршина, Е. Ожешко, М. Конопніцкої, Г. де Мопассана, Марка Твена та інших.

Журнал «Зоря» (Львів, 1880–1897) – одне з найпопулярніших видань в Україні того часу. Видавцями й редакторами були О. Партицький, О. Калитовський, О. Барковський, Г. Цеглинський, В. Лукич, О. Маковей.

У часописі друкувалися твори І. Франка, Б. Грінченка, Н. Кобринського, Уляни Кравченко, М. Подолинського, А. Свидницького, В. Самійленка, М. Старицького, П. Грабовського, Ю. Федьковича, Лесі Українки; переклади творів М. Салтикова-Щедріна, І. Тургенева, М. Некрасова, І. Нікітіна, В. Короленка; переклади й переспіви з Гомера, Байрона, Гейне, Гюго, Доде, Врхліцького та інших авторів.

Особливо плідним був останній період діяльності «Зорі», коли її очолював Василь Лукич, який залучив до співпраці всі найкращі наукові, літературні, культурно-освітні сили з усієї України. Крім вищеназваних авторів, у цей період у журналі друкувалися І. Нечуй-Левицький, М. Коцюбинський, О. Кобилянська, Л. Яновська, Одарка Романова, Дніпрова Чайка, О. Кониський, І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький, Панас Мирний, А. Кримський, М. Вороний та інші. Тут вміщувалися наукові розвідки з рідної мови, літератури, історії, етнографії, фольклористики, культури, освіти; спогади,

біографічні матеріали, літературно-критичні статті, рецензії, бібліографія тощо. Всі вони були спрямовані на пробудження національної свідомості українського народу, мали на меті сприяння розвитку національної культури, освіти, школи, утвердження високої духовності народу.

Любов до рідної мови, літератури, історії, культури, рідного краю прищеплював своїм читачам упродовж 1890–1914 рр. дитячий журнал «Дзвінок», що виходив у Львові і редактором якого тривалий час був В. Шухевич. Журнал ознайомлював читачів з новинками літератури і мистецтва, подавав відомості про життя і творчість письменників; тут публікували свої твори для дітей І. Франко, Л. Глібов, М. Коцюбинський.

Помітний внесок у справу формування теоретичних основ української школи зробив журнал «Учитель» (Львів, 1889–1914) – «орган руського товариства педагогічного», видавцями і редакторами якого були І. Чапельський, О. Барвінський, Т. Грушкевич, В. Шухевич, І. Копач, В. Щурат, О. Сушко, Д. Кульчицький, І. Ющишин.

Журнал ставив за мету сприяти розвитку українського шкільництва. В ньому друкувалися статті з проблем теорії і практики виховання, організації і функціонування українських шкіл, методики навчання в них рідної мови, літератури, історії та географії рідного краю, читання, письма, арифметики, інших навчальних дисциплін; організації шкільних бібліотек, кабінетів, читалень; аналізувалися підручники і навчальні посібники для шкіл, вміщувалися педагогічні вісті з навчальних закладів, фейлетони, життєписи відомих педагогів.

Журнал проголошував, що виховання має на меті «розвинути всі природні здібності людини, ... заохотити, навчити, залучити молодь до свідомої праці» [668.– 1889.– Ч. 1 – С. 1]; відстоював принципи природовідповідності, народності виховання, гуманізму, демократизму, пріоритету загальнолюдських цінностей.

З особливою виразністю ідея національної школи й освіти утверджувалася в журналі в період 1911–1914 рр., коли його очолював І. Ющишин, який закликав «лупати тверду скалу нашої народної темноти, прочищувати зарослий шлях нашого національного виховання» [668.– 1912.– Ч. 1.– С. 2], захищати права української школи і народного вчительства, «ширити в кругах наших учителів і

вихователів основи і принципи рідної української педагогії» [Там само].

Майже чверть століття «Учитель» був трибуною пропаганди української школи і педагогічної думки, боронив права народного вчительства, прокладав шляхи українського національного виховання, ширив ідею і потребу рідної школи.

На буковинських землях розвиток національної освіти, культури, літератури і преси затримували жорсткий національний і соціальний гніт, румунізація населення, відірваність від інших частин України.

У 80-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. тут видавалися «Родимый листок» (1879–1882), «Бібліотека для молодіжі» (Чернівці, 1885–1893), «Руська правда» (Відень, 1888–1893), «Селянин» (1895–1903), «Руська рада» (Чернівці, 1898), «Руська школа» (Чернівці, 1888, 1891), «Буковина» (Чернівці, 1885–1918), «Зерна» (1887–1891) – літературно-науковий додаток до «Буковини» та деякі інші.

Науково-педагогічний часопис «Руська школа» вийшов двома номерами: № 1 у 1888 р. і № 2 у 1891 р. в Чернівцях за редакцією доктора С. Смаль-Стоцького. Видання помітне тим, що в ньому опубліковані цінні наукові матеріали з історії української літератури самого редактора, а також відома стаття І. Франка «Задачі і метод історії літератури».

Газета «Буковина», що видавалася в Чернівцях з 1885 до 1910 рр. як «часопись політична і наукова для народу руського», а з 1910 до 1918 рр. – як «орган української поступової партії», з першого номера чітко поставила питання про необхідність розвитку української національної школи й освіти, науково-популярної і художньої літератури, культури і мистецтва рідною українською мовою. Вона гостро виступала проти «кліки шовіністських румунізаторів», «дідиців», церковної ієрархії, «москвофілів», національного і соціального гніту буковинців.

«На цілу Галичину єсть одна руська гімназія в Львові, а на цілу Буковину, в котрій жиє 240000 русинів, нема навіть і одної середньої школи руської» [477.– 1885.– № 2.– С. 3], – із жалем писала газета.

Редактор Ю. Федькович відразу проголосив, що часопис слугуватиме боротьбі за національні та політичні права українського народу, всіляко сприятиме виробленню національної свідомості

буковинців, вихованню почуття єдності з усім українським народом, що проживає в Галичині, Східній Україні, США та Канаді. Ставлячи за мету піднести «нарид руський Буковини на рівний ступень духовного і морального розвою з іншими народами австрійської монархії», газета намагалася висвітлювати «духовне жите галицьких, угорських і на Україні жиючих братів наших, належачих до одної і тої ж самої великої родини вірних синів одної рідної неньки нашої матері – Русі» [477.– 1885.– № 1.– С. 1], для чого здійснювалися спроби налагодження культурно-літературних зв'язків з українцями в усіх регіонах світу.

У різний час «Буковину» редагували й видавали: Ю. Федькович, С. Дашкевич, О. Маковей, Л. Турбацький, І. Хромовський, І. Созанський та інші.

На сторінках часопису друкувалися твори М. Драгоманова, І. Франка, М. Павлика, Б. Грінченка, Лесі Українки, В. Самійленка, Є. Ярошинської, О. Кониського, Л. Глібова, С. Руданського, Д. Мордовця, С. Смаль-Стоцького, О. Кобилянської, І. Синюка, С. Коваліва, В. Щурата, В. Коцовського, Л. Лопатинського, М. Коцюбинського, Марка Черемшини, В. Стефаника, Н. Кобринської, Г. Цеглинського, а також Т. Шевченка, Марка Вовчка; переклади творів О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Некрасова, Л. Толстого, М. Салтикова-Щедріна, Г. Успенського, В. Короленка, А. Чехова, Г. Х. Андерсена, Г. Гейне, Г. Лонгфелло, Еркмана-Шатріана, Г. де Мопассана, Марка Твена, Е. Золя, Я. Врхліцкого, М. Конопніцкої та ін.

У газеті розглядалися актуальні економічні, соціально-політичні, національні, культурно-мистецькі проблеми життя українського народу Буковини. Варто виділити висвітлення на сторінках «Буковини» полеміки, що розгорнулася між Б. Грінченком і М. Драгомановим (1892–1893 рр.), з приводу стану, завдань і перспектив розвитку української літератури, а заодно й проблем освіти, мови, системи навчання і виховання. У «Буковині» були надруковані «Листи з України Наддніпрянської» (усього 18 листів) П. Вартового – Б. Грінченка. Хоча М. Драгоманов відповідав переважно на сторінках журналу «Народ», проте кілька відповідей вмістив і на сторінках «Буковини».

У 80-х рр. XIX ст. педагогічними статтями «Змеєвские педагогические курсы» (Русский народный учитель.– 1883.– № 8), «Письмо

в редакцію» (Там само.– 1884.– № 1), «Цель народной школы» (Там само.– 1885.– № 1), «Кілька слів про нашу літературну мову» (Зоря.– 1892.– № 16), «Доклад Черниговскому земскому собранию» (1894) і «Отчет по народному образованию Черниговской губернии» (1896, обидва матеріали надруковані в додатках до «Земского сборника Черниговской губернии»), «Яка тепер народна школа на Україні?» (Жите і слово.– 1896.– Т. 5.– Кн. 4, 5), «К вопросу о журнале для детского чтения» («Земский сборник Черниговской губернии», 1903), «На беспросветном пути» (Русское богатство.– 1905.– Кн. X–XII) та іншими, в яких центральне місце посідали проблеми розвитку української національної школи, виступив молодий Б. Грінченко.

У них він торкався різноманітних проблем освіти, навчання й виховання, як-от: критика існуючої системи освіти й виховання в Україні, необхідність навчання у школах українських дітей їх рідною мовою; визначення мети, завдань, принципів, змісту, методів, форм навчання й виховання у новій школі, розгортання широкої просвітницької роботи серед населення, особливо селянства. Автор виступив за докорінне поліпшення правового статусу і матеріального становища народного вчителя, подав конкретні поради щодо вдосконалення навчально-виховного процесу в школі, розвитку розумових, моральних, фізичних, трудових, естетичних якостей школярів, ділився роздумами про дитячу літературу, підручники, навчальні посібники для школи тощо.

Найціннішим у педагогічній публіцистиці Б. Грінченка є те, що в ній автор намагався розкрити ґрунтовні теоретико-методологічні засади нової української національної школи (мета, завдання, принципи, зміст, методи, форми), у становлення і розвиток якої він щиро й глибоко вірив, виходячи зі своїх філософських, соціально-політичних, морально-етичних поглядів, специфічною особливістю яких було те, що, не применшуючи ваги соціальних проблем, їх вирішення, він нерозривно і найперше пов'язував зі справою національного визволення українського народу, відродження й утвердження його національної гідності та самосвідомості, культури, освіти.

Розкриваючи проблему мети, завдань і змісту освіти нової української школи, Б. Грінченко підкреслював: «Виховати розум дитини наскільки це посилено для народної школи, розвинути,

зміцнити його, зробити дитину придатною до подальшої діяльності – ось завдання народної школи, тому що при сучасному стані речей саме в цій подальшій діяльності й полягає вся суть», а отже, «всі знання, які покликана дати народна школа, повинні бути тільки засобами для розвитку розумової сили учнів і всі предмети її навчального курсу повинні строго відповідати цій меті» [41].

Необхідною умовою розвитку української національної школи, на думку Б. Грінченка, є навчання дітей рідною мовою, якою дитина говорить змалку, оскільки природною основою розвитку дитини є спадкові властивості організму, передусім тип центральної нервової системи та природжені функціональні якості, що виникають у період ембріонального розвитку. Автор переконаний: «Діти, що вчать своєю рідною мовою, розумніші, більше в їх хисту й думкою вони моторніші, ніж ті, кому затуркують голову мовою чужою» [Там само]. Рідна мова разом з народною мораллю, педагогікою сприяє формуванню таких рис у дитини, як любов до своїх рідних і близьких, рідного краю, гуманність, добропорядність та інших.

Ще в ранній статті «Яка тепер народна школа на Україні?» Б. Грінченко вказував на принципові недоліки існуючої в Україні школи, системи освіти й виховання. Головним і найважливішим злом в організації і здійсненні просвітньої справи в Україні, на думку педагога, є грубе порушення одного з найважливіших принципів педагогічної науки – принципу природовідповідності виховання, зокрема в такому його контексті, як це розуміли і роз'яснювали Коменський, Руссо, Дістервег, Ушинський. Свідоме й цілеспрямоване порушення цього принципу самодержавством призвело до денационалізації у всіх сферах життя українського народу, зокрема школи та освіти, до відчуження учнів і населення України від рідної мови, літератури, історії, географії, крає- і природознавства, культури, що й витворило відповідні мислення, світогляд і мораль.

Услід за К. Ушинським, Б. Грінченко стверджував, що «московська школа в українському селі нижча від народу, безсила й некорисна, доброго сліду не кине, бо спиняє в дитині розвиток, душу ж не розвива, а псує, огидний жаргон, що вона виробля, здатний хіба що ябеду скласти, ця школа замалим не пекло дитині» [55.– Кн. 4.– С. 246].

У ґрунтовній праці «На беспросветном пути. Об украинской школе», що вперше була опублікована в журналі «Русское богатство» в X–XII книгах за 1905 р., Б. Грінченко, розвиваючи основні висновки і положення, сформульовані в статті «Яка тепер народна школа на Україні?», на конкретних прикладах і фактах, почерпнутих із життя, власного педагогічного досвіду, переконливо доводив неефективність і згубність для українського народу зрусифікованої школи. Назви окремих розділів статті – «Движение в пользу украинской школы», «Непонятность русского языка украинским детям», «Непригодность русских школьных книг для украинцев», «Чужезычная школа – враг правильного воспитания», «Возражения против украинской школы», «Без развития народного языка нет развития народа» – дають уявлення про коло і спрямування розглядуваних автором проблем.

Особливо багато уваги Б. Грінченко приділяв проблемам розвитку української мови, без якої, за його переконанням, не може бути ні народної просвіти, ні самого народу. Розкриваючи справжній стан розвитку рідної мови в Україні, автор у книзі «Чого нам треба?» писав: «Нашій українській мові тепер нема ходу: вигнано її зі школи, з суду, з усіх державних і краєвих урядів, з церкви – скрізь. Де не піде наш чоловік, всюди до його по-московському озиваються, а як заговорить він по-своєму, то ще з його глузують, знущаються, а як солдатів, то й б'ють за їх рідну мову. По школах школярів теж одучають, щоб по-своєму не говорити, і розказують їм, що українська мова, то хохляцька, мужицька, погана мова, що нею говорять тільки дурні хохли, а путящий, розумний, освічений чоловік повинен говорити московською мовою» [57, 41].

Б. Грінченко давав рішучу відсіч денационалізаторам різних мастей, які намагалися доводити, що сам український народ хоче російськомовної, а не української школи; всіляко силкувалися сформувані в українському середовищі думку, що українська мова не може бути мовою освіти і науки. Звичайно, відзначав педагог, коли протягом кількох століть «мову якого-небудь народу, – як от українського, – виганяють зі школи, з церкви, з адміністративних інституцій, з суду, забороняють її навіть у літературі, то тоді тая мова перестає бути мовою освіти, культури, мовою освічених класів і зостається тільки мовою темної неосвіченої маси» [59, 31]. Але, незважаючи на

всілякі утиски й заборони, розвиток української мови, літератури, мистецтва, театру, культури не припинявся ні на мить. Асиміляторам не вдавалося витравити в українському народі потягу до рідної мови, культури, освіти, школи. І як тільки українська книжка і газета широко підуть у маси, а українська інтелігенція заговорить до свого народу рідною мовою – з'явиться нова українська національна школа і «народ дуже скоро побачить всю вигоду вчитися своєю мовою і повернеться на завсігда до рідної школи» [Там само.– С. 32], – вірив і переконував Б. Грінченко. Сам він був в авангарді передової української інтелігенції. Своєю невтомною учительською працею серед простого народу, різноплановою письменницько-публіцистичною творчістю, написанням підручників і посібників для школярів, великої наукової праці – словника української мови та ін. – показував приклад боротьби за рідну школу, пробуджував національну свідомість народу, спонукаючи його замислитись над своєю долею, закликаючи до боротьби за краще майбутнє.

У 90-ті рр. XIX ст. в умовах подальшого загострення суспільно-політичної боротьби, піднесення національно-визвольного руху з'явилися нові демократичні періодичні видання «Народ», «Хлібороб», «Жите і слово».

Найвизначнішим серед них був журнал «Народ» (Львів, 1890–1892, 1894–1895; Коломия, 1892–1894), який видавав М. Павлик за редакцією І. Франка при найдіяльнішій участі М. Драгоманова. Тут друкувалися також О. Барвінський, В. Будзиновський, Л. Василевський, М. Ганкевич, П. Грабовський, А. Грицюняк, Б. Грінченко, С. Данилевич, П. Думка, О. Кобилянська, О. Кобринська, О. Колесса, А. Кримський, П. Куліш, Є. Левицький, Д. Лукіянович, О. Маковей, Лесь Мартович, Т. Окуневський, В. Охрімович, Ю. Романчук, І. Сандуляк, В. Стефаник, Л. Тучапський, Леся Українка, В. Щурат, Є. Ярошинська та інші.

З 1890 до 1893 р. «Народ» виходив як орган Русько-української радикальної партії, яка в освітніх питаннях ставила за мету домагатися безкоштовної початкової, середньої і вищої освіти трудівників, державної допомоги в отриманні освіти, реформи шкільництва на засадах науковості, народності, зв'язку навчання з життям, практикою.

У часописі вміщено низку матеріалів, присвячених освітнім проблемам, зокрема розвитку національної школи. Це статті І. Франка «Народні школи на Правобережній Україні» (1893.– № 16.), «Наші народні школи і їх потреби» (1892.– № 7–8), «Віче в Турці» (1891.– № 2), «Етимологія і фонетика в южноруській літературі» (1894.– № 13–14, 15); М. Драгоманова «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893.– № 15–22; 1894. – № 1, 2), «Австро-руські спомини (1875 рік і мій об'їзд австрійської Русі)» (1892.– № 2, 4–12, 15–18), «Чудацькі думки (Листи на увагу мудрим людям через редакцію «Народа»)» (1891.– № 7, 9–14, 17–18, 20–24)», «Два учителі. Спомини» (1894.– № 11–15), «Найгірший ворог наш (Неписьменність і низький рівень освіти на Україні)» (1893.– № 17), «Наші пекучі справи (Новорічна розмова з земляками. Про народну освіту)» (1894.– № 4), «Бажане лихо (В справі освіти на Київщині)» (1894.– № 23), М. Павлика «Аби тільки по-руськи» (1890.– № 23), «В справі реформи нашої правописи» (1892.– № 7–8), «Фонетична трагікомедія (В справі українського правопису в школах Галичини)» (1893. – № 2), «Про запровадження у школах Галичини фонетичного правопису» (1892.– № 11–12), «Про народну просвіту» (1894.– № 2), «Про переустрій руських читалень» (1890.– № 10); П. Грабовського «Дещо в справі жіночих типів» (1894.– № 7–8), «Лист до молоді української» (1894.– № 7–8); Лесі Українки «Волинські образки. Школа» (1895.– № 3–4); Є. Ярошинської «Дещо про буковинсько-руську інтелігенцію» (1890.– № 2–3), «Ще про руську інтелігенцію та про народ на Буковині» (1890.– № 4); О. Власійчука «Дещо про учителів сільських, яко провідників народних» (1890.– № 6); Є. Левицького «Сталі інспектори в Галичині» (1892.– № 11–12); Леся Мартовича «Що діється й говориться по наших читальнях в Снятинщині» (1890.– № 2–3); Г. (очевидно, Грінченко.– І. З.) «Порядки в російських школах (Допис із Херсонщини на Вкраїні)» (1890.– № 4); С. П. «Просвіта в Тернопільщині» (1890.– № 6); Х. С. «Листи з України (В справі розвитку освіти на Україні та Росії)» (1890.– № 8) та ряд інших.

У статті І. Франка «Наші народні школи і їх потреби» наголошувалося на великому зацікавленні українського народу освітньою справою, рідною школою; розкрито злиденний стан народної освіти

в Галичині, шкідливий характер навчання в початкових школах, важке матеріальне становище народного вчителя.

Проаналізувавши велику кількість статистичних даних, І. Франко відзначив, що коли освіта в Галичині й далі розвиватиметься такими темпами, то доведеться «чекати ще з яких 80 літ, поки би вся людність нашого краю дохрпалася до тої великої мудрості, щоби вміла бодай читати» [568.– 1892.– № 7–8.– С. 102].

Основні причини незадовільного стану народної освіти в Галичині криються в її організації, змісті, методах, відсутності кваліфікованих педагогічних кадрів, незацікавленості австрійської влади у просвіті українського народу. Матеріальна база народних шкіл злиденна; у школах нібито й вивчають граматику, географію, зоологію, ботаніку, історію, астрономію, а з усіх «тих премудростей подає вчитель дитині лише хвостики, обрізки, а не раз попросту тільки лушпину», в результаті дитина через «пару літ усе забуде» [Там само.– С. 104].

На думку І. Франка, визначальне місце в навчально-виховному процесі належить учителеві. «Учителем школа стоїть: коли учитель непотрібний, не приготовлений, то й школа ні до чого» [Там само.– С. 103]. Але висококваліфікованих учителів потрібно добре підготувати і добре їм платити. Факти ж свідчать про інше: «Минувшого року на глум цілому світу мали ми в Галичині два такі випадки, що учителі на посаді померли з голоду» [Там само.– С. 104]. Учителів платять менше, ніж першому-ліпшому возному при суді або стражнику при криміналі. Тому кращі вчителі при найменшій нагоді полишають свої місця, а на їх місце приходять випадкові люди, які не здатні забезпечити високий рівень знань, умінь і навичок учнів. У результаті – даремна трата часу і коштів.

І. Франка обурювало безправне соціальне і юридичне становище народного вчителя, за яким наглядають «і війт, і священник, і члени ради шкільної місцевої, і інспектор, і рада шкільна окружна, і дідич, і арендар, і жандарм, як-то кажуть і баба, і ціла громада» [Там само.– С. 103]. Учитель не мав права на власну думку, волю, переконання; він зобов'язаний був лише проводити урядову політику в галузі освіти і виховання, підкоряючись владі, бо інакше його переслідували, звільняли з роботи, переводили в місця, де не було й школи.

М. Драгоманов у листах до «Народу» із Софії закликав до оновлення української літератури, науки, просвіти, «приставши до тих методів і напрямків, котрі тепер творять силу письменського і наукового руху в Європі й Америці й котрі найтісніше зв'язані з теперішнім всесвітнім громадським рухом: культурним, політичним, соціальним» [110, 500].

Педагогічну публіцистику П. Грабовського представляють статті «Про розвиток шкільної освіти в Охтирському повіті Харківської губернії» (1885), яка в дореволюційний час не була опублікована; «Дещо про освіту на Україні» (Зоря.– 1897.– № 2), «Дещо у справі жіночих типів» (Народ.– 1894.– № 7–8), «Лист до молоді української» (Там само); статті, матеріали, художні твори надруковані в часописах «Правда», «Дзвінок», «Жите і слово», «Літературно-науковий вісник», «Записки наукового товариства імені Шевченка», «Восточное обозрение», «Сибирский листок» та в інших виданнях.

У них автор торкався актуальних, соціально значимих проблем розвитку народної освіти і школи, зокрема таких, як організація початкової освіти для широких верств трудового народу, визначення мети, завдань і засобів виховання всебічно розвиненої особистості, якій притаманні науковий світогляд, різнобічний розумовий розвиток, високі моральні якості, фізична досконалість, готовність до розумової і фізичної праці; критикував існуючу в Україні систему освіти й виховання; вимагав поліпшення матеріального і соціально-правового становища народного вчителя, його професійної діяльності та ін.

У статті «Дещо про освіту на Україні» П. Грабовський розкрив повну нездатність і навіть шкідливість насадженої царизмом в Україні церковнопарафіяльної школи (на противагу земській), що «має задачу прищепити перші початки освіти серед простого, убогого люду», але в дійсності є «цілком далека від цілей справді просвітних, а навпаки, застоює безпросвітну темноту та неучтво», «лишається мертвим явищем на тлі народного життя, «притчею во язицех» серед громади», «дуже лиха і з боку щиро національного, бо не навчить нічому путньому, крім дикої нетерпучості та «мракобесия», є «нуль або навіть шкідлива, переважно у нас на Україні, сіючи поміж людом обмоскалення та темряву» [540.– 1897.– № 2]. Поета обурювала позиція українського духівництва, яке «не грало в останні часи доброї

ролі ні з боку національного, ні з боку загальнопросвітнього» [Там само].

На думку П. Грабовського, головним чинником живої просвіти серед українського народу були земства, які, незважаючи на урядові утиски, заснували й утримували народні загальноосвітні та промислові й господарські школи, намагалися впроваджувати там нові українські підручники, прогресивні методи освіти, відкривали семінарії для підготовки вчителів для народної школи, створювали книжкові склади, читальні й бібліотеки, здійснювали іншу просвітницьку діяльність.

Розвиваючи думку про освіту українського народу, П. Грабовський писав, що українська школа «повинна бути фактором просвіти, а не паморочення, служити цілому народові, а не одному станові чи навіть касті» [Там само]. Навчання в ній має здійснюватися рідною українською мовою. «Освіта народу на його рідній мові – то головна засада», – наголошував він у листі до Василя Лукича від 10 серпня 1893 року, відзначивши, що «інтелігенція повинна стояти на сторожі тієї освіти, як і дбати за економічну безпеку народну», бо «народ не піднятий до загальнолюдської культури, не забезпечений економічно, – мусить врешті загинути яко нація, – йому не буде місця в ряду інших народів» [Грабовський П. А. Вибрані твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1985. – Т. 2. – С. 190].

Головне завдання української інтелігенції – «рятування власної народності через ужиття здобутків загальнолюдського поступу; нарід наш мусить піднятися у розвитку до інших освічених народів, остаючись тим часом народом українським» [Там само]. У статті «Лист до молоді української» поет закликав: «Переїміться вищими ідеалами часу і несіть їх до люду, освітіть його розум, підніміть його добробут, прямуйте до вироблення волі. Яко українці ви повинні працювати коло народу українського, – то перша умова поступу; але пам'ятайте: зміст вашої праці мусе бути загальнолюдським, бо інак – смерть вам, яко нації». Поділяючи програму вимог європейського радикалізму, він закликав своїх земляків «до праці на ґрунті українському, коло народу українського, в мові українській», вказуючи й деякі конкретні напрями діяльності передової української інтелігенції, зокрема: 1) поширення всіма можливими способами ідей

радикалізму серед українського народу; 2) організація різноманітних гуртків, просвітніх товариств для поширення цих ідей; 3) заснування бібліотек, в яких би були зібрані кращі українські книги; 4) «можливо ширша літературна праця на рідній мові в напрямі пропаганди радикалізму європейського, а також виробу самосвідомості народноукраїнської – легальна і вільна, як рівно популяризація руху українського в мовах інших»; 5) заснування грошових фондів для створення українських видавництв у Росії і Австро-Угорщині; 6) «літературні збори, бесіди та вечорниці як в цілях агітаційних, так і інших» [568.– 1894.– № 7–8].

Помітний внесок П. Грабовського в розвиток рідної мови, удосконалення її художньо-поетичного і публіцистично-наукового стилів. Поет брав активну участь у дискусії з питань розвитку літературної мови, негативно ставився до спроб москвофілів витворити якусь нову мову, підтримував думку про східноукраїнську живомовну основу літературної мови.

У статті «Волинські образки. Школа» Леся Українка змалювала гнітючу картину стану народної школи на Волині. В так званому шкільному приміщенні, розділеному тонкими перегородками, розміщувалися класна кімната, помешкання вчительки, «сборня» для селян і приміщення для арештантів – «холодна». Були відсутні елементарні умови для навчання учнів і праці вчительки. Як підручники використовувалися молитовник, катехізис, буквар. «Родное слово» К. Ушинського, книги для читання І. Паульсена належали до забороненої літератури, про наявність українських книг не було й мови.

Вчителька жила в злиденних умовах, перебуваючи у повній матеріальній залежності від попа, в якого постійно змушена була «випрошувати» кровно зароблені копійки. Поскаржитися було нікому. Тож і не дивно, що після закінчення навчального року вчителька залишала школу.

Журнал «Житє і слово» відображав найважливіші процеси суспільно-політичного і культурного життя в Україні кінця XIX ст., висвітлював проблеми освіти і школи українського народу. Тут надрукована стаття Б. Грінченка «Яка тепер народна школа на Вкраїні?», в якій автор розкрив і засудив насаджуваний в Україні

«победоносцево-катковський напрямок» у справі народної освіти; конкретизував думки К. Ушинського про народність виховання, підкресливши, що «виховання конче мусить бути національне, система виховання повинна бути така, щоб у ній народність мала відповідне місце»; виклав найважливіші засади української національної школи – рідна мова навчання, зміна змісту освіти за рахунок запровадження викладання українознавчих дисциплін, використання нових прогресивних методів навчання; принцип гуманізму, природовідповідності, народності освіти і виховання.

Характерною особливістю радикальної преси була велика увага її до соціально-педагогічних проблем, і в першу чергу – до демократизації народної освіти. Здійснюючи реальний науковий підхід до розв'язання цієї проблеми, послідовно відстоюючи такі вимоги, як навчання рідною мовою, українізація змісту освіти, безкоштовність, світськість, доступність освіти та ін., радикальна преса розглядала боротьбу за демократизацію народної освіти як частину боротьби українського народу проти всіх форм гноблення, за його соціальне і національне визволення.

Таким чином, преса другої половини XIX ст. відіграла помітну роль у боротьбі за демократизацію і гуманізацію народної освіти, у висвітленні і формуванні теоретичних основ української національної школи.

Починаючи з 60-х рр. XIX ст. ідея відродження українського народу, його самосвідомості, мови, культури, освіти, школи, преси з плином десятиліть дедалі міцніше утверджувалася в умах і серцях нових і нових поколінь українців. Придушена Валуєвським циркуляром і Емським указом в Наддніпрянській Україні, вона пробивала собі дорогу в Галичину, де завдяки певним конституційним свободам і гарантіям існувала українська преса й українці мали можливість теоретично і практично розвивати ідею рідної школи й освіти, а також у Росію.

У процесі багатогранної і конструктивної критики політики російського царизму і австро-угорського монархізму в галузі освіти пригноблених націй у пресі України другої половини XIX – початку XX ст. викристалізувалася ідеологія національної системи освіти і школи, формувалися їх теоретичні засади, зокрема, здійснювався

пошук мети, завдань, змісту, принципів, методів, організаційних форм освіти і школи, підготовки вчителя та ін. Центральною була проблема навчання українських дітей їх рідною мовою, яка розглядалася як необхідна умова забезпечення гуманізації і демократизації освіти.

Преса України другої половини XIX – початку XX ст. всебічно і правдиво висвітлювала суспільно-освітні явища, події і факти, допомагала читачеві об'єктивно осмислити дійсність, формувати самосвідомість і світогляд, виховувала, активно пропагувала ідеї народної школи й освіти, слугувала трибуною ініціативи й передового педагогічного досвіду, агітувала за рідну школу й освіту, виступала в ролі об'єднавчого центру свідомого українського вчительства у боротьбі за національне шкільництво, активно й безпосередньо впливала на процес формування теоретичних основ української національної школи і системи освіти, за що заборонялася і переслідувалася владою.

ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ОСНОВ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ШКОЛИ В ПРЕСІ 1905-1917 рр.

§ 1. Періодика на хвилі революційного піднесення і послаблення утисків українського слова

1.1. Загальна преса

Напередодні та в перебігу подій першої російської революції 1905–1907 рр. в Україні з новою силою відроджується національно-визвольний рух.

17 жовтня 1905 р. був опублікований маніфест, за яким проголошувалася свобода слова, друку, зібрань, спілок, недоторканість особи, декларувалося скликання Державної Думи, а 24 листопада опубліковані нові правила про пресу, де вже нічого не говорилося про обмеження українських видань.

Це дало змогу українському рухові відкрито і гласно заявляти про свої національні потреби, покласти край ненависній політиці заборони рідного слова, організаційно об'єднуватися в спілки, просвітні організації.

Найповніше і найвиразніше українські національні потреби цього періоду сформулював М. С. Грушевський, який підкреслював, що українці боротимуться проти соціального і національного гніту, жорсткого централізму, тотальної русифікації, за самовизначення націй і народностей, федеративний устрій у складі майбутньої Російської демократичної держави, вільний розвиток мови, національної культури, освіти, школи. Законодавством мають бути встановлені

права, якими користуватимуться мови – державна і національна, забезпечені права національних меншин. Негайно повинно бути вирішено питання про впровадження в народну школу рідної мови викладання, а в середню й вищу – українознавчих дисциплін; усунуті будь-які обмеження користування рідною мовою в усіх сферах життя. У контексті цих вимог в умовах нового революційного піднесення здійснювалося становлення преси в Наддніпрянській Україні.

Перебуваючи десятиліттями під суровою заборонаю, українська преса не могла відразу міцно «стати на ноги», не маючи в своєму розпорядженні ні висококваліфікованих газетних працівників, ні відповідного друкарського обладнання, ні достатніх матеріальних коштів та й українського читача, якого потрібно було ще сформувати. Це останнє особливо хвилювало редакцію журналу «Украинский вестник», яка вбачала можливість виховання такого читача в новій національній школі. «Вся справа в українській початковій школі, – підкреслювала вона, – хай почне працювати школа на рідній мові, хай через неї пройдуть 2–3 випуски і справа української народної преси відразу стане на міцний ґрунт. З'явиться масовий читач, який вимагатиме десятків і сотень тисяч нових газет і журналів та доступних йому брошур» [654.– 1906.– № 13.– С. 923].

Серйозною причиною, що стримувала розвиток української преси, був царський уряд, який лише на словах проголосив, а насправді й не намагався здійснювати свободу слова, друку, мови. Керівництво справою друку передавалося місцевій адміністрації, яка була наділена необмеженими правами. Будь-який номер часопису з її волі міг бути конфіскований, а редактор заарештований. Цієї долі зазнало багато українських видань та їх редакторів. Так, у 1906 р. в Україні мало виходити понад 30 видань, а побачило світ лише 16. Не дозволено було видавати газету «Громадське слово» і журнал «Нове життя». Уже після виходу перших номерів місцевими адміністраціями були конфісковані, а в подальшому й заборонені видання: «Народна справа» і «Вісті» в Одесі, «Запоріжжя» і «Добра порада» в Катеринославі, «Слобожанщина» і «Порада» в Харкові, «Боротьба» в Києві. Лише заявили про вихід, але з різних причин так і не побачили світ «Праця», «Селянин», «Українська газета», «Слово», «Дзвін», «Віночок» у Києві, «Нова Україна» в Одесі, «Рідна думка» і «Українське

слово» в Полтаві, «Хліборобська справа» в Лубнах, «Свобода і земля» в Лохвиці, «Україна», «Хата» в Москві, «Голос робітника», «Нове слово», «Ціп» у Петербурзі [Там само.– С. 918–921].

Із численних видань, що вийшли у світ наприкінці 1905 – на початку 1906 рр., вижили одиниці, та й ті постійно зазнавали утисків, репресій, цензурних переслідувань. І все ж українська преса в Наддніпрянській Україні вже існувала. У 1905 р. з'явилося три видання: «Хлібороб» у Лубнах, «Рідний край» у Полтаві та «Громадська думка» в Києві. На початку 1906 р. їх стало 16, а до кінця року проіснували лише чотири. У перші місяці 1907 р. видавалось 8 газет, до кінця року залишилося 6. У 1908 р. почало виходити 9, залишилося 8 видань; на початку 1909 р. було 10, наприкінці року залишилося 8. Наступного 1910 р. число українських видань збільшилося до 10, у 1911-1912 рр. доходило до 11, а в 1913 р.– до 16. Однак вже наступного 1914 р. з існуючих 16 видань на початку року після запровадження військової цензури (31.07.1914 р.) закриваються всі українські газети. З цього часу настає перерва в розвитку української преси в Наддніпрянщині, а з вступом російських військ у Галичину нищиться українська преса і там.

Газета «Хлібороб» з'явилась 12 листопада 1905 р. в Лубнах заходами і силами місцевого українського гуртка «явочним порядком», тобто без урядового дозволу, за редакцією Миколи Шемета.

Поставивши за мету відповідати потребам селянства, «Хлібороб» протягом недовгого періоду існування (вийшло всього п'ять номерів, останній був конфіскований і видання закрито) перетворився в орган захисту селянства. В перших номерах було опубліковано кілька програм, в яких висувались економічні, соціально-політичні вимоги селян, висловлювалася потреба створення національної школи. В четвертому номері газета висунула гасло: «Селяни всієї України, єднайтесь!».

Тижневик «Рідний край» з'явився 24 грудня 1905 р. в Полтаві заходами Г. Маркевича і виходив за редакцією Г. Коваленка та М. Дмитрієва. Історія часопису поділяється на полтавський (1905–1907), київський (1908–1914) та гадацький (1915–1916) періоди. З 1908 р. його редагувала Олена Пчілка. У 1906, 1908–1914 рр. при журналі виходив додаток «Молода Україна».

Редакція «Рідного краю» відображала погляди полтавської групи Української демократичної партії, ставлячи за мету задоволення духовних запитів селянства в межах широкої громадсько-політичної, культурно-просвітницької і національної програми. Завдяки вмілому керівництву «Рідний край» набув досить широкого розповсюдження в українському селі.

У журналі друкувалися Панас Мирний, Леся Українка, Г. Григоренко, Н. Кибальчич, О. Олесь, Л. Пахаревський, Т. Романченко, Д. Яворницький, Павло Тичина та інші.

За «Рідним краєм» пильно стежила царська цензура, неодноразово конфіскуючи його номери.

Намагаючись відгукнутися на злободенні проблеми тогочасної дійсності, породжені революційним, соціальним і національно-визвольним рухом у Росії і Україні, редакція журналу відзначала, що в громадсько-політичному житті необхідно активно і послідовно відстоювати інтереси України, яка входила б до складу Росії на правах національно-територіальної автономії і в якій би сповна враховувалися національні інтереси, потреби й особливості українського народу.

У галузі культурно-просвітницької діяльності «Рідний край» закликав українську інтелігенцію докласти зусиль до ліквідації масової безграмотності, піднесення культурного рівня свого народу шляхом створення школи з рідною мовою навчання, відповідними підручниками, навчальними посібниками, підготовленими вчителями. Висловлювалася потреба розгортання широкої мережі читалень, бібліотек та інших просвітніх організацій. У № 21 в передовій статті журнал виступив із закликом підтримати вимоги Державної Думи щодо створення української національної школи.

У київський період існування «Рідного краю» проблеми національного розвитку України стали ще більш помітні та визначальні. В ньому відводилося багато місця статтям з питань історії, етнографії, освіти, літератури, народної творчості.

У Києві впродовж жовтня-грудня 1905 р. заходами Є. Чикаленка, В. Смиренка, В. Леонтовича, Б. Грінченка, М. Грінченко, С. Єфремова, В. Дурдуківського, М. Левицького, Ф. Матушевського, В. Козловського здійснювалася підготовка до створення щоденної

політичної, економічної і літературно-наукової газети «Громадське слово», орієнтованої на селянство, і літературно-наукового місячника «Нове життя» – для інтелігенції.

Програма видань відображала вимоги Української демократично-радикальної партії, члени якої виступали за автономію України, за «право українського народу на своє національно-політичне життя». Видавці заявляли, що говоритимуть «до своїх читачів простою, всім зрозумілою мовою, щоб скрізь поширились думки наші, еднаючи до одного гурту інтелігенцію і народні маси на шляху до нового життя».

Планувалося, що в «Громадському слові» і «Новому житті» співробітничатимуть М. Василенко, М. Вороний, В. Гнатюк, М. Грінченко, М. Грушевський, О. Грушевський, М. Дмитрієв, Дніпрова Чайка, В. Доманицький, Д. Дорошенко, В. Дурдуківський, С. Єфремов, Л. Жебуньов, П. Житецький, Г. Коваленко, М. Коцюбинський, А. Кримський, М. Левицький, В. Леонтович, І. Липа, О. Лозинський, О. Лотоцький, О. Маковей, Д. Маркович, Ф. Матушевський, Панас Мирний, В. Науменко, В. Перетц, В. Прокопович, О. Русов, С. Русова, В. Самійленко, М. Славінський, П. Стебницький, І. Франко, М. Чернявський, Є. Чикаленко, І. Шраг та інші. Однак місцева влада дозволу на їх випуск не дала. Тоді В. Леонтович подав заяву на видання газети «Громадська думка» та місячника «Нова громада», а Б. Грінченко – газети «Рада», вихід яких був дозволений.

31 грудня 1905 р. побачив світ перший номер щоденної політичної, економічної і літературної газети «Громадська думка», який негайно ж був конфіскований. У цензурі заявили, що газета взагалі буде заборонена, «якщо вона й надалі так гостро писатиме». У подальшому вихід газети пов'язаний з пильною цензурою, утисками, конфіскацією окремих номерів, переслідуваннями й арештами її видавців і співробітників. 18 серпня 1906 р. було проведено жандармський обшук у редакції, і «Громадська думка» припинила своє існування.

Незважаючи на порівняно невеликий термін існування, «Громадська думка» завдяки активній і творчій діяльності Б. Грінченка, М. Грушевського, В. Винниченка, М. Вороного, В. Доманицького, Л. Жигмайло, М. Коцюбинського, М. Левицького, О. Маковей, Ф. Матушевського, І. Огієнка, О. Олесья, Л. Пахаревського, В. Прокоповича, С. Русової, В. Самійленка, П. Стебницького,

А. Тесленка, С. Черкасенка, Є. Чикаленка, В. Леонтовича, С. Єфремова залишила помітний слід у справі пробудження національної свідомості. Вона викликала широкий інтерес до українського друкованого слова, активно й послідовно відстоювала ідею автономії України у складі майбутньої демократичної Російської держави; стала однією з перших газет, що досить повно й об'єктивно відображала революційне піднесення в Україні й Росії, боротьбу пригноблених проти соціального й національного гніту, подавала хроніку діяльності української групи депутатів у Державній Думі та ін.

«Громадська думка» послідовно й енергійно відстоювала право на пріоритет української мови в усіх сферах суспільного життя в Україні, перш за все – в народній школі. Газета різко критикувала політику царизму в галузі освіти, який, замість задоволення освітніх потреб українців, наполегливо й цілеспрямовано душив будь-які ініціативи, спрямовані на покращання освітнього і культурного рівня українського народу.

Редакція постійно вимагала негайного відкриття українських кафедр у Київському, Харківському та Одеському університетах; переконувала владу і несвідому частину громадянства, що українська мова без будь-яких перешкод мусить вживатися у діловодстві в державних і громадських інституціях.

На сторінках «Громадської думки» вперше побачила світ ґрунтовна стаття Б. Грінченка «Якої нам треба школи?» (№ 5–7), в якій автор виклав свої погляди на деякі проблеми створення української національної школи. Цій темі присвячена і низка статей педагога та інших авторів (До світла.– № 165; Вселюдна народна освіта і Україна.– № 168 та ін.).

Літературно-науковий журнал «Нова громада» проіснував з січня до грудня 1906 р. (вийшло 12 номерів), але залишив помітний слід у справі утвердження і розвитку ідеї українського національного відродження.

У науково-публіцистичних статтях Д. Дорошенко «Українські кафедри в Київському університеті», С. Єфремова «Відгуки з життя та письменства», М. Лозинського «Українські школи в Галичині», С. Панасенка «Народна школа і рідна мова на Україні» та інших відстоювалась життєво необхідна потреба самовизначення

українського народу, розвитку його мови, літератури, освіти, культури, школи. Цій же меті слугували вміщені в журналі вірші Х. Алчевської, В. Вдовиченка, М. Вороного, П. Грабовського, П. Капельгородського, В. Самійленка, М. Чернявського, С. Черкасенка; оповідання В. Винниченка, Г. Григоренка, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, А. Кримського, М. Левицького, Л. Пахаревського, А. Тесленка, Лесі Українки, Т. Шевченка, Л. Яновської; науково-педагогічні розвідки, літературно-публіцистичні статті і матеріали Б. Грінченка, М. Дмитрієва, В. Доманицького, Д. Дорошенка, С. Єфремова, М. Загірньої, М. Кропивницького, В. Кушніра, М. Лозинського, О. Лотоцького, В. Мировця, М. Старицького, П. Стебницького; переклади з А. Бабеля, П. Ж. Беранже, Г. Брандеса, Г. Гейне, М. Горького, Ж. Жореса, А. Франса; рецензії на книги Г. Х. Андерсена, О. Білоусенка, В. Винниченка, В. Гнатюка, Н. Горової, Б. Грінченка, М. Грушевського, І. Демченка, Д. Дорошенка, М. Драгоманова, Я. Жарко, М. Загірньої, Г. Коваленка, М. Левицького, Б. Лепкого, М. Лозинського, Т. Лубенця, М. Павлика, І. Пухальського, С. Русової, М. Сумцова, О. Федьковича, І. Франка та інших авторів.

З 15 вересня 1906 р. в Києві замість «Громадської думки» коштами Є. Чикаленка та В. Симиренка почала виходити політична, економічна й літературна газета «Рада», яка проіснувала до липня 1914 р.

Спочатку газету редагував Б. Грінченко, і вона, зберігши співробітників, кореспондентський склад, ідейне спрямування, стиль, рубрики, фактично продовжувала «Громадську думку».

У програмній статті редакція ставила за мету відстоювати «національно-культурні потреби українського народу, конституційний лад в Росії такий, який забезпечував би в повній мірі права кожної людини і кожного народу, добре й щасливе життя робочих людей і землю хліборобам», послідовно дотримуючись її у подальшому [617.– 1906.– № 1].

Наприкінці 1906 р. ідейним організатором і керівником «Ради» став М. Грушевський. Разом з Є. Чикаленком він здійснив ряд організаційних заходів, залучивши нових співробітників.

На початку 1907 р. газета перейшла від Б. Грінченка до Є. Чикаленка, і був оновлений редакційний комітет, до якого ввійшли М. Павловський, С. Петлюра, Д. Дорошенко, Л. Черняхівська-Старицька, М. Лозинський, Б. Ярошевський, О. Хотовицький.

Авторитет газети з року в рік зростав. У 1914 р. «Рада» мала досить велику для того часу кількість передплатників – 4000, хоча царська адміністрація чинила всілякі перешкоди її поширенню. На сторінках часопису знайшли відображення найважливіші політичні, громадсько-культурні, літературно-мистецькі й освітні події тогочасного українського життя; помітна увага була приділена проблемам розвитку школи, освіти, театру, преси, мистецтва, музики; постійно рецензувалась науково-популярна й освітня література, нові твори українського письменства, велася хроніка культурно-освітнього руху в Україні.

У «Раді» вперше побачила світ наукова розвідка Б. Грінченка «Тяжким шляхом (Про українську пресу)», в якій подана коротка історія виникнення і розвитку української преси, що постала на хвилі українського піднесення 1905 р. У статті обґрунтовувалося право на існування українського друкованого слова – мови, літератури, преси, національної школи і освіти.

Наприкінці липня 1906 р. в Києві почала виходити політична газета «Боротьба» (видавець-редактор М. Саховський) – орган київської групи соціал-демократії. Вийшло всього чотири номери; перший і третій були конфісковані, після четвертого випуску газету закрили. Для розвитку національно-визвольного руху й української школи вона не мала особливого значення, але її історія – це ще одне свідчення того, в яких умовах розвивалася молода українська преса Наддніпрянської України в період російської революції 1905–1907 рр.

Органом української соціал-демократії була й газета «Слово», що виходила в Києві з 1907 р. до 1909 р. і мала на меті популяризувати насамперед програму соціал-демократії. Першими редакторами видання були С. Петлюра і М. Порш. Перші літературні спроби в ній опублікував Д. Донцов. Газета припинила своє існування через відсутність необхідних коштів.

1907 рік у розвитку української преси ознаменувався двома помітними подіями: «Літературно-науковий вісник» було переведено зі Львова до Києва; з січня на зміну «Киевской старине» почав виходити щомісячний історико-етнографічний і літературно-публіцистичний журнал «Україна».

«Літературно-науковий вісник» очолив М. Грушевський. У нову редколегію ввійшли В. Леонтович, Л. Старицька-Черняхівська,

Ю. Сірий. У програмній статті наголошувалося, що журнал, як і раніше, має на меті «служити українському відродженню... на полі суспільно-політичним, економічним, культурним і національним»; репрезентуватиме різноманітні політичні й соціальні погляди й теорії, виступатиме «в обороні прав і вільного розвою людських одиниць і національних організацій, а проти всякої проповіді чи оборони насильства, обмежень людських чи національних прав, свободи мислі й досліду»; займатиметься пошуками «доріг, якими повинні піти змагання української суспільності до відродження України і створення відповідних обставин для всестороннього розвою українського народу» [557.– 1907.– Р. X.– Т. 37.– С. 1].

«Літературно-науковий вісник» періоду 1907–1914 рр. вміщував поезію, повісті, новели, драми, мемуари, наукові статті, бібліографію, огляди суспільно-політичного життя в Україні, Росії, Австрії. Тут друкували свої твори Х. Алчевська, Ганна Барвінок, Т. Бордуляк, В. Винниченко, М. Гаврилів, В. Гнатюк, П. Грабовський, Б. Грінченко, М. Грушевський, В. Доманицький, С. Єфремов, М. Жук, О. Журбенко, О. Іванчук, О. Кобилянська, Н. Кибальчич, Н. Кобринська, О. Коваленко, С. Ковалів, М. Ковалевський, М. Коцюбинський, Уляна Кравченко, А. Кримський, А. Крушельницький, Василь Лиманський, І. Липа, М. Левицький, М. Лозинський, О. Лотоцький, О. Маковей, Л. Мартович, Ф. Матушевський, І. Огієнко, В. Панейко, В. Перетц, Марійка Підгірянка, В. Піснячевський, Олена Пчілка, Наталія Романович, О. Русов, П. Смуток, В. Стефаник, М. Сумцов, С. Томашівський, Леся Українка, І. Франко, Г. Хоткевич, А. Чайковський, М. Чернявський, О. Черняхівський, Л. Яновська, М. Яцків.

Як і раніше, в журналі вміщувалися переклади кращих творів західноєвропейських і російських авторів.

Хвилювали редакцію і суто педагогічні проблеми, що знаходили своє висвітлення здебільшого в рубриках «З українського життя», «З австрійської України», хоч були і спеціальні статті, як-от: М. Грушевського «Справа українських кафедр і наші наукові потреби», О. Іванчука «З нашої середньої школи», І. Франка «Русини в Галичині і просвіта» та інші.

Узагалі ж, «Літературно-науковий вісник» був всеукраїнським літературно-науковим журналом європейського рівня, редакція якого

понад усе дбала, щоб її видання було вогнищем спільної духовної праці для східних українців, галичан і буковинців, щоб усі вони почували себе однією сім'єю.

Редакцію новоствореної «України», як і «Киевской старины», очолював В. П. Науменко. Головною метою діяльності журналу редакція ставила «спокійне, об'єктивне обговорення всіх сторін життя сучасного і минулого, не вдаючись в національний шовінізм – з одного боку, і не розпливаючись в утопіях вселюдськості до забуття свого національного я. Ми хочемо, – писав редактор, – залишити «Україну», як була і «Киевская старина», органом науковим, поширивши зміст його, не обмежуючись історією минулого, а розглядаючи критично і всі сучасні події в біжучих хвилях суспільного життя» [656.– 1907.– № 1.– С. V]. У нових суспільно-політичних умовах журнал відгукувався на злободенні проблеми дня. Помітне місце зайняли в ньому матеріали, пов'язані з розвитком рідної мови, літератури, школи, освіти, науки, громадсько-культурного життя. Були вміщені ґрунтовні праці І. Нечуя-Левицького «Сьогочасна часописна мова на Україні», І. Стешенка «Історія української драми», В. Доманицького «Українська преса в 1906 році» та інші.

У 1907 р. в Києві було створено наукове товариство, яке 1908 р. заснувало свій орган «Записки Українського наукового товариства», і тому «Україна» перестала виходити. «Записки...» проіснували до 1913 р., і в 1914 р. «Україна» відновилася як «новий тримісячник українознавства», що «видає Українське наукове товариство в Києві під загальним проводом голови товариства Михайла Грушевського, відповідальний редактор Ол. Шрамченко» [657.– № 1.– С. 1]. У цей період членами товариства були М. Біляшевський, І. Бодуен-де-Куртене, В. Дорошенко, Д. Дорошенко, В. Дурдуківський, О. Єфименко, С. Єфремов, Л. Жебуньов, А. Качаловський, Ф. Корш, А. Кримський, І. С. Левицький, О. І. Левицький, М. П. Левицький, В. Лучицький, Ф. Матушевський, В. Модзалевський, В. Науменко, І. Огієнко, В. Перетц, С. Петлюра, П. Стебницький, М. Сумцов, П. Чубинський, Є. Чикаленко, О. Шахматов, С. Шелухин, І. Шраг, Д. Яворницький, В. Антонович, В. Доманицький, В. Лозинський, К. Михальчук та інші, які й співробітничали в новоствореному журналі. Однак побачили світ лише чотири номери часопису, в яких головна увага була

приділена висвітленню питань історії літератури, розвитку української мови, науки, культури, театру, мистецтва.

Найпомітнішими подіями в розвитку української преси в Наддніпрянщині в 1908 р. стало заснування «Записок Українського наукового товариства», переведення з Полтави в Київ «Рідного краю» і заснування додатку до нього «Молода Україна» та переведення з Кишинєва до Києва видавництва журналу «Народный учитель».

Журнал «Молода Україна» адресувався дітям молодшого і середнього шкільного віку, був єдиним українським часописом для дітей, що видавався українською мовою у Наддніпрянській Україні. Редагувала його Олена Пчілка – відома українська письменниця, етнограф, громадська діячка, мати Лесі Українки.

Вміло підібрані редактором вірші, оповідання і переклади, казки, байки, розмаїта сміховина, прислів'я, загадки тощо були добрим додатком до тих знань, які здобували діти в школі; в доступній, розважальній формі ці матеріали допомагали знайти відповіді на безліч запитань, що виникали в дітей. Авторами творів були Х. Алчевська, Б. Грінченко, П. Гай, О. Олесь, Олена Пчілка, Т. Шевченко, І. Франко та інші. Зрозуміло для юних читачів були зроблені переклади (здебільшого Оленою Пчілкою) різноманітних творів західноєвропейських і російських авторів, зокрема «Діти» В. Гюго, «Дедал і Ікар» Овідія Назона, «Леджині годованці» Брет-Гарта, «Заслужена краса» С. Лагерлеф, «Різдвяне оповідання» Ч. Діккенса, «Дванадцять подорожніх» Г. Х. Андерсена, «Маленький граф» і «Щасливий принц» Уайта, «Слоненя» і «Той кіт, що ходив, де хотів» Р. Кіплінга, «Анчар» О. Пушкіна, «Три пальми» М. Лермонтова, «Заворожене місце» М. Гоголя та інші.

У розділі «Світознання» в доступній для дітей формі популяризувалися знання з природознавства. В ньому, зокрема, надруковані матеріали Ю. Сірого – «Розмова про землю», «Подорож до Криму», «Рослини в теплих краях»; Олени Пчілки – «Огністі гори», «Літання в повітрі», «У морі», «Найбільше створіння у світі», «Мавпи», «Слони», «Сніг» та інші.

Загалом журнал «Молода Україна» був гарним посібником у справі вироблення нового змісту освіти в новій українській початковій школі.

1909 рік у розвитку української преси відзначений появою «суто модерністського» «літературно-наукового, громадського і економічного місячника національно-побутово-демократичного спрямування» «Українська хата» (1909-1912), який ставив завданням «по можливості повне висвітлення ідейного, духовного життя України з метою викривання основних моментів національності, що є базою всякої живої творчості»; «висвітлювати пекучі питання нашої інтелігенції, важних громадських і літературних подій українського і світового життя, творів мистецтва, беручи їх під розвагу національності» [659.– 1909.– № 1.– С. 1].

Журнал мав відділи: художньо-літературний, критичний, науковий, публіцистичний, мистецький, бібліографічний і літературної хроніки. Редагував його П. Богацький; у ньому брали участь Х. Алчевська, Ю. Будяк, Ганна Барвінок, В. Винниченко, М. Вороний, М. Євшан, М. Жук, П. Капельгородський, Гр. Коваленко, Н. Кибальнич, О. Кобилянська, Б. Лепкий, І. Липа, І. Личко, О. Неіприцький-Грановський, О. Олесь, Марійка Підгірянка, Л. Пахаревський, О. Плющ, С. Павленко, М. Рильський, С. Русова, Одарка Романова, Н. Романович, В. Самійленко, Ю. Сірий, С. Твердохліб, Гнат Хоткевич, А. Товкачевський, Г. Чупринка, М. Філянський, М. Шаповал (М. Сріблянський), Г. Юрич, М. Яцків та інші.

Провідна думка журналу: українська інтелігенція повинна чесно, мужньо й самовідданно працювати для народу, в ім'я задоволення його духовних і матеріальних потреб. Потреби ці відомі: народ темний, голодний, безправний, пригнічений політично, економічно, національно, тож освічай «меншого брата», закладай школи, клуби, читальні, бібліотеки, молочарні, сільськогосподарські спілки, організуй просвітницькі вечори, лекції, концерти, вечорниці. Настала пора критичного ставлення до минулого українофільства. Нова генерація української інтелігенції повинна ставити своїм завданням реформування всіх сфер суспільного життя; вона мусить ширше дивитись, по-іншому мислити, глибше аналізувати; потрібно більше розмаху в діяльності, більшої активності, наполегливості і творчості, закликала «Українська хата» [1911.– № 1.– С. 43].

Редакція журналу спрямовувала свою діяльність на відродження української нації, утвердження самосвідомості і гідності українського

народу. В численних публікаціях розкривала національну пригнобленість українського народу, рішуче викриваючи і засуджуючи великодержавний шовінізм.

Редакція «Української хати» однозначно виступала за розбудову нової української школи. Ця тема присутня майже в кожному номері часопису. Цікавою є стаття Ю. Будяка «Українська шкільна література», в якій автор, детально проаналізувавши «Граматку (Український буквар) з малюнками» Норця (Т. Лубенця) (Київ, 1906), «Український Буквар. По підручнику О. Потебні уложила С. Русова» (Петербург, 1906.– 36 с.), «Рідну мову. Український буквар. Зложив О. Базилевич» (Полтава, 1907.– 76 с.), «Українську граматку для науки читання й писання. Зложив Б. Грінченко» (К.: Вік, 1907.– 64 с.), «Українську школу. Перший рік. Граматика. Читання. Писання. Лічба. Розрізна азбука. 118 мал. Склав Г. Неводовський» (Чернігів, 1907.– 116 с.), «Граматку. Уложив Спиридон Черкасенко» (Полтава, 1907.– 32 с.), прийшов до висновку, що «найкращими для навчання рідного слова в школі й дома будуть граматки Г. Неводовського, Б. Грінченка, О. Базилевича; для навчання дома – граматки С. Русової і С. Черкасенка. Що ж до граматки Норця, то користуватися нею можна тільки за браком кращої» [659.– 1911.– № 5-6.– С. 360, 361].

«Українська хата» містить чимало матеріалів, вартих уваги дослідників. Цінність і роль журналу в становленні і розвитку молодії української преси початку ХХ ст. аж ніяк не співпадає з тими оцінками, які давалися радянським літературознавством (див., наприклад: Історія української літератури: У 8 т.– Т. 5: Література початку ХХ ст.– К., 1968.– С. 65, 66; Історія української літератури: У 2 т.– Т. 1: Дожовтнева література.– К.: Наукова думка, 1987.– С. 489, 490.).

Досить важкими для розвитку української преси в Наддніпрянщині були роки перед Першою світовою війною, але й тоді з'являлися видання, що залишили помітний слід в історії української освіти і культури. Так, у 1910 р. в Києві почав виходити перший україномовний педагогічний журнал «Світло», який проіснував до 1914 р. У 1912 р. в Москві був заснований журнал «Украинская жизнь», друкований російською мовою і заснований українцями для інформування російського громадянства про Україну. В 1913 р. в

Києві був організований літературно-мистецький місячник «Сяйво» (1913–1914) та «місячник літератури, науки й громадського життя марксистського напрямку» «Дзвін» (1913–1914), а також інші видання – такі, як «Село» (1909–1911) і його продовження «Засів» (1911–1912), «Сніп» (1912), «Маяк» (1913–1914) тощо.

Ілюстрований тижневик «Село» виходив у Києві заходами М. Грушевського за активної участі Ю. Будяка, М. Вдовиченка, В. Винниченка, М. Вороного, М. Григоровича, М. Залізняка, Г. Коваленка, М. Коцюбинського, М. Левицького, О. Лотоцького, О. Мицюка, О. Олесья, М. Павловського, Л. Пахаревського, В. Самійленка, Ю. Сірого, П. Смутка, В. Стефаніка, Т. Суліми, М. Сумцова, Л. Старицької-Черняхівської, С. Черкасенка, Є. Чикаленка, М. Шаповала та інших; адресувався селянам і робітникам; мав на меті сприяння їх просвіті – національній, політичній і загальній. Газета інформувала читачів про суспільне життя в Україні, Росії, інших країнах, подавала новини в галузі природничих, технічних, лікарських, сільськогосподарських наук, української і загальної історії; містила вірші, оповідання й ілюстровані матеріали про українське життя; звертала увагу на економічний і просвітний рух в українських землях; повідомляла про відкриття і роботу бібліотек, виставок, сільськогосподарських товариств, спілок.

У «Селі» М. Грушевський видрукував цикл статей, присвячених проблемам розвитку української мови і школи, які в 1912 р. були видані накладом самого автора окремою брошурою і перевидані в 1991 р. У передмові до другого видання книги наголошувалося: «Серед усіх потреб нашого національного життя потреба рідної школи найголовніша, бо народ, який не має своєї школи, може бути лише пасербом чужих народів, а ніколи не виб'ється на самостійну дорогу існування» [78, 13]. Газета «Село» здобула досить широкого читача, була популярною серед трудового народу й інтелігенції, але саме це сприяло посиленню переслідувань офіційними органами влади, а зрештою, і припиненню існування її в 1911 р.

Газета «Засів» (1911–1912), по суті, продовжувала програму «Села», хоч і не була керована М. Грушевським. «Засів» уміщував ґрунтовні редакційні й публіцистичні статті, твори красного письменства (поезію й прозу), популярні статті, мав постійні відділи:

«Українське життя», «З закордонної України», «Вісті з столиці», а також робітничий, сільськогосподарський, медико-лікарський та інші відділи. Тут друкувалися твори Х. Алчевської, Ю. Будяка, П. Гая, П. Грабовського, М. Жука, М. Коваленка, М. Кононенка, О. Неприцького-Грановського, О. Олеся, М. Рильського, С. Руданського, В. Самійленка, В. Тарноградського, Г. Чупринки, С. Черкасенка та інших.

Статті С. Тодосієнка «Розмова про народну школу» (1912.– № 15), С. Русової «Загально-земський з'їзд у справі народної освіти» (1911.– № 29), матеріали про проблеми навчання українською мовою (1912.– № 16, 17 та інші) – свідчення того, що «Засів» надавав значення проблемам розвитку національної школи і рідної мови.

Журнал «Дніпрові хвилі» (Катеринослав, 1910–1913) обстоював інтереси «місцевого українського громадянства й просвітніх товариств», активно виступав на захист українства, не залишав непоміченою жодної події з українського життя, був популярний серед широких верств населення і в своїй ідейній спрямованості й діяльності виходив далеко за межі місцевого громадянства.

У журналі співробітничали: М. Биков, К. Гай-Шкода, О. Гладченко, Д. Дорошенко, К. Дьяконов, Л. Жигмайло, М. Жученко, А. Кащенко, К. Корж, К. Котов, Т. Краснопільський, Є. Малий, Т. Митрус, І. Нечуй-Левицький, М. Новицький, Я. Новицький, А. Очеретяний, Є. Павлович, Г. Палецький, П. Перекидько, Ф. Петруненко, Т. Романченко, С. Русова, М. Стасюк, В. Степовий, Т. Теняно, В. Тарноградський, Д. Яворницький та інші.

Рубрики журналу «З українського життя», «Новини нашого письменства», «Вечори музики, пісні й поезії», «Ювілеї», «Театр», «З життя галицької України» та інші були наповнені змістовними й цікавими матеріалами про економічне, соціально-політичне й культурно-національне життя українського народу на терені всіх його земель.

Про зміст і характер журналу можна скласти уявлення за назвами статей: «Платформа українських поступовців» (1912.– № 10), «Учительські курси і українознавство» (передова стаття) (1912.– № 13-14); І. Нечуй-Левицького «Вигадки націоналістів про українців» (1912.– № 13-14), де автор заперечував нападки П. Струве, викладені

в «Русской мысли» (1912.– № 1); «Дещо про проект української мови по середніх школах» (передмова без підпису) (1912.– № 15–16); Є. Малого «Новий закон про вищі початкові школи» (1912.– № 17); М. Жученка «Про українську літературну мову» (1912.– № 22, 23–24; 1913.– № 1); «Українська мова і Державна Дума» (1912.– № 8); Л. Жученка «Хто такі галицькі москвофіли» (1912.– № 6) та інші.

Журнал «Дніпрові хвилі» подавав змістовні рецензії «Ілюстрованої бібліотеки для дітей», надрукованої у видавництві «Український учитель», в якій містилися твори Б. Грінченка, С. Черкасенка, Ю. Сірого, Г. Шерстюка, С. Русової та інших; підручника С. Черкасенка «Рідна школа. Перша читанка» (С.-Петербург, 1912) та Б. і М. Грінченків «Рідне слово. Читанка» (Київ, 1912); збірки статей М. Грушевського «Про українську мову і українську школу» (Київ, 1912), деяких творів І. Стешенка.

У № 23–24 за 1913 р. редакція повідомила, не вказуючи причин, що в 1914 р. «Дніпрові хвилі» виходити не будуть.

Яскравий слід залишив й український щотижневик для інтелігенції «Сніп» (Харків, 1912; редактор М. Біленький, видавець М. Міхновський).

Своє завдання часопис вбачав у тому, щоб «науково культивувати Дике Полє й підготувати ґрунт для розквіту національного генію», «розпочати велику справу відродження нашої культури»; «освітлення культурного становища нашого народу», «не крізь призму російської преси, а з свого українського погляду» [641.– 1912.– Ч. 1.– С. 1]. «Наше завдання, – відзначалося у журналі, – самостійну думку збудити, з нашого власного національного погляду й інтересу справу освітити й рух направити» [Там само.– С. 2]. Варто зазначити, що програма часопису значною мірою відображала позиції Української народної партії, ініціатором створення і керівником якої був М. Міхновський.

Основні рубрики часопису: «З нашого життя», «З Галичини», «З поля літератури й науки», «Галерея сучасних українських діячів». Останню вів сам М. Міхновський, подавши наукові нариси про життя, діяльність і особливо творчість таких українських діячів, як М. Лисенко, І. Франко, М. Грушевський, М. Сумцов, Т. Шевченко, М. Садовський, М. Кропивницький, Х. Алчевська, Олена Пчілка.

«Сніп» широко інформував читачів про науково-просвітне й культурно-мистецьке життя в Україні, Східній Галичині й за

кордоном; про діяльність «Просвіт», вихід українських книг і підручників, подаючи їх рецензії; давав відсіч російській пресі, що інсинувала поширення «мазепинства».

Проблеми національної школи, освіти, виховання також були в полі зору часопису. Свідченням цьому є статті «До стильної народної школи» (ч. 15, автор Є. С-к), «Школа ім. Б. Грінченка» (ч. 25–26, передрук з «Діла»), автор М. Потоцький), «Родинне виховання» (ч. 4, автор Фанько), «Наша дитяча література» (ч. 5, автор М. Кутовий), «До самоосвіти» (ч. 6, автор О. Куроський) та інші.

В останньому № 52 повідомлялося, що часопис припиняє свою діяльність через матеріальні труднощі, а головне – через байдужість громадянства. «Ще не готове суспільство українські ідеї, які плекав «Сніп», прийняти і здійснити», – з гіркотою відзначалося у часописі, і висловлювалася думка, що в майбутньому ця ідея оволодіє масами.

У 1913 р. в Києві вийшло чотири номери журналу «Вісник культури і життя» (редактор-видавець П. Богацький, за найактивнішої участі Г. Хоткевича).

Журнал ставив за мету, «тримаючи руку на пульсі культурного життя, приносити в українську сім'ю знання того, чим живе й дише культурний світ, новини наукового й артистичного руху; а перед усім має на цілі знайомити кожну частину нашого рідного краю з культурним життям других його частин, стати органом, що підтримав би духовний зв'язок між Україною, Галичиною, Буковинською, Угорською Русією, канадійською, загально-американською і всякою іншою українською еміграцією» [487.– 1913.– № 1.– С. 34].

«Вісник...» встиг надрукувати кілька матеріалів про освіту, зокрема про цікавий досвід роботи школи для дівчат у селі Угерці (Галичина), що була організована місцевим товариством «Просвіта», та про діяльність «курсів вищої освіти в Чернівцях, влаштованих місцевою «Просвітою» для осіб, що мали початкову шкільну освіту» [Там само.– С. 18].

Протягом 1913–1914 рр. у Києві видавався літературно-науковий місячник «Дзвін», який намагався відстоювати інтереси робітничої верстви населення України, містив твори красного письменства, наукові статті з історії, рідної літератури, освіти, природничих наук; огляди наукового, літературного й громадського життя в Україні і поза її межами, критику й бібліографію та ін.

Активними дописувачами журналу були Х. Алчевська, Ю. Бачинський, В. Винниченко, М. Вороний, С. Васильченко, Дніпрова Чайка, Д. Донцов, В. Дорошенко, Леся Українка, А. Луначарський, Д. Мануїльський, К. Миргородський, С. Петлюра, Н. Романович, Д. Сергієнко, М. Хвиля, С. Черкасенко, Л. Юркевич.

Журнал мав чітко виражену національну спрямованість, за що й отримав різко негативну оцінку В. І. Леніна [Твори.– Т. 20.– С. 455].

З українських видань, що друкувалися поза межами України в період 1905–1917 рр., були: «Украинский вестник» (Петербург, 1906–1907), «Вільна Україна» (Петербург, 1906), «Зоря» (Москва, 1906), «Украинская жизнь» (Москва, 1912–1917), «Украинский студент» (Петербург, 1913–1914), «Наша жизнь» (Петербург).

«Украинский вестник» видавався Н. М. Лотоцькою за редакцією М. О. Славінського і за найактивнішої участі М. Грушевського, Д. Овсянико-Куликівського та О. Русова. Журнал присвячувався «інтересам українського народу і з'ясуванню його політичних, соціально-економічних і культурних потреб в загальному ході державної перебудови Росії» [654.– 1906.– № 1.– С. 74]. В ньому співробітничали відомі громадські й освітні діячі: Д. Багалій, І. Бодуен-де-Куртене, С. Бородаєвський, М. Біляшевський, Ф. Вовк, В. Гнатюк, М. Гредескул, Б. Грінченко, В. Доманицький, Д. Дорошенко, В. Дурдуківський, О. Єфименко, С. Єфремов, Л. Жебуньов, П. Житецький, М. Лозинський, О. Лотоцький, Д. Маркович, Ф. Матушевський, М. Могилянський, О. Русов, С. Русова, П. Стебницький, М. Томара, М. Туган-Барановський, П. Чижевський, І. Шраг та інші.

Головне завдання «Украинского вестника» його видавці вбачали в тому, щоб «прояснити українське національне питання з історичного, побутового, соціального і економічного боку; вказати місце й значення України в новій демократичній Росії,– сприяти розв'язанню національного питання взагалі» [Там само.– С. 6].

Проблемам розвитку національної школи, освіти, культури журнал приділяв чимало уваги. Варто відзначити статті С. Русової «Современные школьные нужды в Украине» (№ 2), «Украинцы на съезде учителей» (№ 5), «Курсы народных учителей в Киеве» (№ 14); Д. Багалія «Характерная страничка из прошлого (Т. Г. Шевченко и народная школа)» (№ 6); Д. Дорошенка «Ученое общество

им. Шевченка во Львове» (№ 9); С. Шелухина «Одесская «Просвіта» (№ 6); М. Грушевського «Украинский Пьемонт» (№ 2) та «Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии» (№ 9); В. Доманицького «Как насаждалась на Украине интенсивная культура» (№ 10).

Статті Д. Овсянико-Куликівського «Что такое национальность?» (№ 1, 2, 5, 6, 8, 11, 12) та «Национальность как предмет политики» (№ 13) мали на меті «сформувати в умах широких верств населення правильні поняття про національність, як явище культурно-психологічне, про її права й обов'язки, про її етику й естетику» [Там само.– С. 18]. Глибоко розкривши поняття «нація», «національність» та їх різноманітні аспекти, автор переконливо доводив і палко відстоював право української нації на існування, самовизначення і розвиток.

У журналі друкувалися матеріали, в яких висвітлювалися найрізноманітніші аспекти національного, економічного, соціально-політичного й культурного життя українського народу. Загалом, «Украинский вестник» був справжньою трибуною, з якої лунав науково виважений голос передової української інтелігенції про актуальні національні потреби, висунуті самим життям.

У щотижневику «Наша жизнь», органі української фракції в Державній Думі, співробітничали майже всі ті ж діячі, що й в «Украинском вестнике», особливою енергійністю і активністю виділявся В. Доманицький.

Часопис «Вільна Україна», орган УСДРП, виходив за редакцією С. Петлюри, М. Порша й П. Понятенка. Вийшло всього кілька номерів, які особливого значення для розвитку українського питання не мали.

Журнал «Украинская жизнь» (Москва, 1912–1917), щомісячний науково-літературний і громадсько-політичний часопис, редагований Я. Шеремецьким та С. Петлюрою, гуртував навколо себе першорядні інтелігентські сили. Тут друкувалися: С. Балабуха, І. Бодуенде-Куртене, І. Бочковський, І. Брусиловський, О. Білоусенко, М. Біляшевський, М. Василенко, М. Возняк, М. Грушевський, О. Грушевський, М. Данько, Д. Донцов, В. Дорошенко, С. Єфремов, Л. Жибуньов, Л. Жигмайло, М. Залізник, Б. Кістяківський, І. Кістяківський,

А. Кримський, К. Ладиженко, М. Левицький, О. Левицький, В. Липинський, М. Лозинський, І. Лучицький, Д. Маркович, Ф. Матушевський, М. Могилянський, В. Науменко, П. Понятенко, В. Прокопович, М. Порш, О. Русов, С. Русова, В. Садовський, М. Славінський, П. Смуток, В. Степовий, І. Стешенко, М. Сумцов, С. Сірополко, Г. Хоткевич, Я. Чепіга, С. Черкасенко, М. Чубинський, С. Шелухин, Л. Яновська, О. Ярошевич, а також В. Водозовов, Ф. Корш, А. Луначарський, М. Горький, М. Чехов, І. Іванов, М. Філянський, депутат австрійського парламенту Є. Олесницький та інші.

Рубрики журналу «Спрямовуючі статті з національних питань», «Огляд подій біжучого життя в Україні», «Судження преси – переважно російської і польської про національне питання», «Листи з російської України і з Галичини», «Критичні статті і літературні огляди», «Українське мистецтво», «Мемуари і статті з історії українського відродження», «Бібліографія», «Повідомлення і замітки» та інші свідчать про те, що центральними в журналі були національні проблеми.

Привертають увагу статті, надруковані в часописі у 1913 р.: М. Грушевського «На новом пути (По поводу думских выступлений по украинскому вопросу)», М. Чубинського «Украинская национальная идея и ее правовые постулаты», О. Білоусенка «Украинский вопрос в четвертой Думе», С. Єфремова «Приказ жизни», В. Садовського «Законопроект о печати и украинская пресса», «Перед новой реформой (К введению в действие закона о местном суде)», П. Стебницького «Перспективы русско-украинских отношений», С. Петлюри «О переоценке», «Памяти М. Коцюбинского», «И. Франко – поэт национальной чести», Д. Донцова «Русский империализм и украинство», «Гетьман Мазепа в западноевропейской литературе», «Поэзия индивидуализма. Писатель своего народа», «Край скорби», «От реализма к символизму», Ф. Корша «Украинцы в Австрии», «По поводу принятия проекта о выделении Холмщины», «Об украинском национальном возрождении (Ответ на анкету)», «Националистическая наука», І. Бодуен-де-Куртене «Украинский вопрос с ненациональной точки зрения (По поводу анкеты «Украинской жизни)», С. Русової «Украина в европейской прессе», «Шевченко и украинское общество 60-х годов», І. Лебединського «К вопросу об

изучении украинского права», «Задачи украинских юристов», Д. Дорошенка «Украинское ученое общество в Киеве», М. Возняка «Украинское общество «Просвіта» во Львове», М. Філянського «О будущем украинской архитектуры», Д. Марковича «Краткий очерк развития кооперативов на Волини», Я. Чепіги «Украинский учитель и материнский язык в начальной школе» та ряд інших.

Ідея просвіти українського народу на засадах народності, широкої демократизації і гуманізації освіти й виховання, творчого використання кращого вітчизняного й зарубіжного педагогічного досвіду червоною ниткою проходить через усі матеріали журналу, присвячені освітній тематиці. Відзначимо лише деякі з них: статті М. Грушевського «Новые лозунги», В. Садовського «Русское учительство и украинская школа», С. Петлюри «К практическим задачам украинства», «Отрицательные черты полемики по национальному вопросу», В. Прокоповича «Народная школа и родной язык на Украине», Я. Чепіги «Украинский учитель и материнский язык в начальной школе»; «Докладная записка о задачах внутренней политики в отношении к украинскому населению» та «Докладная записка Министру народного просвещения об украинской школе», що були складені великою групою прогресивних діячів української освіти і культури, більшість з яких співробітничали в «Украинской жизни».

Загалом, аналіз матеріалів журналу «Украинская жизнь» показує, що часопис зробив помітний внесок у розробку теоретичних основ української національної школи початку ХХ століття.

З початком Першої світової війни нищиться вся українська преса у Східній Україні. За спеціальним дозволом військової цензури виходили лише кілька журналів: «Основа» (Одеса, 1915), «Степ» (Одеса, 1916), «Гасло» (Харків, 1916), «Слово» (Харків, 1916). Але з'являються і нелегальні видання: «Зоря» (Київ, 1915), «Боротьба» (Київ, 1915), «Вільна думка» (Київ, 1915), «Юна Україна» (Миргород, 1915) та деякі інші. Їх тираж становив від 30 до 300 примірників.

Таким чином, на час Лютневої революції в Росії 1917 р. на східноукраїнських землях не залишилося жодного більш-менш помітного видання, яке би боронило українську справу. І все ж, незважаючи на репресії, заборони й утиски самодержавства, період

1905–1914 рр. можна охарактеризувати як найбільш плідний у розвитку української преси за всю попередню історію її становлення. У зв'язку з російською революцією 1905–1907 рр. в Україні з новою силою відродився національно-визвольний рух, а з ним набула значного розвитку преса.

Головним і найважливішим підсумком процесу розвитку преси в Наддніпрянській Україні в період 1905–1914 рр. була поява власне української преси, яка друкувалася українською мовою, адресувалася українському читачеві, ідейно й тематично відображала інтереси українського народу, слугувала цим інтересам.

Переслідування царизмом української преси в 1914–1917 рр. знову лише загальмувало, але не знищило її розвитку, який ще з більш могутньою силою відновився після лютого 1917 р.

У Галичині й Буковині в період 1905–1917 рр. таких утисків щодо української преси, як у Східній Україні, не було. Тут виходили раніше засновані «Діло» (Львів, 1880–1916), «Свобода» (Львів, 1897–1916), «Руслан» (Львів, 1897–1914), «Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка» (1893–1916), «Літературно-науковий вісник» (1898–1906), «Буковина» (Чернівці, 1887–1916), а також новостворені «Основа» (Львів, 1911), «Основа» (Львів, 1906–1914), «Руська воля» (Тернопіль, 1906–1907, 1910–1911; Перемишль, 1908–1909; Золочів, 1910.– Ч. 1 – 5), «Червоний прапор» (Збараж, 1906; Тернопіль, 1906–1907), «Боротьба» (Чернівці, 1907), «Іскра» (Чернівці, 1907), «Народне слово» (Львів, 1907–1911), «Мета» (Львів, 1908–1909), «Будучність» (Львів, 1909–1910), «Голос народа» (Львів, 1909–1914), «Громадянин» (Чернівці, 1909–1911), «Вперед» (Львів, 1911–1914), «Підгірський дзвін» (Сянік, 1912; Новий Санч, 1912–1915), «Покутське слово» (Коломия, 1912–1913), «Січові вісті» (Львів, 1912–1914), «Ілюстрована Україна» (Львів, 1913–1914), «Станіславські вісті» (1912–1913), «Добра новина» (Львів, 1913–1914), «Український голос» (Львів, 1915–1916), «Українське слово» (Львів, 1915–1916) та деякі інші, зокрема педагогічні та учнівської і студентської молоді.

Однак з початком Першої світової війни українська преса нищиться і в Галичині та Буковині. Дозволені були тільки москвофільська «Галичанин» і русофільська «Прикарпатська Русь». «Буковина», «Діло» і «Свобода» переходять до Відня.

З червня 1915 р. в Галичині знову відроджується українська преса. Ф. Федорців, С. Чарнецький і Л. Цегельський видають «Українське слово» (спочатку під назвою «Нове слово»), з Відня повертаються «Діло», «Буковина», «Свобода». Ф. Федорців і Д. Донцов у 1916 р. організували часопис «Шляхи», що виходив до 1918 р. і займав рішучу антиросійську позицію.

Таким чином, на західноукраїнських землях у зв'язку з поживленням культурного і політичного життя, викликаного революцією 1905-1917 рр. в Росії, поряд з існуючими народовськими, москвофільськими, загальнодемократичними виданнями, з'являється чимало нових, для яких характерна широка диференціація як за типом видань, так і за їх партійно-політичною спрямованістю.

1.2. Педагогічна преса

У період 1905–1914 рр. на українських землях активно розвивалася педагогічна преса.

На східноукраїнських землях – це журнали «Світло» (Київ, 1910–1914), «Народный учитель» (Київ, 1908–1909), «Педагогический журнал» (Полтава, 1914–1917), «Педагогическая неделя» (Київ, 1906), «Спутник средней школы и экстерна» (Київ, 1909–1910), «Дошкольное воспитание» (Київ, 1911–1917); на західноукраїнських землях – «Учитель» (орган «Руського товариства педагогічного») (Львів, 1889–1914), «Промінь» (суспільно-науковий орган русько-українського вчителства) (Вашківці над Черемошем, Буковина, 1904–1907), «Пчілка» (часопис для просвіти, науки і розваги) (Львів, 1906), «Луна» (незалежний орган українського вчителства) (Львів, 1907), «На розсвіті» (місячник української молоді середніх шкіл) (Львів, 1907), «Наше слово» (для справ учительських, шкільних, просвітніх, суспільно-політичних і наукових) (Львів, 1907), «Прапор» (орган українсько-руського народного вчителства) (Львів, 1908; Коломия, 1908–1912), «Оса» (студентська часопись) (Станіслав, 1907), «Письмо з «Просвіти» (орган товариства «Просвіта») (Львів, 1907–1916), «Просвітні листки» (Львів, 1907–1916), «Каменярі» (орган «Вільної організації» українського вчителства на Буковині) (Мамаївці, 1909–1914), «Наша школа» (науково-педагогічний журнал – орган товариства

«Учительська громада» (1909–1916) та орган товариства ім. Г. Сковороди в Чернівцях (1911–1916) (Львів, 1909–1916), «Молода Україна» (орган «Українського студентського союзу») (Львів, 1910–1911), «Наші листки» (часопис учнів Перемишльської гімназії) (Перемишль, 1910–1912), «Науковий додаток до «Учителя» (орган «Руського товариства педагогічного») (Львів, 1911–1914), «Рідна школа» (педагогічний додаток до «Українського учителя») (Станіслав, 1911), «Український учитель» (становий орган українського народного вчителства в Галичині) (Станіслав, 1911), «Читальня» (місячник для просвіти народу) (Чернівці, 1911–1913), «Життє» (видавництво, присвячене інтересам української молоді середніх шкіл) (Львів, 1912–1914), «Учительське слово» (становий журнал українського народного вчителства в Галичині) (Львів, 1912–1914) та інші.

Журнал «Світло» був організований редакційним комітетом у складі Г. Шерстюка, С. Русової, С. Черкасенка. Основна роль в його організації і піднесенні до рівня кращих зразків української педагогічної журналістики, безперечно, належала Г. Шерстюку (26.11.1882–06.11.1911) – відомому педагогові, видавцю, прогресивному громадському діячеві, засновникові першого українського педагогічного видавництва «Український учитель», авторові «Української граматки для школи», палкому прихильникові ідеї українського національного відродження, розбудови нової національної школи й системи освіти, об'єднання у професійну спілку українського вчителства і діячів на ниві народної просвіти.

Будучи глибоко переконаним у тому, що «колись українська національна школа буде, бо того вимагає й вимагатиме саме життя» [631.–1911.– Кн. 9.– С. 6], редакційний комітет «Світла» ставив за мету «розробляти теоретичні і практичні питання шкільного, позашкільного і сімейного виховання. Спеціально висвітлювати і розробляти питання про освітні потреби українського народу» [631.– 1910.– Кн. 1.– С. 5], «поставити питання про національну школу і взагалі про національну освіту й ці питання розв'язати» [631.– 1911.– Кн. 9.– С. 3], «дбати про те, щоб на Україні, в школі й поза нею, наука викладалась рідною українською мовою» [631.– 1910.– Кн. 1.– С. 5], «увагу звернути на національні форми позашкільного виховання, яке сприятиме підготовці і національної школи» [Там само].

На цій основі до співробітництва в журналі були залучені справжні прихильники української школи, борці за національне відродження: Х. Алчевська, П. Богацький, С. Васильченко, Н. Григор'єв, В. Доманицький, Д. Дорошенко, В. Дурдуківський, С. Єфремов, М. Зеров, П. Капельгородський, Н. Кибальчич, П. Куцяк, М. Левицький, О. Левицький, Ф. Матушевський, С. Паляничка, Л. Пахаревський, В. Прокіпович, О. Русов, С. Сірополко, І. Соколянський, Я. Савченко, І. Стещенко, В. Страшкевич, К. Студинський, П. Сулиз, А. Тесленко, Д. Ткаченко, М. Чернявський, С. Шелухин, І. Ющисин, Я. Юдич та інші. Одне з перших оповідань «На ріках вавилонських» опублікував у журналі юний Павло Тичина (1913.– Кн. 3 – С. 51-57).

На сторінках журналу вмішувалися змістовні науково-педагогічні та публіцистичні статті й матеріали, в яких розкривався справжній стан тогочасної школи, системи освіти, навчання й виховання в Україні, аналізувалася робота земських, церковнопарафіяльних та інших шкіл, різноманітних курсів і з'їздів з народної освіти; розглядалися проблеми жіночої освіти та освіти для дорослих; характеризувалися педагогічні ідеї й погляди Б. Грінченка, М. Драгоманова, П. Житецького, Я. А. Коменського, М. Коцюбинського, Й. Г. Песталоцці, М. Пирогова, М. Сумцова, Л. Толстого, Т. Шевченка та інших.

«Розчищаючи шлях і готуючи ґрунт для рідної школи» [631.–1914.– Кн. 9.– С. 74], редакція «Світла» намагалася широко представити теоретичні концепції і практичні зразки дитячих дошкільних, шкільних і позашкільних навчально-виховних закладів, які існували в різних країнах Європи, Азії й Америки і мали цінний позитивний досвід національного виховання підростаючого покоління, гідний творчого використання в майбутній оновленій українській національній школі. У рубриці «Критика і бібліографія» аналізувалися щойно надруковані твори українського письменства (в першу чергу – підручники, навчальні посібники, збірки казок, оповідань, віршів для дітей тощо), зокрема Б. Грінченка, М. Грушевського, М. Коцюбинського, Л. Пахаревського, Д. Донцова, Д. Дорошенка, М. Драгоманова, С. Єфремова, Г. Коваленка-Коломацького, А. Тесленка, І. Франка та інших авторів. Насиченою цікавими матеріалами про проблеми національної школи й освіти була також

рубрика «З біжучого життя», яка з часом диференціювалася на розділи: «По Україні», «По Росії», «По Галичині».

У журналі «Світло» в досить чіткій і виразній формі представлена концепція майбутньої української національної школи, зокрема, зроблені спроби проаналізувати найважливіші, фундаментальні теоретико-методологічні проблеми її розбудови – такі, як визначення мети, завдань, змісту, методів, форм, структури тощо. Найвиразніше ці проблеми аналізуються у статтях Я. Ф. Зеленкевича (Чепіги) «Передмова до проекту української школи» (1913.– Кн. 1.– С. 30–37), «Проект української школи» (1913.– Кн. 2.– С. 31–34; Кн. 3.– С. 14–30; Кн. 4.– С. 12–29), «Національність і національна школа» (1910.– Кн. 1.– С. 16–29), «Грунтовні принципи нормальної школи» (1911.– Кн. 1.– С. 3–7), «Увага і розумовий розвиток дитини» (1911.– Кн. 1.– С. 20–33), «Народний учитель і національне питання» (1912.– Кн. 1.– С. 15–26), «Самовиховання вчителя» (1913.– Кн. 8.– С. 9–18; Кн. 9.– С. 6–13); С. Ф. Русової «Ідейні підвалини школи» (1913.– Кн. 8.– С. 33–38), «Нова школа» (1914.– Кн. 7 – 8.– С. 3–16), «До сучасного становища народного вчителя» (1912.– Кн. 6.– С. 36–43), «З з'їзду учителів» (1914.– Кн. 5.– С. 6–19); С. Ф. Черкасенка «Народні вчителі й рідна школа» (1913.– Кн. 1.– С. 7–20); П. Людомира «Ідея громадського виховання» (1911.– Кн. 7.– С. 10–13); В. Т. (очевидно, Володимир Темницький) [86, 87–88] «За рідну школу» (1911.– Кн. 9.– С. 13–25); С. Шелухина «Значення рідної мови для народності й творчості» (1911.– Кн. 9.– С. 25, 26) та деяких інших авторів, а також у статті «Справа народної освіти на Україні» (1911.– Кн. 1.– С. 52–63), що була написана на основі доповіді, представленої від редакції «Світла» на загальноземський з'їзд у справі народної освіти, який відбувся в Москві з 16 до 30 серпня 1911 р.

На сторінках часопису знайшли висвітлення різноманітні соціальні аспекти, що тісно пов'язувалися з проблемами розбудови нової національної школи, системи освіти, навчання й виховання підростаючого покоління.

Другим за значимістю був професійний і громадсько-політичний журнал «Народный учитель», що відіграв помітну роль у розвитку передової педагогічної думки і журналістики, налагодженні і зміцненні науково-педагогічних зв'язків між різними регіонами

Російської імперії, поширенні і пропаганді наукових знань з педагогіки, фізіології та інших наук.

«Народный учитель» був заснований у Кишиневі 15 березня 1906 р. редактором-видавцем О. Д. Осмоловським з метою «бути захисником інтересів трудового народу, провідником культури в темному селянському царстві, ... внести посильний внесок у загальну справу боротьби за волю», «вести плідну боротьбу за створення вільної демократичної школи, краще майбутнє багатостраждального народу», «всебічно висвітлювати професійні вчительські потреби», «спільно обміркувати, як би покращити своє матеріальне і правове становище» [570.– 1907.– № 1].

У кишинівський період (березень 1906 р.– вересень 1908 р.) вийшло 33 номери журналу, в яких надруковані матеріали І. Білоконського, В. Вахтерова, О. Вахтерової, С. Лисенка, Н. Лубенець, Т. Лубенця, А. Петрищева, С. Русової, В. Симоновського, О. Смирнова, П. Тутишкіна, Г. Фальборка, В. Чарнолуського, М. Чехова, П. Шестакова та інших педагогів.

Два спрямовуючі гасла «Народного учителя» – «Душа школи – учитель» та «В борьбе и единении ты обретишь свое право» – конкретизувалися і розкривалися в матеріалах, що друкувалися під постійними рубриками: загальні питання народної освіти; до реформи нижчої школи; до питання про введення загального навчання; до питання про націоналізацію школи; питання народної освіти в Державній Думі; питання національної культури; питання учительського побуту; Ліга освіти; народні університети, педагогічні та просвітні спілки, курси, вистави тощо; питання шкільної гігієни, психології, санітарії; з життя зарубіжної школи; хроніка народної освіти; довідкові матеріали з народної освіти та іншими.

Особливістю журналу кишинівського періоду було те, що редакція значну увагу приділяла аналізу та висвітленню соціально-політичних питань, відкрито симпатизуючи силам, що стояли на позиціях революційної боротьби. Так, у рубриці «Общие известия» систематично повідомлялося про заворушення, страйки робітників, селян, козаків і солдат; пожежі поміщицьких садиб, арешти і заслання бунтівників, в тому числі й учителів; каральні експедиції, що здійснював царизм у південно-західних країнах Російської імперії.

За таку позицію журналу його редактора офіційна влада двічі попереджувала, один раз заарештовувала, ув'язнивши на три місяці, кілька номерів часопису конфісковувала.

З восьмого (вересневого) номера 1908 р. після чотиримісячної кризи «Народный учитель» став виходити в Києві у нового редактора О. Н. Смирнова і видавця Л. П. Смирнової, які й утримували журнал аж до його закриття в 1917 р.

Ідейно-тематична спрямованість часопису київського періоду (вересень 1908 р. – грудень 1909 р.) залишалася незмінною. Однак були зняті гасла, залучені нові кореспонденти – А. Бороздін, І. Дріліх, Я. Душечкін, Ф. Жаров, К. Лебединцев, А. Локтін, Л. Міщенко, С. Раєцький та інші; більше уваги приділялося висвітленню питань, пов'язаних із розбудовою української національної школи, впровадженням загальної обов'язкової початкової освіти, діяльністю земств, підготовкою вчительських кадрів для початкової і середньої школи; журнал став ілюстрованим (періодично вміщувалися портрети Коменського, Песталоцці і ін.).

З січня 1910 р. журнал став виходити в Москві. З'явилися нові кореспонденти – І. Абрамов, П. Басов, М. Бочкар'єв, Д. Захаров, В. Забелін, В. Зеленко, Є. Знаменська, Є. Іорданська, С. Кудрявцев, І. Лорін, С. Лебедев, Ф. Носов, І. Потьомкін, М. Тихомиров, Є. Фортунатова-Казимилова, І. Фадєєв, В. Чистяков, М. Рубінштейн, Є. Мединський, Л. Шлегер.

У московський період (1910-1917) журнал, як і раніше, глибоко і всебічно розкривав стан існуючої школи, системи освіти, гостро й аргументовано критикував політику самодержавства в галузі освіти, відгукувався на найважливіші проблеми освіти, школи, педагогіки, зокрема, виступав за розвиток національної системи виховання для кожної нації і народності, що населяли Російську імперію, за необхідність реформування на засадах гуманізму і демократизму початкової, середньої і вищої освіти, подав історію розвитку і ґрунтовний аналіз діяльності Всеросійської учительської спілки і її відділів на місцях та Ліги освіти.

Проблема вчителя у таких її аспектах, як роль, місце, функції учителя в навчально-виховному процесі, підготовка учителів для народної школи, вимоги до вчителя (моральне обличчя,

загальноосвітня і фахова підготовка, громадсько-суспільна діяльність), надання учителю більш широких соціальних прав і свобод та самостійності у здійсненні навчання і виховання учнів, докорінне поліпшення його матеріального становища; боротьба за вчительські спілки й об'єднання – як у кишинівський та київський періоди, залишалася однією з провідних у журналі. У всі періоди існування журналу матеріали з України і про Україну займають досить помітне місце.

Редакція «Народного учителя» палко вітала Лютневу революцію 1917 р., висловивши надію, що пригноблені століттями народи Російської імперії стануть на шлях «свободного виявлення своїх затаєних дум и давних чаяний», закликаючи вчительство, всі прогресивні сили «с удесятеренной энергией помогают деревне в задачах переживаемого великого момента» [570.– 1917.– Кн. 7.– С. 2].

Сама редакція досить активно залучилася до процесу будівництва нової демократичної школи, широко й об'єктивно висвітлюючи цей процес, а також взявши на себе конкретні практичні зобов'язання, як-от: комплектування бібліотек (вчительських, учнівських, народних), розповсюдження книг з різноманітних галузей знань, у тому числі й художньої літератури, добір книжкових новинок з педагогіки, психології, дитячої літератури тощо. Матеріали журналу дають можливість значною мірою скласти об'єктивну й різнобічну картину всього того, що робилося на ниві народної освіти як урядовими установами, так і самоврядуваннями в період з лютого до листопада 1917 р., яка поки що залишається, по суті, «білою плямою» в педагогічній науці.

Варто відзначити і той факт, що редакція журналу «Народный учитель» не схвалила відомі події 25–26 жовтня 1917 р. в Петрограді, назвавши їх більшовицьким заколотом. Так, у № 29–30 за листопад 1917 р. в рубриці «Школа и жизнь» вміщена добірка матеріалів, в яких розкривається негативне ставлення до названих подій інтелігенції, чиновників, службовців, учительства. Зокрема, друкується резолюція Московського обласного бюро Всеросійської учительської спілки, в якій зазначається, що більшовики привабили несвідомі маси утопічними і нездійсненними обіцянками, розгромивши пресу, заборонивши страйки, здійснюючи арешти,

«превзойдя в этом отношении самые темные времена самодержавия» [570.– 1917.– № 29–30.– С. 9].

У цьому ж номері журналу повідомляється, що загальні збори працівників середніх шкіл Москви 12 листопада 1917 р. прийняли резолюцію, в якій висловили рішучий протест проти захоплення влади більшовиками; проти актів насильства над свободою особистості, друку, зборів, недоторканості особистості і житла; вимоги невідкладного скликання Установчих зборів, недопущення втручання більшовиків у справи народної освіти та ін.

Цікавою є відповідь С. Т. Шацького А. В. Луначарському, в якій він відмовляється від пропозиції останнього зайняти посаду керівника одного з підрозділів створюваного більшовиками комітету в галузі народної освіти, назвавши цю пропозицію «неймовірною і безглуздою» [Там само].

В Україні в 1906–1914 рр. виходили й інші педагогічні часописи, які хоч і не відіграли такої позитивної ролі в розробці основ української національної школи, як журнали «Світло» і «Народный учитель», але про які необхідно згадати, оскільки історія їх існування дає змогу більш повно розкрити стан розвитку тогочасної преси в Україні.

Серед них – журнали «Педагогическая неделя», «Спутник средней школы и экстерна», «Дошкольное воспитание», «Летопись вечерних женских курсов», «Западно-русская начальная школа», «Таврический народный учитель», що орієнтувалися на офіційну педагогіку.

Журнал «Педагогическая неделя» видавався в Києві в 1906 р. (перший номер вийшов у лютому, останній – (7–8) – 22 березня) редакторами-видавцями І. І. Глівенко та К. Ф. Лебединцевим. Як відзначалося у програмній статті, оскільки «старые устои, построенные на фундаменте формально-классового образования и неукоснительного поглощения личности, превратившего в автомат и учителя, и ученика, шатаются под давлением новых требований», то необхідні «беспристрастная критика настоящего в связи с проведением в жизнь правильных педагогических взглядов», «свободная и демократическая школа» [601.– 1906.– № 1].

У журналі вміщено ряд статей відомих київських педагогів І. Новицького, Н. Малиновської, О. Павловича та інших. У 7–8-му номері

редакція заявила про призупинення діяльності журналу «до более благоприятного времени», яке так і не настало для нього.

Журнал «Спутник средней школы и экстерна» виходив у Києві впродовж 1909–1910 рр. (видавець Т. Е. Піотровський, редактор О. А. Португалов) і ставив за мету «облегчение тернистого пути тех лиц, которые по различным причинам не могли попасть в среднюю школу и очутились в рядах экстернов» [643.– 1909.– № 1].

Приділяючи певну увагу аналізу загальних питань роботи середньої школи, редакція все ж основне місце відводила проблемам дидактики: методика викладання найскладніших розділів окремих дисциплін з курсу середньої школи, огляди письмових екзаменаційних робіт з математики і фізики, аналіз типових задач і вправ з цих предметів.

У журналі брали участь А. Анолін, Н. Делоне, Л. Войтоловський, Н. Валентинов, Т. Локоть, К. Слонім, К. Лебединцев та інші педагоги.

З 1911 до 1917 р. Наталія Лубенець – дружина відомого українського педагога Тимофія Лубенця – видавала журнал «Дошкольное воспитание» – орган Київського товариства народних дитячих садків, який адресувався матерям та вихователям.

Головне завдання журналу Н. Лубенець вбачала в тому, щоб «выделить вопросы дошкольного воспитания из числа других и сосредоточить на них общественное внимание, ...возбуждать внимание общества к детским садам, распространять правильное понятие об этих учреждениях, освещать все стороны жизни в детском саду, ...выяснять их роль в деле построения новой народной школы» [523.– 1906.– № 1.– С. 2].

У журналі розглядалися різноманітні аспекти дошкільного виховання (організація дитячих народних садків і зв'язок їх зі школою, психологія дитинства й експериментальна педагогіка, теорія і практика дитячого садка – зразки уроків, бесід, ігор, пісень тощо, гігієна дитячого віку і фізичне виховання дітей), широко був представлений передовий досвід дошкільного виховання в передових країнах Західної Європи й Америки, досить ґрунтовно аналізувалася система виховання Ф. Фребеля і М. Монтесорі, пропагувалися педагогічні ідеї М. Пирогова, Л. Толстого, Й. Г. Песталоцці, ставилися проблеми жіночої освіти, вмішувалися новини з педагогіки, психології, фізіології, гігієни.

У журналі «Дошкольное воспитание» друкувалися статті В. Бехтерева, А. Бреговської, В. Вахтерова, К. Вентцеля, З. Веселкіної, А. Дараган, А. Жекуліної, Т. Лубенця, Л. Кириєнко, О. Музиченка, О. Іконникової, М. Петерсон, А. Симович, М. Синицької, І. Сікорського, М. Страхової, Є. Толмачевської, Г. Фальборка, О. Флерова, Є. Чарнолуської та інших.

Рішучим противником української національної школи й освіти був журнал «Западно-русская начальная школа» – щомісячний педагогічний орган Київської єпархіальної училищної ради. Заснований на хвилі революційних подій 1905-1907 рр., проголосивши гуманні демократичні загальнолюдські цілі й завдання, журнал, проте, став виразником наступаючої реакції, проповідником русифікаторської політики в галузі освіти українського народу.

Редакція наголошувала, що школа повинна не лише «насаждать и распространять знания, но главнейшим образом должна удовлетворять высшим потребностям и стремлениям человеческого духа, укрепляя в душе человеческой высшие и непоколебимые основы духовной жизни человека, которые наиболее приближают человека к Первообразу, создавшему его» [534.– 1906.– № 1.– С. 3].

На яких же засадах збиралася здійснювати це редакція часопису? «Только под нравом Православной Церкви и под знаменем русской народности начальная школа может жить и нести в жизнь народную искомое народом благо», «государственное русское начало должно быть всюду, тем более в школе, воспитывающим началом», «чтобы в русском море слились потоки разнообразных народностей, пока в значительной степени внешне только объединенных под знаменем Российской Державы» [Там само.– С. 8], – роз'яснювала вона.

Видавці «Западно-русской начальной школы» рішуче заперечували ідеї, положення і висновки, сформульовані у статті Б. Грінченка «Якої нам треба школи?», де доводиться необхідність створення української національної школи. Так, у п'ятому номері журналу якийсь П. Колосов, спотворюючи позиції і висновки Б. Грінченка, не навівши жодного контраргументу, заявляв: «Беспристрастный читатель легко может понять всю несостоятельность обвинений, возводимых г. Гринченко на общерусский язык, язык русской культуры, русского законодательства и русской жизни, и

нелепость требований малорусской школы, которую едва ли желает само южнорусское население и которая скорее причинит действительно непоправимый вред его культурному развитию, чем принесет какую-либо пользу» [534.– 1906.– № 5.– С. 15].

Інший автор «Западно-русской начальной школы» А. Фаермон у статті «По вопросу о введении обучения в начальных школах на малорусском языке (Мнение сельского учителя)» (1907.– № 6, 7) писав: «Нет и тысячу раз нет», «вопрос о том, чтобы ввести обучение на малорусском языке сначала в низших, потом в средних и, наконец, в высших учебных заведениях, есть «абсурд», в полном смысле этого слова». Та й навіщо це? – «розмірковував» далі Фаермон, адже «малорусский язык имеет мало слов, многие русские слова придется «перековеркивать» на малорусский строй...». «Вместо того, чтобы вводить новую реформу обучения, не лучше ли будет, если следовать дальше по проторенному уже пути»,– підсумовував автор [534.– 1907.– № 6, 7.– С. 42–44].

Сама редакція «Западно-русской начальной школы» продовжувала прямувати «по проторенному пути» «самодержавия, православия и народности», перетворившись фактично в гальмо розбудови нової української національної школи.

Інформаційним, науково-педагогічним і науково-методичним часописом місцевого значення був «Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии», що виходив до 18 разів на рік з серпня 1914 р. до 1917 р. за редакцією І. Данельського.

Редактор прагнув внести в роботу народної школи «ту живую струю, которая так ценна в педагогическом деле» [599.– 1914.– № 1.– С. 4]. За його твердженням, педагогічні столичні журнали містили переважно статті теоретичного характеру, тоді як народному вчителю потрібен конкретний методичний матеріал щодо навчання учнів читання, письма, арифметики й інших предметів; використання і виготовлення наочного приладдя, використання місцевого матеріалу в навчально-виховному процесі, проведення позашкільних і позакласних навчально-виховних заходів та ін.

Журнал складався з двох частин. У першій частині друкувалися офіційні матеріали з питань освіти і школи, подавалася інформація із земств та про кращі підручники й навчальні посібники для

народних шкіл, вміщувалися відповіді на запитання вчителів. У другій частині була представлена широка інформація про роботу народних шкіл, пропагувався передовий педагогічний досвід, аналізувалися проблеми дошкільного виховання, професійної, середньої і вищої освіти, поліпшення правового і матеріального становища народного вчителя тощо.

Таким чином, розвиток преси в Наддніпрянській Україні в період 1905–1917 рр. відбувався в дуже складних і несприятливих умовах. До революції 1905–1907 рр. українська преса фактично існувала лише на західноукраїнських землях. Ситуація змінилась після 1905 р., коли в Наддніпрянській Україні з'явилася власне українська преса.

Незважаючи на проголошені «свободи», українська преса зазнавала жорстких утисків і заборон, арештів і переслідувань її видавців-редакторів та співробітників, але всупереч цьому вона перетворилася на активно діючий чинник у всіх сферах політичного і громадсько-соціального життя українського народу, консолідації прогресивно налаштованих його сил.

Виникнувши в буремний період революції 1905 р., українська преса була неоднорідною за своєю політичною спрямованістю, відображаючи інтереси різноманітних верств українського суспільства, що брали участь у надзвичайно бурхливому і строкатому громадсько-політичному житті революційної України, але заснована на засадах гуманізму, демократизму, палкого прагнення українського національного відродження.

Характерною особливістю української періодики загалом і педагогічної зокрема була велика увага до соціально-педагогічних проблем і в першу чергу – до проблеми гуманізації і демократизації освіти, вирішення якої, за одностайною думкою представників усіх прогресивних сил українського суспільства, можливе на шляхах розбудови нової національної школи.

Неоднорідні за своїми ідейними позиціями громадсько-політичні та педагогічні часописи були єдині в розумінні необхідності перебудови шкільної справи, всієї освітньої системи, виступаючи з різкою критикою існуючої в Російській імперії системи освіти, навчання і виховання, яка обумовлювала масову неграмотність і безкультур'я, неосвіченість і темноту всіх народів імперії, зокрема російського.

Формування, розвиток і пропаганда ідей української національної школи в пресі цього періоду здійснювалися з особливою силою й інтенсивністю. Турботами М. Грушевського, Б. Грінченка, В. Доманицького, М. Зерова, Д. Дорошенка, С. Єфремова, А. Кримського, О. Левицького, М. Лозинського, Ф. Матушевського, В. Прокоповича, С. Русової, М. Славінського, І. Стешенка, С. Сірополка, Я. Чепіги, С. Черкасенка, С. Шелухина, Г. Шерстюка та багатьох інших просвітніх діячів у періодиці 1905–1914 рр. викладені основи української національної школи.

На західноукраїнських землях у 1905–1917 рр. з педагогічних видань продовжував виходити «Учитель» та дитячий «Дзвінок», з'явився ряд нових часописів.

Найпомітнішим залишався журнал «Учитель». Центральне місце в ньому посідали проблеми розробки теоретичних основ нової української школи і системи освіти. Історія українського шкільництва в Галичині склалася так, що «під теоретичну рідну педагогію не положено ще навіть перших елементарних основ» [668.– 1912.– Ч. 1.– С. 3],– відзначалося в журналі. Між тим могутній громадсько-педагогічний рух, що охопив західноукраїнські землі, спрямований на докорінне реформування школи і системи освіти, вимагав теоретичного оновлення закостенілих ідей, думок і поглядів, появи нових принципів, підходів, узагальнень і наукового прогнозування майбутнього. Саме за цю справу й узялася редакція «Учителя». «Журнал сей присвячений справам української народної школи і учительства, інтересам нашої рідної педагогіки і виховання» [Там само.– С. 2]. «Ми не хочемо допустити до того, щоб питання нашої шкільної освіти і виховання розвивалися з занедбанням теоретичної наукової педагогії» [Там само.– С. 3],– підкреслювалося в часописі. Для розвитку теоретичних основ української національної школи й освіти в Україні є всі умови: «...свої педагоги-письменники, є свої педагогичитачі, є й навіть поле для ширення теоретично-педагогічних ідей» [Там само.– С. 4]. Не вистачало хіба що уваги й більш ширшого інтересу педагогічної громадськості до цієї справи. І ось цей інтерес мав на меті викликати «Учитель» періоду 1905–1914 рр.

Редакція стверджувала, що переконання в необхідності утвердження рідної школи і системи освіти зростає серед населення

краю з кожним роком і зростатиме в подальшому, бо «історичний досвід і сумна правда вчать його, що нарід, який не здобувся на добру школу, не випродукував ідейного учительства, образованого на рідній національній педагогії,— такий нарід не знайде для себе місця на всесвітнім базарі політичного й культурного життя» [668.— 1912.— Ч. 1.— С. 7].

Нині вже ніхто не сумнівається, писав редактор, що «ми, українці, скорше чи пізніше станемо власновільними господарями в усіх областях нашого національного шкільництва по сей і по той бік кордону. Ми порядкуватимемо нашу публічну освіту й школу по своїй волі й розумінню», тож «чи зуміємо ми на основі ясно скристалізованих принципів теоретичної педагогії поставити свою школу так, щоб вона з крові й кості була нашою рідною, національною школою, не відбігала занадто далеко від національної традиції, але й при тім стояла також на височині новітньої школи в сучасних культурних народів; щоб наша рідна педагогія, не нехтуючи скарбами національної душі і культури українського народу, могла свобідно й корисно асимілювати великі здобутки модерної наукової педагогії всього освіченого людства» [Там само.— С. 3],— наголошував редактор І. Юцишин.

У 1911–1914 рр. журнал «Учитель» мав рубрики: «Теорія виховання і народної освіти», «Організація шкільництва й шкільне законодавство», «Передовиці», «Статті з питань шкільного і домашнього виховання», «Дидактика й методика», «Сучасне становище народної освіти, школи і народного учительства в усіх українських землях», «Хроніка діяльності просвітніх товариств», «Огляд українських і зарубіжних педагогічних журналів», «Критика й бібліографія» та інші.

У журналі друкувалися П. Будзінський, М. Возняк, І. Казанівський, І. Карай, М. Карінцев, С. Ковалів, М. Коць, О. Макарушка, М. Макуха, Я. Чепіга, М. Шаблівна, М. Якимовський, І. Юцишин та інші педагоги. На сторінках часопису вперше побачили світ статті І. Юцишина «Жан Жак Руссо» (1912.— № 1, 2, 3, 4; 1913.— № 5, 6, 7) і «Проект на зміну державного шкільного закону з дня 14, мая 1869 року» (1913.— № 8, 9, 10, 11–12); ґрунтовна науково-педагогічна розвідка Я. Ф. Чепіги «Вільна школа (її ідеї й здійснення їх в практиці)» (1912.— № 1, 2, 3, 4; 1913.— № 5–12).

Журнал «Промінь» (Вашківці, 1904–1907) виходив двічі на тиждень, відстоюючи інтереси українського вчительства на Буковині, розкриваючи безправне й незахищене його становище, закликаючи до згуртування у спілки і товариства у боротьбі за свої соціальні, національні і професійні права.

У різний час журнал редагували І. Адам, А. Гринцишин, І. Герасимович. Активними дописувачами були О. Маковей, Є. Ярошинська, Д. Макогон, І. Данилович, І. Карбулицький, І. Іллюк, С. Канюк та інші.

Незалежний орган українського вчительства журнал «Луна» побачив світ (вісім номерів) у Львові в 1907 р. Видавав його Г. Кришталевиц, редагував Ю. Левицький.

Журнал «Прапор», як і «Промінь» та «Луна», висвітлював потреби українського вчительства і школи в їх боротьбі за кращу долю. Спочатку видавався у Львові (1908, № 1–5), потім у Коломиї (1908, № 6–9 – 1912). Видавцями були Л. Лотоцький, І. Петришин, редакторами – вони ж та М. Баран, Є. Кульчицький. Журнал висвітлював злиденність народного вчителя, його незахищене правове становище, закликав згуртувати ряди вчительства у боротьбі за рідну школу й освіту, критикував діяльність місцевої і шкільної влади.

У Мамаївці на Буковині Омелян Іваницький протягом 1909–1914 рр. двома номерами на місяць видавав часопис «Каменярі» – орган «Вільної організації» українського вчительства на Буковині. Журнал також боронив інтереси народного вчителя, утверджував ідею розвитку української національної школи. В ньому вміщували свої статті О. Маковей, Є. Ярошинська, Д. Макогон, І. Діброва, І. Карбулицький та інші.

Науково-педагогічний журнал «Наша школа» – орган товариства «Учительська громада» (Львів, 1909–1916) та товариства імені Г. Сковороди (Чернівці, 1911–1916) – висвітлював проблеми початкової, середньої і вищої освіти українського народу, поліпшення соціально-правового становища народного вчителя, згуртування вчительства у товариства і спілки для боротьби за національну школу й освіту. Редагували його І. Кревецький, С. Томашівський, М. Чайковський.

У програмній статті М. Грушевського наголошувалося, що часопис має на меті «служити не тільки трибуною бажань і жалів,

принагідних гадок і намічень представників нашої учительської верстви, а органом студіювання нашої середньої школи і його організації відповідно до потреб нашого народу. Спільними силами нашого учительства повинен він організувати перед усім планове і докладне вивчення нашої середньої школи – шкільної статистики, шкільної організації і політики, її педагогічно-дидактичних і національних прикмет. Студіюванням сучасної школи в Австрії, Росії та інших державах, педагогічної літератури і практики має він виточити дорогу реорганізації нашої школи, вказати ті завдання, які має ставити собі наша школа й її помічні інституції (бурси, курси і т. п.) відповідно до завдань сучасного культурного і суспільного життя, до обставин нашого українського життя та способи реалізації цих завдань в рамках шкільної організації, шкільного плану, методики й дидактики» [580.– 1909.– Кн. 1–11.– С. 4, 5].

Мова йшла про українську національну школу, про її потреби і проблеми розвитку, оскільки «створення національної школи є однією з найсильніших запорук національного відродження» і що «тільки націоналізація школи в українських землях може дати українській людині підстави успішного культурного, суспільного і економічного розвою», «озброїти його рівносильною зброєю в конкуренції національностей, забезпечити від перспективи відставання, упослідження в загальнім культурнім і економічнім поході» [Там само.– С. 2].

Українська національна школа покликана, за М. Грушевським, не лише готувати всебічно розвинених, високоосвічених, духовно і культурно багатих громадян, здатних примножити матеріальні, культурні цінності свого народу ... забезпечення свого національного існування, удержання в національній цілісності і єдності своїх частин і переведення їх з становища етнографічної статистики в динаміку національного життя й розвою» [Там само.– С. 1]. «Це загальне питання дня надзвичайно тісно пов'язане з нашим шкільним питанням», – підкреслював М. Грушевський, відзначаючи, що його розв'язання «на пізніше не можна відкладати без небезпеки для нашого національного існування» [Там само.– С. 2].

Таким чином, утвердження ідеї про необхідність створення національної школи на всіх українських землях було центральним

завданням часопису «Наша школа». Саме на всіх українських землях, на чому й наголошував М. Грушевський. «Головна вага, – писав він, – натурально, мусить бути положена при тім на шкільництво австрійське – в Галичині й Буковині, але було б в високій мірі пожадане, щоб часопис наша могла давати повний образ шкільництва і його хиб з нашого українського становища, у всіх краях, залюднених українською людністю, в Росії, на Угорщині і в українських колоніях» [Там само. – С. 5]. У подальшому редакційний комітет журналу успішно розв'язував ці завдання. На сторінках часопису друкувалися матеріали західноукраїнських і східноукраїнських педагогів. Зокрема, тут вміщено статті і матеріали С. Барана, П. Вендляр, М. Возняка, В. Гнатюка, М. Грушевського, В. Дорошенка, М. Євшана, І. Копача, В. Климчикевича, А. Крушельницького, І. Крип'якевича, М. Кордуби, К. Лучаківського, В. Левицького, В. Панейка, М. Пачовського, І. Раковського, М. Смирнової, О. Терлецького, С. Томашівського, А. Чайковського, Я. Чепіги, В. Щурата та багатьох інших.

У рубриці «Статті і розвідки» були надруковані статті: «Навчання чужою мовою та основні принципи психології та педагогіки» М. Смирнової, «Перша комісія для українських шкільних підручників» М. Возняка, «В справі науки української мови в середніх школах» В. Гнатюка, «Уваги про виховане молодіжі» О. Тисовського, «Новий план науки української мови» В. Щурата, «Франко як педагог» А. Крушельницького, «До реформи науки математики в середніх школах» В. Левицького, «Огляд новіших розвідок і видань по історії української літератури XVI – XVIII ст.» Д. Дорошенка та ін.; в рубриці «Хроніка шкільного життя» – «Ювілей Івана Франка», «Столітній ювілей уродження Т. Шевченка», «Українська мова і галицькі поляки», «Шкільництво в Галичині в 1911/12 р.»; у рубриці «Огляд книжок і часописей» – рецензії на книги М. Возняка «Житє і значіне Івана Франка», В. Щурата «Літературні начерки», В. Левицького «Фізика для вищих класів середніх шкіл», «Підручник арифметики для середніх шкіл» М. Грицака.

Журнал широко висвітлював діяльність товариств «Учительська громада» та імені Г. Сковороди, органом яких він був.

У часописі досить повно представлена історія розвитку школи й освіти українського народу в Галичині, розкрита політика австро-угорської влади і польської шляхти щодо освіти українців.

Популярністю серед широкої педагогічної громадськості Галичини й Буковини користувався журнал «Учительське слово» – орган товариства «Взаїмна допомога галицьких і буковинських учителів і вчительок», що видавався у Львові з 1912 р. до 1914 р.

Редакційний комітет, очолюваний Н. Пшепюрським, мету журналу вбачав у тому, щоб поважним змістом, різноманітністю матеріалів «стояти на сторожі і боронити прав загалу народнього – а в першому ряді українського учительства» [670.– 1912.– № 1.– С. 1].

У часописі друкувалися статті, в яких розкривалися різноманітні проблеми становлення національної школи й освіти в Україні; висвітлювалися актуальні проблеми суспільно-політичного, науково-методичного, правового, культурного життя українського вчительства в Австро-Угорщині і поза її межами, а також учительства слов'янських народів; вміщувалися звіти про вчительські з'їзди, конференції, віча і збори, відомості про діяльність «Союзу слов'янських учителів в Австрії», широко розкривалася діяльність товариства «Взаємна допомога», його відділів і комісій; було багато дописів з усіх куточків Галичини, Буковини, Східної України; друкувалися огляди української преси, рецензії на книги і навчальні посібники для школи, бібліографія.

В «Учительському слові» друкувалося багато тих авторів, які співробітничали і в журналі «Учитель».

Журнали «Учитель» і «Учительське слово» активно обстоювали інтереси української національної школи в Галичині й на Буковині, де вона вже існувала не як мрія, а як дійсність, еднаючи навколо себе українське вчительство, захищаючи його права і вболіваючи за його долю, несучи світло знань у найвіддаленіші куточки західно-українського краю, збуджуючи думки й помисли, викликаючи енергію, волю й завзяття у боро-тьбі за українську національну школу і крашу долю вчительства.

Таким чином, у зв'язку з революційними подіями в Росії 1905–1907 рр. на західноукраїнських землях у 1905-1914 рр. також поживався розвиток української преси. З'явилося чимало нових періодичних видань. Продовжувалася диференціація преси як за політико-програмними ознаками, так і за типом читача, її адресністю. Значного розвитку набула педагогічна преса, а також дитяча,

учнівська і студентська. Характерною особливістю педагогічної преси була та, що в більшості своїй видання представляли інтереси просвітніх товариств, організацій, які в цей період, по суті, очолили боротьбу за українську національну школу, освіту українського народу.

У пресі розглядалися зловоденні проблеми освіти, розвитку національної школи: критика асиміляторської політики австро-угорської і польської влади щодо освіти і школи українського народу, вироблення концепції національного виховання, визначення ролі і місця вчителя в освіті трудівників, боротьба за покращання матеріального і правового становища народного вчителства, різноманітні дидактичні питання тощо.

Отже, специфічність процесу розвитку української преси обумовлена рядом історичних обставин: відсутністю державної самостійності України, розрізненістю українських земель і перебуванням їх у складі чужоземних держав: наддніпрянських – у складі Російської імперії, західноукраїнських – у складі Австро-Угорщини, а звідси – постійне, систематичне й планомірне нищення української культури, мови, освіти.

Ідея соціально-політичного і національного визволення з-під гніту чужоземних держав, воз'єднання українських земель в єдину незалежну самостійну соборну Україну була провідною і визначальною у всьому суспільно-політичному, культурному, національному житті українців з обох боків кордону. Саме на ґрунті визвольних прагнень українського народу, як правило, й відбувалося становлення та розвиток української журналістики другої половини XIX – початку XX ст. та формування в ній теоретико-методологічних основ української школи.

У пресі Наддніпрянської України широко висвітлювалися суспільні події в Галичині, життя українців на Кубані, в Канаді, США та ін. У свою чергу, преса Галичини, Буковини, Закарпаття спрямовувала свою увагу на політичні і суспільно-соціальні процеси, що відбувалися у Великій Україні, широко і всебічно висвітлюючи їх. Отже, незважаючи на регіональний характер, преса Наддніпрянської України, Галичини, Буковини, Закарпаття, українська преса в Росії була загальноукраїнською по суті. В ній відображений єдиний для

всієї України процес боротьби народу за возз'єднання в єдину державу, формування національної самосвідомості і педагогічної думки.

У пресі, що виникла на хвилі революційного піднесення і послаблення утисків українського слова (1905–1907 рр.), з надзвичайною силою, гостротою і виразністю прозвучали всі ті болючі і злободенні національні проблеми, які хвилювали український народ, накопичувалися нерозв'язуваними впродовж кількасотрічної перерви української державності і про які до цього часу відкрито й гласно не можна було згадувати. В ній відобразилися народна педагогіка й філософія, біль, крик, плач і стогін поневоленого українського народу, для якого завиднілися обрії визволення.

Особливістю української незалежної преси був тісний зв'язок її з читачем – не лише духовний, а й матеріальний. Вона існувала переважно на кошти рядових читачів, що значною мірою позначалося на характері і тривалості видань. Недовговічність видань була обумовлена систематичними утисками, переслідуваннями і заборонами, яких зазнавала українська преса, особливо в Наддніпрянській Україні.

У пресі 1905–1914 рр. достатньою мірою викладені теоретичні основи української національної школи.

§ 2. Розробка основ української національної школи в пресі 1905–1917 рр.

2.1. Критика існуючої системи освіти, навчання і виховання

У пресі Наддніпрянської України 1905–1917 рр. («Хлібороб», «Рідний край», «Громадська думка», «Нова громада», «Рада», «Українська хата», «Село», «Засів», «Сніп», «Світло», «Народный учитель», «Педагогический журнал», «Украинский вестник», «Украинская жизнь») була піддана критиці політика самодержавства в галузі освіти українського народу, діяльність депутатів Державної Думи в справі розв'язання освітніх проблем українців; викривалась і засуджувалась обструкційна діяльність різномастих шовіністів і доморощених безбачченків; висловлений рішучий протест проти обмеження прав українського народу, його мови, освіти, школи, літератури, преси, театру, культури. Саме за таку позицію більшість прогресивних українських видань зазнавали переслідувань, утисків, репресій, конфіскацій.

Уже «Хлібороб» і «Рідний край», змальовуючи злиденне матеріальне і беззахисне правове становище всіх верств сільського населення, вбачали причину такого становища в загальній неосвіченості українців, у відсутності рідної школи, в неможливості здобувати освіти рідною мовою.

Ця тема розкривалася також у «Громадській думці» статтями Б. Грінченка «Якої нам треба школи?», «Де ми і скільки нас?», «Оповідання з української старовини», В. Винниченка «Уміркований» та «Щирий», В. Прокоповича «Українське просвітне товариство в Петербурзі», М. Грушевського «Українські кафедри», Є. Чикаленка «Розмова про всячину», С. Черкасенка «Народні університети», К. Квітки «Про громадські вільності», «Вільність громадянська» й інших авторів та в «Новій громаді» матеріалами В. Василенка «Справи хліборобські в Полтавщині», В. Винниченка «Хто ворог?», Б. Грінченка «Історичні книжки на селі», «Твори світової літератури

на селі», Д. Дорошенка «Українські кафедри на Київському університеті», С. Єфремова «Відгуки з життя та письменства», «З російського життя», М. Лозинського «Українська школа в Галичині», С. Панасенка «Народна школа і рідна мова на Україні» та іншими матеріалами.

Б. Грінченко у статті «Якої нам треба школи?» писав: «Тільки на нашій Україні так чудно склалося, що робочий народ говорить однією мовою – українською, а освічені люде іншою – московською. Виходить якась дурниця: люде однієї породи, однієї національності, а говорять двома мовами і здається, наче то дві національності. Як же воно так зробилось?» [509.– 1906.– № 6]. Головна причина неосвіченості, темноти, безкультур'я, занепаду і злиднів українського народу, за переконанням Б. Грінченка, криється в систематичній, цілеспрямованій русифікації українців, що неухильно здійснювалася царизмом протягом кількох останніх століть, починаючи з Петра I. «Більш як сто років українську школу скасовано,– з гіркотою писав автор.– Вся наука відбувається московською мовою, і з давніх-давен школа впевняє селянина, що його рідна мова – то не мова, а нікчемний жаргон, який треба швидше покидати, переменяючи його на справжню мову. У тому ж упевнює його вся змоскалена або московська «інтелігенція», що з надзвичайною погордою поглядає на українське слово, як на щось брудне, глузує з нього, знущається. Те саме говорять мужикові в церкві, в офіціальних інституціях. Все це доводить його до тієї думки, що мовою культурної людини може бути тільки мова московська, «панська», як він каже, а мова українська, «мужицька», здатна тільки посміхом бути. Українську літературу, що могла б показати мужикові справу інакше, в Росії заборонено було. Чи дивно ж, що коли до селянина випадком доходила вряди-годи яка українська книжка, то він часом дивився до неї просто як на сміховину, яку пани зложили, щоб з мужика поглузувати?» [617.– 1906.– № 47].

Для того, щоб вивести український народ з темноти, безпросвітності й безкультур'я, необхідно, на думку Б. Грінченка, щоб українська інтелігенція повернулася лицем до свого народу, заговорила з ним рідною мовою, розробила й видала українські підручники й навчальні посібники, відкрила «Просвіти», народні школи, в яких би навчання здійснювалося рідною мовою.

«Нам зараз же треба української народної школи. Нам треба зараз же науки української мови, історії українського письменства, історії українського народу і українського народознавства по гімназіях та університетах» [509.– 1906.– № 7],– вимагав педагог. На численних прикладах, почерпнутих із практики, він переконливо доводив неефективність навчання українських дітей нерідною мовою. «Дитині дуже важко вчитися і вона мало чого навчається і скоро забуває те, що й вивчила. Часом буває така біда, що й читати забуває» [Там само.– № 5],– ділився своїми спостереженнями народний учитель Б. Грінченко, справедливо вказуючи на те, що народ, який позбавлений можливості навчатися рідною мовою, мати рідну школу, освіту, ніколи не стане в своєму розвитку врівень з передовими народами світу.

Б. Грінченко вимагав, «щоб по наших школах учено нашою рідною українською мовою, тією, якою наші діти говорять у своїй хаті з батьком-матір'ю, ... щоб української ж мовою були й книжки до науки, та не до самої шкільної науки, а щоб усякі наукові книги були нашою мовою, щоб кожен і маловчений чоловік легко їх розумів і міг придбати з їх якомога більше кристі» [Там само]; «щоб по середніх школах якомога швидше заведено науку української мови, українського письменства та історії українського народу; щоб такі саме науки заведено й по університетах та ще треба там і українського народознавства» [Там само.– № 7].

Цикл статей під назвою «Оповідання з української старовини» мав на меті дати відсіч тим, хто стверджував, що Україна ніколи не мала, а отже, і не повинна мати своєї мови, літератури, школи, освіти, друкованого слова. Б. Грінченко на прикладах і фактах доводив, що два з половиною століття тому український народ був одним з найосвіченіших у Європі. З його середовища вийшло багато відомих політичних, державних, церковних, наукових, культурних діячів; в Україні були запроваджені досить демократичні порядки, вона була вкрита густою мережею народних шкіл, в яких навчання здійснювалося рідною мовою. Українська мова хоч і схожа багато в чому з російською, але є зовсім іншою, самостійною й своєрідною мовою, що має власну структуру, історію розвитку.

У праці «Тяжким шляхом (Про українську пресу)» Б. Грінченко, розкривши історію становлення і розвитку української преси

(соціально-політичні умови, мета, завдання, типи, види, мова та ін.), дав обгрунтовану відповідь противникам української мови, школи, освіти, преси, культури, показавши при цьому взаємозв'язок і взаємозумовленість розвитку національної школи, освіти, культури, преси.

Журнал «Нова громада», як і «Громадська думка», протистояв «доносам і набріхуванням на вкраїнців», авторами яких були представники ворожих українському рухові «централістично-московського і панславістичного, з одного боку, і шляхетсько-польського, з другого» таборів. Діячі цих таборів дуже активно, здебільшого негідними способами і методами, намагалися «коли не вбити зовсім, то хоч надточити крові вкраїнському національному організмові, щоб не допустити такого дуже небажаного його розвитку» [586.– 1906.– № 10.– С. 113]. Варто відзначити, що журнал «Нова громада» виразно представляє тип загальноукраїнського видання. У ньому однаковою мірою знаходили висвітлення різноманітні проблеми економічного, соціально-політичного, культурного, національного життя українського народу як у Наддніпрянській, так і в Наддністрянській Україні. У цьому зв'язку не можна оминати увагою статтю М. Лозинського «Українська школа в Галичині», що надрукована в десятому й одинадцятому номерах журналу за 1906 р.

На основі ґрунтовного аналізу розвитку народної школи в Галичині протягом 40 років автор статті на конкретних прикладах і фактах розкрив колоніальне становище української нації і школи в цій частині території Австро-Угорської імперії.

Він показав, що «українська нація, навіть у формальному значенні, не заправляє сама своїми ділами, бо порядкують ними ті, що панують над нею. А що держави, під яким пануванням живе вкраїнська нація, се найреакційніші сучасні держави, то й те порядкування наскрізь реакційне, вороже робочому народові» [586.– 1906.– № 10.– С. 96]. Такий соціально-політичний стан обумовив і становище української школи в Галичині, де вона «не самостійна національна інституція, що стоїть під порядкуванням нації, якій має служити, але часть галицької школи, яка стоїть під управою тих, що мають у руках усю власть у Галичині, під управою польської шляхти, і служить тій меті, яку вважає корисною та ж польська шляхта» [Там само.– С. 97].

Так, у 1867 р. в Галичині було 1293 українських і 1055 польських шкіл. Через 40 років українських шкіл стало 2231, а польських – 2303, тобто польських зросло на 1248, а українських – лише на 938 і, отже, стало на 72 школи менше, ніж польських.

Серед українських шкіл переважають одно- і двокласні (таких 2075), трикласних – 18, чотирикласних – 6; серед польських – відповідно – 1715, 14, 256. Крім того, п'ятикласних – 117, шестикласних – 54, виділових – 67. А це означає, що польських класів було 4590, а українських – лише 2682, що дає змогу більш чітко уявити, наскільки галицька народна школа щодо характеру польська, а наскільки – українська.

Учительських семінарій в Галичині було 14, з них 11 – чоловічих (6 – у Східній і 5 – у Західній Галичині) і 3 – жіночі (2 і 1 відповідно). Мова викладання в них польська. Семінарії Східної Галичини «утраквістичні», тобто мови викладання в них польська й українська. Насправді ж українською мовою вивчають греко-католицьку релігію, математику, українську мову як предмет, історію природи і сільського господарства, решту предметів – польською мовою. Таким чином, власне українських учительських семінарій взагалі немає.

У чоловічих семінаріях поляки складають 69,1 відсотка, українці – 28,69 відсотка; у жіночих – відповідно – 84,5 і 14,8 відсотка. Отже, вчителів для української народної школи готувалося значно менше, ніж для польської. Автор статті наводить також дані про результати вступних екзаменів до вчительської семінарії в Тернополі за 1902/1903 навчальний рік. Складали екзамени 70 українців і 45 поляків. Стали семінаристами лише 22 українці і 44 поляки. До Станіславської учительської семінарії в 1905–1906 рр. вступало 60 українців, зараховано лише 7. Скільки вибуває українців із семінарії за роки навчання, офіційна статистика даних не наводить.

Фактично влада в Галичині перебувала в руках польської шляхти, яка забезпечувала власні соціально-політичні і національні інтереси. Народна школа була поділена на міську й сільську. Сільська школа давала своїм вихованцям менше знань, ніж міська. Зроблено це було для того, щоб не дати селянинові змоги бути освіченим, постійно тримати його в темоті, змушуючи працювати на пана.

Шкільні підручники в усіх типах шкіл поширювали шляхетсько-польські ідеали. Українська дитина читала в них про славу польської

держави, про лицарську шляхту, що боролася з розбишацьким козацтвом, яке бунтувалося – непокірне й невдячне – проти «спільної матері Польщі»; про те, що сільський люд повинен любити й шанувати поміщиків. «Яка це *вкраїнська* школа, що вчить українських дітей славити лицарями тих, що поневолювали український народ, уважати розбишацтвом найгарніші моменти власної історії – боротьбу за визволення, славити добродіями тих, кому ще їх батьки робили важку панщину, яка, тільки в іншій формі, й їх дожидає, як тільки вийдуть зо школи?» [586.– 1906.– № 10.– С. 110, 111],– обурювався М. Лозинський.

Торкаючись проблем українського вчителя в Галичині, автор статті підкреслював, що матеріальне становище вчителя народної школи особливо важке – низька зарплата, відсутність власного житла і необхідної можливості задовольняти духовно-культурні потреби, підвищувати фаховий рівень, займатися самоосвітою тощо. Але є ще одне надзвичайно болюче питання. Учитель мусить слугувати польсько-шляхетським ідеалам, інакше не затриматись йому на посаді. Якщо ж учитель ще й симпатизує українському національно-культурному рухові, то переслідування йому не уникнути. «Переслідують учителя-українця вже за те, саме, що він українець, за те, що він із того «бунтівницького племені», яке ніколи не хотіло покоритися до краю польській шляхті і як бунтувалося, так і бунтується проти «спільної матері Польщі»; переслідують доти, доки аж вигризуть зо служби, або доки вчитель дасть докази, що він «*proządną Rusin*», доки не стане перевертнем... Не треба мати радикальних поглядів, не треба брати участі в політичній життю,– досить чимбудь показати прихильність до *вкраїнського* народу, жити в згоді з селянами, пояснити їм у читальні якусь просвітну книжку, допомогти в економічній організації, робити найневиннішу культурну роботу, щоб власті розгнівалися» [Там само.– С. 111].

Таку народну школу мав український народ у Галичині, підсумовував М. Лозинський. «Але *такої* школи, будь у ній і сто разів українська викладова мова, ми не можемо признати *українською* школою, школою, яка відповідає потребам *українського* народу. Се школа *польсько-шляхетська*, а *вкраїнську* народню школу, *вкраїнську* не тільки формою, але й змістом, український нарід в Галичині мусить

собі ще здобувати» [Там само.– С. 112],– наголошував автор статті в журналі «Нова громада».

Багатогранну критику царизму, Державної Думи, різномасних шовіністів і доморощених відступників подав на сторінках газети «Село» М. Грушевський, розкривши історію і причини занепаду української школи й освіти. «Зі школою в Росії не добре, особливо зі школою сільською, народною,– писав він.– Мало тих шкіл, так що на всіх дітей не вистачає. Вчать у них небагато, а якщо і навчаться, то і те часто забувають, вийшовши зі школи, навіть писати і читати не вміють. І по числу письменних Росія стоїть на однім з останніх місць поміж іншими краями. А між різними краями Росії Україна також належить до гірших, найменш освічених» [635.– 1909.– № 4.– С. 2]. Серед українців грамотних удвічі менше, ніж серед росіян. У деяких українських губерніях грамотних українців знайдеться хіба що один на цілий десяток. «Україна стала однією з найтемніших сторін. Книжок, газет між народом розходиться надзвичайно мало. Люде не мають поняття ні про що», на керівних посадах – росіяни, поляки, німці, французи, «а наш чоловік на чорновій роботі, бо невчений» [635.– 1909.– № 5]. У чому ж причина такого стану? Чому так сталося, що два з половиною століття тому український народ, будучи одним з найосвіченіших у Європі, на початку ХХ ст. став одним з найтемніших і найвідсталіших?

«Темним гречкосієм, наймитом чорноробочим» зробила український народ «панщина наново на нього накинена» [Там само]. Народ український відчужували від власного економічного, соціально-політичного, національно-культурного життя: «мовчи, не розсуждай, що прикажуть – сповняй» [Там само]. Люди відбилися від своєї школи, культури, мови, преси; їх привчали зневажати й забути рідне. Отже, позбавлений своєї мови, освіти, український народ «стемнів, збіднів, самий остінній став, хоч не обидила його природа ані розумом, ані поняттем», а край український – «богатий, родючий, дозвільний...» [Там само].

М. Грушевський закликав свідомих українців негайно взятися за просвіту свого народу. Можливості для цього є, вказував він. Стало вільніше українському слову, українській школі, газеті; є умови для створення різноманітних селянських, робітничих, фахових спілок,

товариств, об'єднань, що займалися б народною освітою. Треба активніше й наполегливіше добиватися того, щоб у школах України навчання здійснювалося рідною мовою. «Треба горнутися до свого українського, заохочувати до нього, розширювати його всякими способами. Бо інакше, як на своїй народній українській основі, не стане наш народ просвіченим, не вийде з теперішньої темноти, злиднів і пониження», – підкреслював учений [Там само].

М. Грушевський рішуче викривав і засуджував тих, хто стверджував, що українська мова не є окремою мовою, а є лише «наріччям». У статтях «Не порозумнішали», «Російська Академія наук про українську мову» він довів абсурдність цих тверджень. Навіть комітет міністрів Російської держави визнав у 1905 р. шкідливість заборони української мови. Ради Київського і Харківського університетів, київський генерал-губернатор, Російська Академія наук одноставно заявили, що заборону українського слова вважають шкідливою й нерозумною, і пропонували негайно зняти будь-які обмеження й заборони щодо розвитку української мови і навчання нею в школі.

На думку М. Грушевського, особливо значима позиція Російської Академії, адже серед її членів не було українців, між тим, українські проблеми знайшли розуміння і підтримку у членів Академії. Визнала Академія і той факт, що українська мова відрізняється від російської і що існує вона споконвічно разом з існуванням народу. (В інших статтях – «Мова українська і руська», «Мова панська і мужицька», «Розуміють», «Українське письменство» – автор розкрив історію становлення і розвитку української мови, її утвердження в ХІХ – на початку ХХ ст.).

М. Грушевського дивувала позиція депутатів Державної Думи, які в проєкті закону про «інородчеські школи» пропонували дозволити навчання рідною мовою у школах Прибалтики, Закавказзя, Татарії, Киргизії, Чечні, але не України. Знову стверджували, що української мови немає, що самі українці не хочуть і не добиваються своєї мови; депутати в Думі не стали на захист української мови й освіти, а ті, хто вважав себе прихильниками українства, нічого корисного не робили для українського розвою. На жаль, констатував учений, у цьому є правда. Якщо в Галичині, за його твердженням, увесь народ виступає на боротьбу за краще життя, то в Наддніпрянській

Україні – «понура мовчанка, тиша і знеохочення... Мовчить наш нарід, мовчать його представники в Думі... Де-не-де, зрідка, тихо і несміливо пролунає селянський голос за своєю мовою, за своєю школою, за правом вільного розвитку народнього. Сі одинокі голоси никнуть, і вороги нашого народнього життя нахабно кричать, що наші жадання – се наші видумки, що їх видумує кілька людей, а селянство українське не хоче української книжки і газети; не бажає, щоб дітей українських по школах учили рідною українською мовою; не хоче того, аби в церкві, чи в суді, чи в уряді (присутстві) були люде, які б могли розмовити ся з ним українською мовою і відповісти йому тою ж зрозумілою для нього мовою» [78, 30, 31].

Редагуючи «Село» й експериментуючи з різними правописами, М. Грушевський переконався, що селяни досить діалектично ставляться до мовних проблем, виявляючись набагато мудрішими від деяких панів. Їм байдуже, як писати: жите чи життя, частку «ся» разом зі словом чи окремо. Головне для них – наскільки правдиво відображається в газетах і журналах суспільне життя. Селяни прекрасно розуміють, «що справа народньої освіти, народнього добробуту, розвитку народнього – справа занадто велика і важна, аби спиняти її теревенями про слова і букви» [Там само.– С. 33],– наголошував учений. Він закликав селян не залишатися мовчазними свідками того, що за них і про них говорять; закликав їх відкинути наклепи про те, нібито вони не бажають української школи й освіти, не люблять рідного слова, української книжки. Треба, щоб селянство насправді показало, що воно цінує українське слово, українську школу.

Ідеї й думки про національну школу й освіту М. Грушевського та Б. Грінченка примножували й розвивали видавці «Світла», які були добре обізнані з минулим і сучасним їм станом розвитку школи й освіти на українських землях. Глибоке проникнення в освітні проблеми привели педагогів-дослідників Г. Шерстюка, С. Русову, С. Черкасенка, В. Прокоповича, Я. Чепігу, С. Єфремова, М. Левицького та інших до сумного висновку: існуючі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. школа й система освіти в Україні своїми завданнями, принципами, змістом, методами не слугували нуждам і потребам українського народу, а навпаки, шкодили нації, вели її до деградації, занепаду і виродження. «Є школи і на Україні,– писав

Я. Чепіга, – а справжньої освіти український народ од них не має. Не світ вони сіють в нашій народі, а темряву... В сучасній школі все, весь устрій, вся система, починаючи од читання, шкодливо одбивається на освіті дитини, а через неї і на всьому українському народові. Такий стан освіти не може заспокоїти наших культурно-національних змагань і турбот» [631.– 1910.– Кн. 7.– С. 19, 20].

Ще в доповіді «Справа народної освіти на Україні», поданій на загальноземський з'їзд у справі народної освіти в Москві (16–30 серпня 1911 р.), редакція журналу «Світло» звертала увагу «вельмишановного з'їзду на всі ті тяжкі та ненормальні умови, що до мізерних наслідків доводять значіння народної школи на Україні систематичним нехтуванням педагогічних вимог; редакція згаданого журналу має на меті показати всі негативні наслідки сучасної школи на Україні, а також зазначити потрібні і цілком можливі негайні поліпшення та зміни в справі народної освіти в 8 губерніях з великим процентом української людності (Полтавщина, Київщина, Чернігівщина, Волинь, Поділля, Катеринославщина, Херсонщина і Харківщина). По цих губерніях нарід виявляє досить великий нахил до вчення і процент школярів до всієї людності маємо 3,4-5,5 відсотків. Зате процент дітей, що докінчують вчення в школі, значно менший як по російських губерніях і ніде не перевищує 11,5 відсотків (8,1-11,5 відсотків), коли тим часом в чисто російських губерніях маємо в цій справі 15 відсотків, 17,22 відсотки» [631.– 1911.– Кн. 1.– С. 54, 55]. Число грамотних серед росіян становило 19,8 відсотка, серед українців – лише 13,1 відсотка.

«Ці відомості показують, – відзначалося в журналі, – що одержувати освіту українському народові далеко важче, ніж тій національності, яка має свою, з рідною викладовою мовою школу» [Там само.– С. 55]. «Школярі-українці в російській школі поставлені в такі умови, що не відповідають і найелементарнішим вимогам педагогіки» [Там само.– С. 56]. Переступивши поріг школи, українська дитина потрапляє в незвичні умови, де і мова вчителя для неї нова й незрозуміла, і підручники написані незрозумілою для неї мовою, і все оточення, весь дух для неї незнайомий і незрозумілий. Тому дитина не в змозі відразу адаптуватися, опанувати грамоту нерідною мовою, розвинути належним чином власні уяви, думки, мислення. Тож необхідно, щоб

навчання українських дітей здійснювалося їх рідною мовою, підсумовувала редакція.

Я. Чепіга в статтях «Проект української школи», «Народний учитель і національне питання», «Самовиховання вчителя», «Читання з поясненням в сучасній школі на Україні», «Уява і мислительська та творча діяльність дитини», «Увага і розумовий розвиток дитини» та ін.; С. Русова в статтях «Проект нової вільної школи для України», «Націоналізація школи», «Національна школа» (рукопис), «Освіта на Україні» (рукопис) [ЦДАВОВ України.– Ф. 3889, оп. 1, спр. 9; Оп. 2, спр. 5], «Нова школа», «Ідейні підвалини школи», «Сучасні шкільні потреби в Україні», «До сучасного становища народного вчителя», «Загально-земський з'їзд у справі народної освіти», «Націоналізація школи у різних народностей Росії» та ін.; В. Дурдуківський у циклі статей під назвою «З щоденника вчителя», П. Куцяк у статті «Гіркий досвід», В. Доманицький – «З учительського життя», С. Паляничка – «Із хвиль життя», П. Сулиз – «Про сучасну народну творчість на Україні» та інші автори різнопланово й всебічно змальовували істинний стан народної освіти і школи в тогочасній Україні, розкривши й головні причини, що призвели до цього.

У багатьох матеріалах журналу негативно оцінюється діяльність Міністерства народної освіти за проведення ним жорсткої русифікаторської політики щодо українського народу; за несприйняття міністерськими чиновниками всього нового й передового. Так, у матеріалі «Із хвиль життя» С. Паляничка засудив виступ у Державній Думі міністра освіти Кассо, який, замість протесту проти арешту 9 грудня 1912 р. 34 учнів середніх шкіл Петербурга, по суті, солідаризувався з діями поліцейських, підкресливши, що з нелегальними гуртками, які існують у школах, необхідно боротися всіма засобами, в тому числі й поліцейськими. Автор замітки назвав промову міністра образливою не лише для учнів шкіл російського народу, а й інших народів імперії.

Із жалем констатувала редакція «Світла» той факт, що русифікацію українського народу здійснювали не лише російські урядовці, а часто й представники місцевої української казенно-чиновницької адміністрації, і навіть ті, хто насамперед повинен би був турбуватися про виховання української молоді в національному

дусі, – окремі директори, інспектори, педагоги, працівники шкіл і гімназій.

Показовою є стаття П. Сулизи «Про сучасну народну творчість на Україні», в якій автор засудив, з одного боку, русифікаторську політику самодержавства, яка «душить все живе національне, не дає народові, який дав людству геніїв Шевченка, Гоголя, Сковороду, вільно розвиватись і досягти небачених досі вершин» [631.– 1913.– Кн. 9.– С. 19], а з іншого – діяльність доморощених ренегатів, «насадителів руської культури, котрі силкуються припинити культурне відродження української нації, намагаючись різними заборонами, глузуваннями, іншими засобами знищити українську мову як знаряддя вільного поступу й розвитку» [Там само].

Русифікація, яка проводилася своїми «обрусителями», набувала часом потворних форм. Так, в окремих школах Конотопського повіту з метою витравлення із свідомості дітей рідної мови вводилася «карткова система», суть якої в тому, що школяреві, який вжив хоч би одне українське слово, видавалася картка із зазначенням кари. Щоб позбутися картки, «винуватцю» необхідно було дочекатися українського слова від свого товариша, повідомляючи про це «наставників». Аморальність такого «виховання» очевидна.

У замітці «Боротьба з українством» розповідається, що директор учительської семінарії в Олександрії (Херсонська губернія) Левицький, борючись із «мазепинством» серед семінаристів, разом з вірними йому педагогами і вихователями організував обшуки в кімнатах, де проживали учні, для виявлення компрометуючих матеріалів українського характеру. Велика кара чекала того учня, в якого були знайдені українські книжки [631.– 1913.– Кн. 6.– С. 57]. Подібних прикладів з журналу можна наводити багато.

Безперечно, що енергійна русифікаторська праця давала свої наслідки: засмічувалася українська мова, затримувався її розвиток, загалом гальмувався розвиток нації, але «не вмерла наша душа, наша пісня, наша правда, як не вмер і народ», – відзначав П. Сулиз, висловлюючи віру в те, що народ вистійть і переможе. Запорукою тому є численна українська інтелігенція – вчителі, лікарі, агрономи, священнослужителі та інші, які, незважаючи на перешкоди, несуть національну культуру в маси. Автор закликав усіх свідомих українців

до активної праці на ниві україністики: «Хто захоче бути корисним народові, той не зупиниться перед значенням нехитрого українського правопису, тих слів, що надбало наше писемство, і всюди, де можна, буде користуватися рідною мовою, вже цим виявляючи повагу до українського народу, який відчув у собі більше людської гідності. Хай же не буде на Україні такої освіченої людини, яка б цуралася рідної мови нашого народу» [631.– 1913.– Кн. 9.– С. 32],– закликав П. Сулиз.

С. Русова, проаналізувавши в історичному аспекті процес розвитку школи й освіти на українських землях з часів Київської Русі й до початку ХХ ст., з гіркотою відзначала, що сучасна їй Україна не має своєї національної школи, між тим, як у минулих століттях за інтелектуальним потенціалом, рівнем освіченості народу Україна належала до числа найосвіченіших держав Європи, а українському народові було притаманне жагуче прагнення до науки і знань.

У статті «Націоналізація школи у різних народностей Росії» С. Русова розкрила злиденну картину незабезпеченості школами в Полтавській, Чернігівській, Київській, Харківській, Волинській, Подільській, Катеринославській і Херсонській губерніях, де проживало понад дві третини українського населення.

У Київській, Подільській, Волинській губерніях, де на початку ХХ ст. були відсутні земства, становище з народними школами було катастрофічне. Так, у Волинській губернії налічувалося 385 шкіл, тобто одна школа припадала на 7375 жителів або на 150 квадратних верст, у Подільській – 287 шкіл, одна на 9673 жителів або на 118 кв. верст, у Київській – 223 школи, одна на 13223 жителів або на 187 кв. верст. Ще жахливішою була статистика в повітах. Так, у Таращанському повіті одна міністерська школа припадала на 39436 жителів або на 489 кв. верст.

Не кращою була забезпеченість школами в земських губерніях. По них С. Русова наводила такі дані:

Губернії	Кількість шкіл	Одна школа припадає на	
		кількість жителів	кв. верст
Полтавська	848	3018	50
Чернігівська	679	3260	68
Харківська	576	3620	80
Катеринославська	522	3688	122
Херсонська	468	4140	132

Загальний відсоток грамотних складав: у Волинській губернії – 17,2, з них українців – 9,4, у Київській відповідно – 18,1 і 11,8, Катеринославській – 21,5 і 14,4, Подільській – 15,5 і 10,7, Полтавській – 16,9 і 14,5, Харківській – 16,8 і 13,5, Херсонській – 25,9 і 15,3, у Чернігівській губернії – 18,2 і 16,4. Серед українського населення грамотних налічувалося не більше 13,6 відсотка. Усе це було результатом антинародної, антиукраїнської політики царизму в галузі освіти, наголошувала С. Русова.

Щодо асигнування освітньої справи в Україні, то у 1906 р. царський уряд на п'ять губерній Київського навчального округу виділив коштів на суму 102000 руб. – це трохи більше 20000 руб. на одну губернію. Цих коштів ледве вистачало на те, щоб якимось заплатити вчителям. Ні про жодне будівництво нових чи розширення існуючих шкіл, покращання їх матеріально-технічної бази не могло бути й мови. Між тим, для впровадження загального початкового навчання необхідно було побудувати нових шкіл у Полтавській губернії – 4168, Чернігівській – 3498, Харківській – 3674, Катеринославській – 3223, Херсонській – 3422, а в неземських губерніях – по 5–6 тисяч шкіл.

Торкаючись проблем мети, завдань, змісту, методів навчання й виховання в тогочасній українській школі, С. Русова у своїх творах показала, що то була школа політичного рабського виховання, школа, яка «вела націю до морального занепаду, до загального хуліганства в різноманітних виявах. Вона була шкідлива саме тим, що зневажала душу народу» [279, 4–5].

Однак повернемося до журналу «Світло», на сторінках якого змальовано справжню картину розвитку народної школи й освіти в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., школи, яка, за словами Б. Грінченка, в цей період «у нас на Україні стала ще більше москалізаторською, ніж була; деякий симпатичний напрямок, що в ній був попереду, дедалі все більше зникає і замість його починає панувати напрямок победоносцево-катковський; народилася нова церковно-парафіяльна школа, що має побивати світську, проповідуючи рабство й запаморочення» [529.– 1896.– Т. 5.– Кн. 4.– С. 247].

Один з активних дописувачів до «Світла» Я. Чепіга (Зеленкевич), характеризуючи освіченість українського народу початку ХХ ст., зазначав, що ніде так гостро не відчувається рецидив безграмотності як по українських селах, в яких зосереджувалася основна маса українського населення. Дитина виходила зі школи освіченою не набагато більше того, якою приходила до неї. Вже через рік після закінчення школи дитина ставала практично безграмотною і з великим зусиллям могла написати своє прізвище, ім'я та по батькові. «Думок Коменського, Руссо, Песталоцці й досі не здійснено по наших школах. Недбальство, байдужість до школи і консерватизм педагогів під впливом внутрішньої політики в державі не дають досягти їм до школи» [631.– 1914.– Кн. 5.– С. 30]. Мета, завдання, принципи, методи, зміст освіти, що реалізуються самодержавством у школах України суперечать законам розвитку природи, людини і суспільства. «До цього часу російська школа в своїй меті розходилася з правдивою педагогікою... Ідеалам правди й добра не пощастило потрапити до програми школи. Принципи сучасної школи вигадані. Освіта її ухилилася од людської природи та її законів в обійми різних політичних, релігійних, партійних і патріотичних впливів. Хибність такої освіти очевидна: вона знищує природні багатства людської душі. Вона складає свої програми і підручники з непотрібного матеріалу, чужого дитині, й захоплюється такими холодними й чужими словами» [631.– 1913.– Кн. 1.– С. 15]. «Школа стала урядовою інституцією і притулком політичних напрямків і вигаданих неприродних принципів» [631.– 1913.– Кн. 9.– С. 127], – констатував педагог.

В іншій статті Я. Чепіга, розкриваючи і засуджуючи політику самодержавства в галузі освіти українців, писав: «Всюди по школах

на Україні ми маємо підручники тільки руською мовою придатні для дітей руських. Певно російська педагогіка не лічить національні особливості нашої дитини досить важним чинником, щоб скласти особливі підручники для українських дітей і відтворювати психологічні методи. І це, на мою думку, свідоме з «предвзятою» метою злочинство проти нашої нації. Не можу ж я припустити і на одну хвилину, що представникам народної освіти не відомі психологічні різниці двох націй; не відомо було їм, що процес думання зливається з нашою мовою, котра у кожній нації витворюється віками, що національні риси думання відбиваються на мові, літературі і взагалі на творчості. Не думаю, що їм не доводилося спинятися над психологічною безоднею в розумінні дитини руської і української. А над всім цим варто було б подумати, варто було б дослідити й зрівняти, як це доводиться робити нам в школі, коли поставити поруч українську і руську дитину. Може б прихильніше і справедливіше поставились би тоді вони до національних прав української дитини» [631.– 1913.– Кн. 7.– С. 16, 17].

Головна причина, що «школу мачуху наших дітей маємо тепер на Україні» [631.– 1910.– Кн. 1.– С. 28], полягає, на думку Я. Чепіги, в тому, що «школи на Україні не просвіщають і не виховують національно наших дітей. Сили молодії гублять свою продуктивність. Національна творчість їх знищується русифікаторською політикою в школі» [631.– 1913.– Кн. 7.– С. 20].

Національне виховання – це «виховання в душі нації, в душі мови, в її переказах, віруваннях, її звичаях, її історії, її культури, національної творчості, ... всього того, що народ або нація пережили, бачили, чули, виробили, що придбали найцікавішого, найкориснішого в своїм розвитку» [631.– 1910.– Кн. 1.– С. 24].

Рідна мова – це те, що відрізняє людину від інших живих істот, що підносить її до вершин людського поступу, що є одним з найважливіших чинників її духовного, розумового, морального, культурного життя. Мова – це скарб народний, вияв народного духу, розуму й творчості. Діяльність нації, її особливості нерозривно пов'язані з мовою. Але про яке виявлення кращих своїх якостей може йти мова у пригноблених народів, пригнічених націй, коли все їх життя і виховання відірвані від природного ґрунту; коли в школі звучить не рідна

мова – безмірно глибока й життєдайна, яку впродовж тисячоліть випестував народ, а малодоступна і поки що незрозуміла для 7–8-літніх малюків мова іншого народу?– з гіркотою писав Я. Чепіга. Дитині надзвичайно важко перейти від мови, якою розмовляють у сім'ї, до нової, яку від неї вимагають у школі, тому йде дитина з дому до школи «як з раю в пекло», а з школи біжить додому як з пекла, де все темне, чуже й незрозуміле. Немає в такій школі радощів і задоволення; дуже рідко отримує дитина там вільний і гармонійний розвиток, здебільшого її чекають там фізичні і духовні страждання. Дитина бажає навчатися, намагається вловити ті знання, що повідомляються у школі, але наслідки такого навчання сумні.

За глибоким переконанням педагога, до того часу, поки «школою керуватиме тенденційна політика, доки її прищеплюватимуть народові з окола, а не виходитиме вона з волі його», не ґрунтуватиметься на народній мові, звичаях, культурі, побуті, історії українського народу,– до того часу така школа буде мертва, безсила й не варта уваги українського народу [631.– 1913.– Кн. 7.– С. 20].

«Є в нашому народі і здібності, і завзяття, і любов до праці, і уперта воля і все це гальмується перш за все освітою» [Там само.– С. 21], тому «потрібна негайна глибока всебічна реформа сучасної школи в межах України, відповідно національним, природним і індивідуальним рисам дітей,– дітей, що складають школу. І першим ступенем такої реформи повинна бути загальна обов'язкова освіта з викладовою матерньою мовою дитини» [Там само],– писав Я. Чепіга.

Широкомасштабну критику політики Австро-Угорської імперії в галузі просвіти українського народу розгорнула західноукраїнська преса періоду 1905–1917 рр., зокрема такі видання, як «Учитель», «Учительське слово», «Наша школа», «Промінь», «Прапор», «Каменярі», «Новий громадський голос», «Громадський голос» та інші. Жажливий стан освіти українського народу в Галичині, Буковині й Закарпатті та причини такого стану розкривались також у прогресивній пресі Наддніпрянської України та прогресивних російських виданнях.

Критиці було піддано вирішення таких питань, як мета, завдання, принципи, зміст, методи, форми, типи навчальних закладів і структура освіти, що визначалися австро-угорським законодавством щодо українського народу.

У пресі відзначалося, що в інтересах панівних класів австрійський абсолютизм здійснював політику соціального і національного гноблення українських трудівників, розглядаючи школу як знаряддя денационалізації українців, намагаючись знищити українську культуру, мову, освіту, інтелект нації, перетворити українців у «чорноробчий люд». У реалізації цих задумів панівна верхівка спиралася на підтримку польських поміщиків і буржуазії в Галичині, німецьких і румунських – на Буковині; угорських – на Закарпатті, а також католицької церкви, надавши їм привілеї в адміністративно-політичному управлінні. Тож будь-які освітні реформи на західноукраїнських землях майже не впливали на культурно-освітній розвиток українського народу.

У 90-х роках XIX ст. на західноукраїнських землях остаточно склалася антидемократична система освіти, яка полягала в тому, що для дітей бідноти призначалися лише початкові школи сільського типу, здебільшого одно- і двокласні, а для дітей панівних класів і націй – середні і вищі навчальні заклади.

Преса широко інформувала читачів, що влада відмовлялася і затягувала будівництво початкових шкіл. Школи перебували в непридатних будівлях, селянських хатах, церковних сторожках, а гроші, зібрані селянами на будівництво шкільних приміщень, розкрадали сільські старшини, попи, чиновники. Так, «Учительське слово» інформувало своїх читачів про одну з сільських шкіл, в якій «стіни повилуплювані, із стелі випадає ціла виправка, а в перегнилій і грибом сточеній підлозі повно дір, ... ні двері, ні вікна не пристають, крізь стіни свище вітер, який в зимі до нутра задуває холодом» [670.– 1907.– Ч. 12.– С. 167].

Часописи розкривали незадовільний стан охоплення навчанням українських дітей. Згідно із шкільним законом від 14 травня 1869 р., всі діти віком від 6 до 12 років повинні були відвідувати початкову школу, після чого ще три роки навчатися у визначені дні на так званому «доповняльному курсі». В дійсності ж школу відвідували лише окремі діти. За статистичними даними 1900 р., у Зборівській шкільній окрузі поза школою перебувало 55 відсотків дітей шкільного віку, у Городенківській – 57 відсотків, Косівській – 61 відсоток, Надвірнянській – 65, Турківській – 73 відсотки [670.– 1914.– Ч. 13.– С. 212].

Такий стан із залученням дітей селян і робітників до навчання автори статей в газетах і журналах пояснювали не лише відсутністю і непридатністю шкільних приміщень, матеріально-технічної бази шкіл, нестачею вчителів, а насамперед величезними злиднями й експлуатацією дитячої праці у поміщицьких господарствах, на капіталістичних підприємствах. Проте заходів, спрямованих на обмеження експлуатації дитячої праці, не вживалося ні офіційною, ні шкільною владою.

Західноукраїнська періодика 1905–1917 рр. рясніє матеріалами, в яких викриваються антигуманні, антидемократичні методи навчання і критикується зміст освіти в народних школах. Зміст підручників примітивний і убогий, замість наукових матеріалів у них містяться молитви, релігійно-догматичні статті та матеріали, антинаукові статті з історії України та її культури, мови, народних звичаїв, обрядів. Мова підручників – чужа й малозрозуміла українській дитині. В методах навчання і виховання процвітали догматизм, зубріння, палична дисципліна, насаджувався релігійний фанатизм, національна непримиренність, покірність (особливо щодо панівних націй Австро-Угорської імперії).

Великого значення західноукраїнська прогресивна преса надавала проблемі вчителя, висвітленню його злиденного матеріального і беззахисного правового становища. Політика уряду була спрямована на постійне незабезпечення кваліфікованими вчительськими кадрами шкіл з українською людністю. Так, у 1900 р. в Галичині було лише 13 семінарій, на Буковині – дві, Закарпатті – одна державна вчительська семінарія.

Для тих, хто закінчував учительські семінарії і приступав до роботи, з 1907 р. вводилася присяга, якою вчитель брав на себе обов'язок вірою і правдою служити цісареві та його нащадкам, не вступати в товариства та організації, діяльність яких загрожувала б устоям монархії. Таким чином, доки українця пошлють прищеплювати польсько-шляхетські ідеали українським дітям, його перевиховують у дусі шанобливого ставлення до всього польсько-шляхетського і зневажливого – до всього українського. Різко негативне ставлення до такої політики і системи навчання й виховання в учительських семінаріях, що здійснювала польська шляхта, висловлювали майже всі газети й журнали, що боронили українство.

Часописи на конкретних прикладах і фактах показували злидні і беззахисність народних учителів. Характеризуючи умови життя і праці народного вчителя, «Учительське слово» відзначало: «Уладжене в школі і мешкане для вчителя низше всякої критики. Печі в кімнатах лихі, кухня страшно студена, шкільна кімната зимна. Двері в цілім будинку ніде щільно не примикаються, вікна не пристають. Господарський будинок такий, що ні безріг, ні худоби в нім вдержати не можна». В таких умовах дружина вчителя захворіла і померла, залишивши йому п'ятеро дітей, а «я,– писав учитель,– змальтретований боротьбою о жите, при малих доходах і лихих місцевих обставинах з журби зовсім посивів, маючи лише 35 років життя» [670.– 1914.– Ч. 13.– С. 218].

Серед народних учителів набув поширення туберкульоз. Журнал «Учитель» писав: «Де бачив хто народнього учителя заживного, кріпкого, здорового, рум'яного. Є такі, але хіба у перших роках служби; учителі старші – це тіні, кістяки, з посивілим перед часом волоссям. Груди у народного вчителя запались, віддих тяжкий, у багатьох випадках це не віддих, а свист і хрипіння, перерване нападами кашлю» [668.– 1908.– Ч. 23–24.– С. 350, 351].

У пресі наводили численні факти поліцейського переслідування і нагляду за народними вчителями. За найменшу підозру їх звільняли з роботи або переводили у віддалені місцевості. Вчителям не гарантувалося забезпечення старості. Щоб мати пенсію, вчитель мусив пропрацювати на постійній посаді не менше 40 років. У 1913 р. Крайова шкільна рада постановила «не приймати до служби тимчасових учителів», а також звільнити тих, що були прийняті раніше. Кореспондент «Учителя» І. Карай охарактеризував постанову як «нечуване насильство і безправство», в результаті чого більшості народним учителям «грози́ть голод, крайня нужда і цілковитий економічний занепад». Автор закликав учительство активно боротися за свої соціальні і національні права [668.– 1913.– Ч. 11–12.– С. 371–373].

Реакційна антиукраїнська освітня політика панівних класів Австро-Угорщини на західноукраїнських землях викликала гострі протести української громадськості, що особливо яскраво проявилось у проведенні різноманітних масових зборів, мітингів, віч, у діяльності

різноманітних товариств, об'єднань, спілок тощо. Їх учасники з обуренням таврували шкільну політику влади, вимагали забезпечення загального навчання, протестували проти поділу початкових шкіл на школи сільського і міського типу, вимагали створення єдиної системи освіти для всіх, вільний доступ до середніх і вищих навчальних закладів, відмови уряду від політики національної і релігійної дискримінації у школах усіх типів, навчання дітей бідноти за рахунок держави, будівництва нових приміщень для народних шкіл, докорінного покращання змісту освіти, методів і форм навчання й виховання українських дітей, матеріального і правового становища народних учителів тощо.

Прогресивна західноукраїнська громадськість рішуче вимагала негайного реформування школи і системи освіти на засадах демократизму.

У західноукраїнській пресі знаходимо чимало матеріалів, в яких критикується школа і система освіти на українських землях, що входили до складу Російської імперії. Це як спеціальні статті, так і різноманітні дописи, повідомлення, листи, передруки з інших часописів, в тому числі й з Наддніпрянської України.

Таким чином, у пресі аналізованого періоду відображений єдиний загальноукраїнський протест проти гнобительської економічної, соціально-політичної і національної політики, яку здійснювали щодо українського народу на східноукраїнських землях російський царизм, на західноукраїнських – австро-угорський монархізм.

2.2. Педагогічна преса про реформування школи й освіти в Україні

Аналіз преси кінця XIX – початку XX ст. показує, що з вимогами створення національної школи дедалі активніше в цей період стали виступати не лише окремі видатні педагоги, діячі культури і освіти, а й різноманітні інституції, земства, комітети, з'їзди, просвітні товариства, організації, політичні партії.

Ще в 80-х рр. XIX ст. питання про необхідність навчання українських дітей рідною мовою обговорювалося на з'їзді народних

учителів, що відбувся під керівництвом відомого педагога М. О. Корфа.

У 1895 р. на сесії Єлизаветградського повітового земського зібрання П. А. Зелений у своїй доповіді наголосив, що однією з важливих причин «безпросвітності» українського народу є ігнорування принципу навчання рідною мовою.

З проханням до Міністерства народної освіти про дозвіл на викладання в народних школах рідною мовою зверталися Чернігівське (1881 р.) і Полтавське (1910 р.) земства.

За навчання в народних школах України рідною мовою висловилися в 1902 р. ананіївський, бердянський, воронізький, конопський, лохвицький, лубенський, полтавський, хотинський, чернігівський сільськогосподарські комітети; повітові земства – Чернігівське (1903 р.), Борзнянське (1903 р.), Вовчанське (1904 р.), Хотинське (1904 р.); Полтавська й Одеська міські думи (1905 р.); «Харьковское общество распространения грамотности» (1897 р.), «Киевское общество грамотности» (1897 р.), Санкт-Петербурзький комітет грамотності, що знаходився при II Вільно-економічному товаристві; московський агрономічний з'їзд (1901 р.), кустарні полтавський і петербурзький (1902 р.), Третій з'їзд російських діячів у галузі професійної й технічної освіти (Петербург, 1903 р.), загальноземський з'їзд у справі народної освіти (Москва, 1911 р.), місіонерський – в м. Браїлові (Поділля, 1910 р.); колективи вчителів та учнів Полтавської й Херсонської учительських семінарій, різноманітні вчительські курси, зібрання тощо.

Особливого піднесення національно-просвітній рух набрав під час революції 1905–1907 рр., коли вимоги рідної школи, мови, національної освіти і культури лунали від усіх станів суспільства.

Вагомий внесок у справу боротьби за реформу школи й освіти, поширення культури і знань серед народу зробили в цей період «Просвіти», які діяли в Києві, Одесі, Катеринославі, Чернігові, Кам'янці-Подільському та в інших містах України. Члени «Просвіт» активно обговорювали питання про мету, завдання, принципи, зміст і методи навчання й виховання, підготовку вчительства для нової школи.

Широкого резонансу в пресі та підтримку населення отримала вимога студентів-українців Київського університету про заснування

в ньому українських кафедр; виступи професорів Харківського університету про створення в ньому кафедри української діалектології та історії мови й словесності; виступи львівських студентів за створення українського університету.

Особливо важливим був голос самого народу про необхідність рідної мови і школи. На основі даних анкет, проведених приватним способом у Золотоніському повіті в 1905 р., з 378 опитаних за впровадження української мови в школі висловилися 324 респонденти [651.– 1914.– № 3.– С. 21, 22]. У резолюціях селянських і робітничих сходів, зібрань, віче, скріплених підписами десятків тисяч їх учасників, звучали вимоги демократизації школи й освіти, запровадження в народних школах рідної мови навчання.

У боротьбі за демократичну школу й освіту активно й організовано виступило передове українське вчительство. Дійовою формою цієї боротьби стали численні педагогічні і просвітні товариства й організації, з'їзди, курси, зібрання тощо. Так, у Полтаві з ініціативи М. Дмитрієва місцеве товариство учительської допомоги в червні 1905 р. оголосило себе Спілкою учителів-українців, поставивши головним завданням боротьбу за українську національну школу і докорінне поліпшення матеріального і правового становища народного вчителя.

На губернському вчительському з'їзді в Полтаві, що відбувся 5–6 грудня 1905 року з ініціативи Г. Шерстюка, була прийнята резолюція, що вимагала для українського народу рідної школи і вивчення російської мови як окремого навчального предмета; вжиття невідкладних заходів для випуску україномовних підручників, навчальних посібників і часописів для дітей; запровадження для вчителів літніх курсів з української мови, літератури, історії і географії України.

У травні 1906 р. з ініціативи С. Русової, Б. Грінченка, В. Доманицького, С. Єфремова та інших була створена Всеукраїнська вчительська спілка. Керівники спілки разом із Київським земством уже в червні-липні 1906 р. організували вчительські курси з українознавства, на які прибули близько 400 народних учителів з Правобережної, Лівобережної, Слобідської України, Таврії, деяких російських губерній.

Українське питання, проблеми національної школи були центральними в роботі курсів, дискусіях, що точилися серед курсантів. У результаті на загальних зборах, що відбулися 23 липня, були ухвалені дві резолюції, в яких викладені вимоги курсантів щодо реформування освіти і школи в Україні.

Перша резолюція містила чотири розділи: «Просвіта», «Школа», «Учитель», «Освіта поза школою».

У розділі «Просвіта» вимагалось: освіта повинна бути загальна, обов'язкова, безкоштовна і світська; школа мусить бути єдиною й неперервною; навчання здійснюватися рідною мовою; релігійне виховання повинно стати справою сім'ї; управління й керівництво шкільною освітою мусить бути передано органам місцевого самоврядування, які формуються з виборних представників від народу та вчительства; місцеве самоврядування повинне мати автономний статус.

Розділ «Школа» передбачав: в основу шкільної освіти повинні бути покладені наукові знання про природу, людину й суспільство; фінансування народної освіти здійснюється за рахунок держави; коштами, що виділяються на школу, розпоряджається шкільна рада, до складу якої входять всі вчителі школи, земський лікар, представник від органів місцевого самоврядування; шкільна рада вирішує всі питання, пов'язані з функціонуванням школи; в органах місцевого самоврядування повинні бути представлені вчителі з правом вирішального голосу; переміщати і звільняти вчителів без їхньої згоди може лише суд.

Третій розділ «Учитель» містив вимоги: в учительських семінаріях курс загальноосвітніх предметів повинен бути розширений до програми середньої школи; випускники вчительських семінарій повинні бути зрівняні в правах на вступ до вищих навчальних закладів із випускниками середніх шкіл; щороку для всіх учителів повинні влаштовуватися курси підвищення кваліфікації; всі вчителі повинні бути зрівняні в правах на пенсію; встановити посади запасних учителів по одному на 15 шкіл; встановити зарплату вчителя щонайменше 600 карбованців, а також 10-відсоткову надбавку за кожні три роки роботи в школі; на випадок хвороби вчитель повинен мати право на отримання повної пенсії, незалежно від наявного стажу роботи; на

випадок смерті вчителя право на пенсію передається його сім'ї на встановлений термін.

Четвертий розділ «Освіта поза школою» передбачав, щоб на органи місцевого самоврядування були покладені обов'язки організації вечірніх, недільних та інших шкіл для дорослих, постійних і пересувних народних університетів, шкіл, бібліотек, музеїв; ознайомлення громадськості з історією, правом, політикою, економікою, державним устроєм та іншими аспектами життя українського суспільства.

Друга резолюція торкалася безпосередньо проблем організації української національної школи і передбачала: «Початкова школа повинна бути розширена на шість років. Вся наука в ній повинна відбуватися рідною мовою. Тільки після того, як ця мова вже буде вивчена, можна в вищих класах починати вчити державну мову, як один з предметів науки»; «по вчительських семінаріях та вчительських інститутах уся наука повинна зараз же відбуватися українською мовою, для тих учителів, які вже тепер є по школах, треба, щоб прочитані були курси української мови, української історії й історії літератури. Всі вчителі повинні знати мову того народу, якому вони дають просвіту»; «по всіх інших середніх та вищих школах на Україні наука також повинна бути українською мовою, але заводиться се не зразу, а поступово; зараз же треба, щоб там учено українських мови й літератури, історії та географії українського народу» [586.– 1906.– № 9.– С. 127].

У 1906 р. курси з українознавства для учителів народних шкіл проводилися і в інших містах та повітових містечках України, зокрема в Харкові, Катеринославі, Херсоні, Чернігові, на яких ухвалювалися аналогічні резолюції про потребу української школи.

12 жовтня 1907 р. Святійший Синод дозволив викладання української та молдавської мов у церковнопарафіяльних школах та пристосування змісту підручників до умов життя, побуту й історії місцевого краю, а в серпні 1906 р. випустив українською мовою першу частину Євангелія, про що широко інформувала українська преса.

Широкого розголосу в східно- і західноукраїнській пресі набула заява 37 депутатів-українців у III Державну Думу (березень 1908 р.),

в якій від імені українського народу вони вимагали: в початковій школі навчання здійснювати рідною мовою; рідною мовою вважається та, яку визначить місцеве самоврядування; рішення місцевого самоврядування може бути оскаржене у вищих виборчих інстанціях; повинно забезпечуватися право національних меншин на рідну мову; російська мова, як державна мова, викладається, починаючи з першого ступеня; викладання в народній школі здійснюється за підручниками й навчальними посібниками, визначеними місцевими органами самоврядування; відкриття і забезпечення функціонування народних шкіл – справа органів місцевого самоврядування; кошти на утримання народних шкіл розподіляються Міністерством народної освіти на основі заявок з місць [570.– 1907.– № 17–18.– С. 5, 6].

Таким чином, як писала С. Русова, «Україна відразу заявляла про невідкладні вимоги єдиної цільної української загальноосвітньої школи, починаючи з початкової і закінчуючи вищою. Історичне минуле України і сучасний її літературно-науковий розвиток забезпечував їй можливість організувати вже найближчим часом усю свою народну просвіту на рідній мові» [570.– 1907.– № 9.– С. 7].

Софія Федорівна Русова (18.02.1856–5.02.1940) – видатна українська освітянка й громадська діячка, одна з теоретиків дошкільного виховання на національній основі, невтомна трудівниця на ниві українського національного відродження, зробила вагомий внесок у розробку теоретичних основ і практику розбудови української національної школи й освіти. Родом із Чернігівщини.

У 1871 р., після закінчення Фундуклеївської гімназії в Києві, організувала перший в Україні дитячий садок, викладала педагогіку у Фребелівському інституті і французьку мову в комерційному інституті, здійснювала велику просвітницьку роботу в містах і селах України; одна з редакторів журналу «Світло», активно співробітничала в багатьох українських і російських прогресивних виданнях, зокрема таких, як «Народный учитель», «Русская школа», «Украинский вестник», «Вільна українська школа» та ін.

Керівник дошкільної і позашкільної освіти в уряді Української Народної Республіки, який очолював М. Грушевський; організатор і член бюро Всеросійської і голова Всеукраїнської учительської спілки, співзасновник педагогічної Академії в Україні.

З 1921 р. – в еміграції. Професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. П. Драгоманова в Празі, голова української філії Міжнародної жіночої організації, член Ради Всесвітнього союзу українок.

Автор кількох підручників для початкових, середніх і вищих навчальних закладів, монографій і великої кількості статей у галузі теорії та історії педагогіки (назви деяких з них див. у розділі «Література» цього посібника).

Похована в Празі (Чеська Республіка).

Зважаючи на невідкладну потребу докорінного реформування системи народної освіти, школи в Україні початку ХХ ст., обумовлену економічним, соціально-політичним, культурним, національним розвитком країни, підсумовуючи й систематизуючи пропозиції, побажання, вимоги представників різних частин українського суспільства, а також ґрунтуючись на власних філософських, національних, соціально-політичних поглядах і переконаннях, С. Русова ще в 1907 р. в узагальненому й систематизованому вигляді виклала загальні засади розбудови майбутньої української національної школи, які в подальшій теоретичній і практичній діяльності авторки набували доповнення, поглиблення, узагальнення і конкретизації. Ці основні засади зводилися до таких вимог:

1. Школа повинна бути вільною від будь-яких станових, національних і релігійних обмежень прав учнів і вчителів.

2. Школа повинна мати світський характер, викладання закону Божого в школі не має бути обов'язковим. Це, на думку Русової, особливо актуально для України, оскільки на її землях досить розповсюджені різноманітні релігійні віросповідання – православні, уніатські, католицькі, єврейські, мусульманські й інші, і, отже, визнання пріоритету якоїсь однієї релігії було б насильницьким актом стосовно інших, ставало б гальмом для здійснення загальної освіти.

3. На всіх ступенях школи повинно здійснюватися спільне навчання хлопчиків і дівчаток.

4. Систематичне шкільне навчання необхідно розпочинати з 7-річного віку. Молодші діти також вимагають педагогічного нагляду, а тому повинні існувати дошкільні навчально-виховні заклади, в яких

би діти були доглянуті, нагодовані; для них організовані ігри і розваги, наочне навчання початкової грамоти (письмо, малювання, читання).

5. Курс обов'язкової початкової школи повинен становити 6 років. За цей період діти в змозі отримати достатню кількість знань про природу, суспільство і людину та початки морально-естетичного виховання.

6. Обов'язковими предметами вивчення повинні бути: в перший-другий роки навчання – рідна мова (письмо й читання), арифметика, початки природознавства, географія України, малювання, співи; в 3–4 роки навчання – російська мова (письмо й читання), арифметика, географія Росії, історія України, знайомство з українською літературою і українськими письменниками, малювання, співи, рукоділля; в 5–6 роки навчання – художнє читання, історія української і російської літератури, географія та історія Росії, ознайомлення з усіма частинами світу, коротка історія культури, загальні відомості з фізики, хімії, ґрунтознавства і ботаніки в застосуванні до сільськогосподарського виробництва; найнеобхідніші відомості в галузі законодавства (самоврядування, судочинство, податки тощо); геометрія та землемірство, закон Божий – впродовж усіх років, але тільки за бажанням батьків.

7. Повинен визначатися загальний державний зміст освіти, обов'язковий для всіх шкіл, однак місцевим шкільним радам має бути надано право вносити корективи, зміни й доповнення до програм з предметів, вибору підручників, навчальних посібників, методів навчально-виховної роботи.

8. Обов'язковим для шкільних рад має стати організація широкої просвітницької діяльності серед дорослого населення з метою подолання безпросвітництва і безкультур'я, виховання національної самосвідомості, прилучення широких верств населення до освіти, культури, морального вдосконалення.

9. Відкриття вчительських семінарій, спільних для чоловіків і жінок. Викладання в них українською і російською мовами. Особливу увагу звернути на викладання в них історії, географії, літератури, музики, орнаментики, агрономії України. Передбачати викладання мов тих народів, що населяють Україну, щоб випускники семінарій могли викладати в школах національних меншин.

10. Встановити, що шкільними і позашкільними справами керують місцеві органи самоврядування та шкільні ради, вибрані з учителів і місцевих жителів. Бажано, щоб до складу шкільної ради входив лікар. Забезпечити необхідні умови для самоосвіти вчителів, організацій і проведення різноманітних лекцій, виставок, курсів, з'їздів, кас взаємодопомоги та інше [570.– 1907.– № 9.– С. 7–9].

Це ще неповна і недосконала схема організації загального початкового навчання, яку бажано було б критично і ретельно розглянути на з'їздах учителів, у земських і місцевих комітетах, у громадських просвітніх організаціях та інших народних представництвах, щоб виробити більш досконалі, об'єктивно виважені засади розбудови нової національної школи, а також передбачення коштів, на які можна було б здійснити велику реформу загальної національної освіти в Україні, – зазначала С. Русова [Там само.– С. 9].

Уже тоді, на початку ХХ ст., С. Русова, як і багато її однодумців, борців за українське визволення, була переконана, що для України настав час мати власну школу, яка б забезпечувала її вихованцям високий ступінь розумового, морального, естетичного і фізичного розвитку, працелюбства, усвідомлення своїх громадянських та національних прав і обов'язків, необхідності стати справжніми братами для інших народів світу.

Пізніше запропонований Я. Чепігою на сторінках журналу «Світло» проєкт української національної школи в принципових положеннях і основних рисах майже збігався з проєктом С. Русової. Відмінності мали місце в окремих деталях. Так, учений пропонував розпочинати навчання з 6 років; вивчення російської мови починати на 5-му році перебування дітей у школі; ознайомлення з основами закону Божого починати з 10–12-літнього віку і цю справу передати церковникам.

У своєму проєкті Я. Чепіга головну увагу зосередив на проблемі змісту освіти в майбутній українській школі, подавши розгорнуту програму кожного з навчальних предметів, які він пропонував для опанування учнями в школі, визначивши роль, місце і значення кожної дисципліни для формування світогляду учнів, їх розумового, морального, естетичного, фізичного і трудового виховання, а також подавши конкретні методичні поради щодо вивчення окремих програмних предметів.

Яків Феофанович Чепіга (Зеленкевич; 12.05.1875–22.08.1938) – відомий український вчений-педагог, методист, психолог, один з організаторів і керівників народної освіти в Україні в 20–30-х рр. ХХ ст., палкий борець за справу українського національного відродження; зробив вагомий внесок у розробку теоретико-методологічних основ української національної школи.

Народився у с. Мар'янівка Херсонської губернії (нині Миколаївщина). Після закінчення (1895) Новобузької учительської семінарії працював сільським учителем, завідувачем вечірніх курсів для дорослих та народного університету в Донбасі. Активно співробітничав у журналах «Світло», «Народный учитель», «Учитель», «Педагогічний журнал», «Українська хата», «Літературно-науковий вісник», «Вільна українська школа», газети «Рада» та ін.

З 1917 р. – в Києві. Працював завідувачем відділу народної освіти Київського повітового земства, експертом початкових шкіл Києва (1918), завідувачем дошкільного відділу народної освіти Київської губернії (1920), деканом дошкільного факультету, товаришем ректора, професором Київського інституту народної освіти (1920–1925), завідувачем секції практичної педагогіки науково-дослідницької кафедри педології (1922–1925), був членом Державного науково-методичного комітету Народного комісаріату освіти УСРР.

У 1925–1938 рр. працював в Українському науково-дослідному інституті педагогіки в Харкові.

Автор багатьох наукових праць у галузі теорії та історії педагогіки, психології. Серед них – підручники, навчальні посібники, монографічні видання, журнальні статті (назви окремих з них див. у розділі «Література» цього посібника).

Широкого розголосу в пресі України і Росії набув I Всеросійський з'їзд у справі народної освіти, що відбувся в Петербурзі з 23 грудня 1913 р. до 3 січня 1914 р. На жаль, радянська педагогічна історіографія залишала цей з'їзд поза увагою. Хоча у статті Н. К. Крупської «Итоги съезда по народному образованию» зазначалося, що «съезд в своем громадном большинстве был настроен демократически» [Пед. соч.: В 6 т.– М., 1978.– Т. 1.– С. 150].

У роботі з'їзду взяло участь понад 7000 осіб, переважна більшість з них були вчителі народних шкіл. Резолюції з'їзду накресливали програму реформування школи й освіти на засадах демократизації, вони мали помітне значення для подальшого формування основ української національної школи.

Робота з'їзду проводилася в п'яти секціях (організація народної школи; загальні питання виховання і навчання, підготовка народних учителів; лікарсько-педагогічні питання; методи викладання) і трьох комісіях (у справі освіти в місцевостях з «інородческим населением», у справі шкіл підвищеного типу, у справі господарських питань школи).

Велику увагу учасників з'їзду привернула робота комісії у справі освіти в місцевостях з «інородческим населением», в якій було заслухано 29 доповідей представників різних національностей Російської імперії. Центральне місце зайняли доповіді про українську школу, з якими виступили: О. Чалий – «В школі на Україні», І. Сокіл – «Завдання народної школи», С. Русова – «Про українську школу» і «Ручна праця в національній школі», С. Черкасенко – «Народна школа і оточення», О. Мензенкамф – «Педагогічний погляд на ведення навчання українською мовою в сільській школі серед українського населення», О. Карасевич – «Сучасний стан народної освіти в українських губерніях та бажані засоби, щоб підняти рівень освіти», В. Прокопович – «Народна школа та рідна мова на Україні».

Уже на одному з перших засідань цієї комісії одностайно була прийнята резолюція: «Принимая во внимание, что, во-первых, вопрос о народной школе тесно связан с вопросом о государственной школе и что, во-вторых, самый вопрос о государственной школе непосредственно зависит от формы государственного строя, инородческая комиссия при Первом Всероссийском съезде по вопросам народного образования находит, что нормальная постановка народного образования мыслима лишь при оздоровлении всего государственного строя». На основі пропозицій членів «інородческой» комісії з'їзд ухвалив: беручи до уваги, що навчання рідною мовою є ґрунтовним і наймогутнішим знаряддям виховання і навчання дітей; що добре підготовлений учитель є найкраща гарантія правильної постановки справи навчання й виховання; що нинішні умови життя, в яких

перебуває школа «инородческих народностей», гальмують не лише економічний і духовний розвиток цих народностей, а й усієї Росії; що нехтування елементарними правами і насущними потребами народностей, що входять до складу імперії, неодмінно викликає національний розбрат, що негативно відбивається на житті всієї Росії; що правильна постановка шкільної справи можлива лише при умові передачі її управління місцевому самоврядуванню; що у зв'язку з вищезазначеним і інші секції й комісії визнали необхідним передати організацію, керівництво і контроль у справі народної освіти органам місцевого самоврядування, впорядкованим на демократичних засадах, – комісія визнавала за необхідне: «1) Цілковите забезпечення інтересів різних національностей Росії при складанні шкільних програм і здійснення правдивого загального, обов'язкового й безкоштовного навчання, а також забезпечення прав меншин; 2) скасування всіх законів і адміністративних розпоряджень, що обмежують у тій чи іншій формі право будь-якої групи населення в залежності від її національності і негативно впливають на справу її просвіти; 3) введення навчання рідною мовою, а також вільне користування рідною мовою й рідною літературою, як для шкільного, так і позашкільного та дошкільного навчання й виховання, а також вивчення рідної мови, як окремого навчального предмета; 4) усунення зі школи всякої політики й національної ворожнечі; 5) обов'язкове вивчення російської мови, починаючи з третього року навчання, для чого відповідно збільшується кількість років навчання в початкових школах, а також надається право органам місцевого самоврядування вводити вивчення російської мови й раніше, в залежності від місцевих умов; 6) надання права приватним особам і товариствам відкривати й утримувати загальноосвітні й спеціальні школи з рідною мовою викладання, пристосовані до побутових і релігійних особливостей місцевого населення; 7) забезпечення шкіл кожної національності вчителями та іншими працівниками, які досконало володіють мовою населення, можуть навчати цією мовою й добре знають історію, літературу, побутові особливості місцевого населення, а також поліпшення правового і матеріального становища з наданням учителям рідної мови таких же прав, як і вчителям російської мови та інших навчальних предметів; 8) відкриття спеціальних

педагогічних шкіл і тимчасових курсів з місцевою мовою викладання для підготовки вчителів відповідної народності; 9) заснування кафедр мови, історії та літератури окремих народностей в місцевих вищих навчальних закладах для підготовки викладачів, у вчительських семінаріях і інститутах, спеціальних педагогічних класах, а також лекторів для учительських курсів; 10) організації з'їздів учителів окремих регіонів, де б розглядалися проблеми навчання й виховання» [631.– 1914.– Кн. 6.– С. 59–61].

З'їздом була ухвалена також спеціальна резолюція щодо української школи. Беручи до уваги, що школа тільки тоді може з успіхом досягати мети виховання й навчання, коли вона буде близькою і рідною народові мовою і всім своїм укладом, і що сучасна школа в українській місцевості не відповідає цим вимогам і шкодить не тільки українському народові, а й усій державі,– зазначалося в резолюції,– комісія у справах «инородческой школы» визнавала за необхідне, щоб: 1) у школах – як загальних, так і професійних – у місцевостях з українською людністю навчання всіх предметів здійснювалося українською мовою; 2) навчання російської мови як обов'язкового предмета, починаючи з третього року навчання у школі, було поставлено на належний рівень і не передбачало завдань, далеких від школи; 3) було запроваджено вивчення української мови, історії та географії краю; 4) шкільні підручники й навчальні посібники за своїм змістом відповідали б вимогам життя народу; 5) навчання на другому ступені початкової школи, а також уся поза-шкільна освіта, в тому числі й дошкільне виховання, здійснювалися українською мовою; 6) в українських бібліотеках були й книги, написані українською мовою; 7) в учительських школах, педагогічному класі жіночих гімназій, а також на тимчасових і постійних учительських курсах для потрібної підготовки вчителів початкових шкіл було запроваджене вивчення української мови, історії, літератури і географії краю; 8) з метою підготовки викладачів для педагогічних шкіл і курсів у вищих школах у місцевостях з українською людністю були введені кафедри українознавства [Там само.– С. 61]. У 1906–1916 рр. в Україні відбувалося багато різноманітних учительських з'їздів (губернських, повітових), зібрань, курсів; вчителі-українці брали активну участь у роботі різноманітних всеросій-

ських учительських, педагогічних і просвітніх з'їздів, і всюди вони активно й цілеспрямовано домагалися рідної національної школи. В умовах самодержавно-бюрократичного устрою Росії учительські з'їзди, зібрання, курси були важливим фактором боротьби за реформи існуючої школи й системи освіти, розвитку педагогічної теорії і шкільної практики. Вони мали особливе значення для формування теоретичних основ української національної школи, розвитку педагогіки як науки, професійного об'єднання учительства, консолідації науково-педагогічних і громадсько-просвітніх прогресивних сил суспільства. Там розкривався реальний стан школи й освіти, навчання й виховання молоді, виявлялися досягнення й недоліки, підбивалися підсумки і формулювалися нові завдання, тенденції і перспективи розвитку.

У постановах і резолюціях з'їздів, курсів, конференцій відображалися результати колективної думки, прагнення передових сил суспільства до гуманізації і демократизації школи й освіти. Один із висновків був такий: реформування школи, системи освіти на засадах гуманізації і демократизації можливе лише при умові розбудови національної школи для кожної нації і народності Російської і Австро-Угорської імперій.

Не лише прогресивне вчительство, а й передове українське громадянство наполегливо домагалася рідної школи, але даремно: царський уряд усіляко гальмував запровадження у життя школи нових ідей, твердо стояв на тому, що на всій території Російської імперії в народній школі навчання повинно здійснюватися російською мовою, школа повинна бути російською за духом і устроєм.

Розпочата в середині 1907 р. урядова реакція з кожним роком посилювалася. Проти народної школи був оголошений «хрестовий похід». Головною зброєю в боротьбі проти її демократичних елементів став інститут шкільної інспекції. У 1908 р. в Росії налічувалося 489 інспекторів народних училищ, з яких понад 300 перебували в земських губерніях. У 1912 р. витрати державної скарбниці на шкільну інспекцію перевищували 3 млн. рублів. Особливого гніту зазнавала українська школа. Полтавській міській управі було заборонено введення навчання українською мовою у школі імені І. Котляревського; співредактор журналу «Світло» С. Русова була притягнута

до кримінальної відповідальності за послідовне утвердження ідеї української національної школи й освіти. Багато українських учителів було звільнено з посад, ув'язнено, заслано в північні губернії Росії. Лише за розпорядженням попечителя Київського навчального округу у 1905–1912 рр. було звільнено 32 директори, 972 учителі; 822 учителі були переведені до інших шкіл.

Проти учасників учительських і просвітніх з'їздів негайно розпочиналися слідства. Відомого педагога В. Прокоповича, вчителя історії у двох київських гімназіях, було звільнено з обох посад за те, що «погляди, які відстоював учитель В. Прокопович у доповідях на петербурзькому з'їзді у справі народної освіти, та самий його виступ в «инородческой» секції цього з'їзду свідчать про напрямок п. Прокоповича, незгідний з педагогічною діяльністю в російській державній школі» [336, 137].

У надзвичайно складному становищі опинилися школа й освіта в Україні в роки Першої світової війни. Школи закривалися. Їх приміщення реквізувалися під казарми й госпіталі, дієдатні вчителі мобілізувалися в армію, інші вчителі, а з ними й учні ставали біженцями. Переслідування української школи і вчителів посилювалося. Українське слово викликало у прислужників царського режиму злобу і ненависть.

Незважаючи на те, що українська преса з перших днів війни закликала населення стати до боротьби з іноземними загарбниками, розпорядженням влади всі періодичні українські видання були заборонені, зокрема «Рада», «Маяк», «Літературно-науковий вісник», «Світло», «Записки наукового товариства імені Шевченка», «Рілля» та інші. Свавільним адміністративним розпорядженням була знищена вся українська преса, причому не за своє спрямування чи зміст статей, а за те, що вона друкувалася українською мовою. Цензура переслідувала навіть слова «Україна», «український», які вільно вживалися в довоєнних періодичних виданнях і книгах.

При вступі російських військ до Східної Галичини нищенню була піддана українська культура, школа, освіта. Як писала «Украинская жизнь», один з небагатьох часописів, що відстоював ідеї українства в похмурі 1914–1917 рр., українська культура в Галичині «приречена була на повне знищення: були припинені всі періодичні видання на

українській мові (близько 50), закриті українські друкарні, книжкові магазини, бібліотеки, музеї та інші заклади; закриті всі навчальні заклади – від вищих до нижчих; піддано гонінню привселюдне вживання української мови, нарешті, вжиті були репресії проти населення, здивованого грубим порушенням споконвічного устрою місцевого життя: тисячі галичан, звинувачених лише в тому, що вони усвідомлювали себе в національному розумінні українцями, були вислані у внутрішні губернії Росії і до Сибіру. Якщо до війни русинська інтелігенція природно засуджувала російську політику в національному питанні, то тепер, відчувши на собі різноманітні русифікаторські прийоми, все галицько-русинське населення прониклось найнегативнішим ставленням до нового режиму і його представників» [651.– 1915.– № 8–9.– С. 9].

Редакція журналу «Украинская жизнь» закликала російський уряд негайно «припинити травлю і переслідування громадян спільної вітчизни лише за те, що вони дорожать своєю рідною мовою, цінують її культурне значення і прагнуть до праці на благо освіти і добробуту рідного народу» [Там само.– С. 11]. За переконанням видавців часопису, а також інших представників українських газет і журналів, що склали і підписали «Доповідну записку про завдання внутрішньої політики по відношенню до українського населення» та «Доповідну записку міністру народної освіти про українську школу», першим кроком до встановлення нормальних відносин в Україні могли б стати такі заходи: «1. Відміна спеціальних обмежень, прийнятих як до війни, так і під час її по відношенню до української преси і літератури, а також різноманітних громадських організацій українського національного характеру. 2. Реорганізація школи в українських губерніях з метою використання в ній рідної української мови як найкращого засобу освіти. 3. Повернення до громадської діяльності всіх відірваних від рідного краю українських діячів, включаючи й галицьких українців, що були піддані засланням» [Там само.– С. 12].

У подальшому, зазначалося в записці, необхідна повна відмова представників керівних кіл від застарілих переконань щодо вільного розвитку української культури і надання українському суспільству можливості працювати на користь свого народу.

У «Доповідній записці міністру народної освіти про українську школу» її автори, розкривши незадовільний стан школи

й освіти на терені всіх українських земель та причини, що його породили, вимагали: «1. В початкових школах губерній і областей з малоросійським населенням шкільне викладання необхідно здійснювати українською мовою, в усякому разі в молодших класах. 2. Російській мові повинно бути відведене помітне місце в програмах в якості обов'язкового предмета, вивчення якого повинно бути настільки ґрунтовним, як цього можна вимагати для державної мови, мови великого культурного значення і світової літератури. 3. Шкільні підручники і посібники за мовою і змістом необхідно пристосувати до умов життя місцевого населення. В програму початкових шкіл бажано ввести відповідний обсяг знань з української мови, історії і географії України. 4. В учительських і педагогічних школах краю необхідно запровадити вивчення української мови, української літератури, історії та географії, а у вищих навчальних закладах – кафедри українознавства з метою підготовки викладацького складу для педагогічних шкіл і курсів. 5. Приватні школи з українською мовою викладання необхідно допустити до вільного функціонування при одній обов'язковій умові, щоб російська мова займала в програмах таких шкіл відповідне місце. Запровадження таких шкіл було б корисно для самого міністерства, яке знаходило б у їх роботі матеріал для вироблення програм українського викладання і для оцінки використовуваного в них навчального матеріалу. 6. В Східній Галичині й Буковині необхідно відновити в попередньому вигляді українські школи, як початкові, так і середні з українською мовою викладання, але з тією лише різницею, що замість польської і німецької мов обов'язковою для вивчення повинна стати російська мова. У цьому зв'язку учительським семінаріям і курсам необхідно повернути їх попередній український характер. У Львівському університеті необхідно відновити читання лекцій українською мовою, а також в університетські програми ввести нові українські дисципліни. Нарешті, необхідно знову дозволити вільну діяльність «Просвіт» та інших українських громадських організацій, що висувають просвітницькі і наукові завдання» [Там само.– С. 33, 34].

Таким чином, і в роки Першої світової війни, і в післявоєнний період до Лютневої революції 1917 р. питання про українську національну школу стояло досить гостро і постійно перебувало в центрі

уваги вчених, педагогів, політичних діячів, представників культури, літератури, освіти, преси. Однак самодержавство, як і раніше, продовжувало ненависну пригнобленим націям і народностям імперії політику подальшої русифікації, утверджуючи її новими погрозами і репресіями.

Найпомітнішим у західноукраїнській пресі доби 1905–1917 рр. був «Проект на зміну державного шкільного закону з дня 14, мая 1869», запропонований редактором журналу «Учитель» І. Юцишиним і спрямований на реформування школи і системи освіти в Галичині.

Іван Юцишин (1883–1939) – відомий український педагог і просвітитель першої третини ХХ ст., залишив досить значну, але поки що зовсім не досліджену педагогічну спадщину, в якій висловив багато думок, ідей, положень і висновків з проблем розбудови нової української національної школи, системи освіти, які набувають особливої актуальності сьогодні. Народився на Збаражчині, вчителював у народних школах. Редагував у 1911–1914 рр. один з найвизначніших педагогічних часописів України кінця ХІХ – початку ХХ ст. журнал «Учитель», а також «Учительське слово» (Львів) і «Державний вісник» (Київ, 1918), був секретарем товариства «Взаємна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок» та головою його Педагогічно-наукової комісії; брав участь у роботі багатьох українських та міжнародних педагогічних з'їздів: автор численних праць з теорії освіти, виховання і дидактики, зокрема таких, як «Психологічний підклад провини учня в гурті» (Львів, 1911), «Іван Франко як вихователь» (Львів, 1914), «Жан Жак Руссо» (Учитель.– 1912), «Стефан Ковалів» (Львів, 1914), «Сексуальні проблеми в педагогії» (Львів, 1914), «Реферат про народне шкільництво на «Народнім з'їзді» в 1912 році» (Учитель.– 1913.– № 5), «Проект на зміну державного шкільного закону з дня 14, мая 1869» (Учитель.– 1913.– № 8, 9, 10, 11–12), «Організація українського вчительства в Австрії до європейської війни» (Київ, 1918), «Про нижчу школу на Україні» (Вільна українська школа.– 1917.– № 3–4). У 1915 – 1917 рр. перебував на засланні в Іркутську.

Проаналізувавши стан освіти і школи в Австро-Угорській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., І. Ющишин прийшов до висновку, що Галичина «чи не останнє місце займає в шкільній освіті і елементарнім вихованню». Особливо скривджені українці, які не мали жодної учительської семінарії, фахової, виділової (міської) та навіть 5- або 6-класної школи. Ледве можна налічити кільканадцять 4-класних шкіл з так званою «українською» викладавкою мовою. Решта – одно-, дво- і трикласні школи, які насправді є далеко не українськими, бо вже починаючи з другого року навчання учні обов'язково мусили вивчати польську мову. Зміст і методи навчання й виховання проникнуті польським духом. Тож не дивно, що Галичина, де переважає українське населення, є найвідсталішою колонією Австрійської імперії, «а українські народні маси, се гідна жалю отара неграмотних горожан. Тут іменно стрезить корінь їх культурної відсталості, економічної нужди й політичної деморалізації» [668.–1913.– № 8.– С. 229].

За твердженням педагога, українська інтелігенція Галичини, Педагогічне товариство, Крайова шкільна рада не зробили нічого серйозного для поліпшення організації і навчально-виховного процесу в українській народній школі. Приватна народна школа, на яку дехто покладає певні надії, на думку І. Ющишина, не розв'яже проблем елементарної освіти для українського народу, не стримає денационалізації й полонізації українських робітничих і селянських мас, яку ширить офіційна народна школа. Вихід з такого важкого становища один: «Ми мусимо рятувати публічні українські народні школи». Необхідно «вирвати наші народні школи з рук польської влади й віддати їх під управу рідному народові» [Там само.– С. 230]. Один із способів реалізації цього завдання педагог вбачав у зміні державного шкільного закону від 14 травня 1869 р., новий проект якого й запропонував на сторінках «Учителя», а потім, у тому ж 1913 р., цей проект видав окремою брошурою.

Проект І. Ющишина набув досить помітного розголосу в учительських сферах, про що свідчить тогочасна періодика. Зокрема, журнал «Учительське слово», характеризуючи цей проект, відзначав, що цінність цього документа не тільки в актуальності, а й «в далекосяглих, зовсім нових педагогічно-наукових і виховничих

проблем, що повинні дати основи новому світоглядові в області нашого народного шкільництва не-йно в кругах самого вчителства, але й ширших верств суспільності» [670.– 1914.– Ч. 14–15.– С. 255].

Проект І. Ющишина складається з 10 розділів, що містять 127 параграфів, і становить цілісну систему організації освіти в Галичині, яка б відповідала «нинішнім національно-політичним і культурним потребам українського народу» [668.– 1913.– № 9.– С. 262], а також визначає мету, завдання, принципи, зміст, форми, методи освіти, навчання й виховання, організаційну структуру майбутньої української національної школи; торкається проблем загальноосвітньої і фахової підготовки та перепідготовки вчителства для народної школи та ін.

Народна школа, за І. Ющишиним, – це навчально-виховна і соціально значима інституція, що повинна забезпечити молодому підростаючому поколінню відповідний вимогам науково-технічного і соціального прогресу рівень освіти і вихованості, ознайомити вихованців зі скарбницями світової культури, виховати їх патріотами. «Народна школа має виховувати морально, розвивати національну свідомість і почування дітей, їх розум та довести їх до такого інтелектуального рівня, щоби вони вирости на пожиточних членів рідного народу й держави» [Там само.– С. 292].

Проблема загального навчання, забезпечення початкової елементарної освіти для кожного громадянина держави, незважаючи на національність, стать, майновий стан, віросповідання тощо, є, на думку І. Ющишина, однією з найнагальніших. Причому в своїх теоретико-методологічних засадах школа повинна бути єдиною, незважаючи на те, сільська вона чи міська, призначена для селянина, робітника, міщанина чи інтелігента, державна чи приватна. Народна школа покликана навчити своїх вихованців читати, писати, рахувати і дати основи морального й громадсько-суспільного виховання, плекаючи особистість, єдину гармонійну цілісність.

Для реалізації цих принципів необхідно ліквідувати так звані однокласні народні школи (так називалися школи, в яких викладав лише один учитель) і на їх місце організувати дво-, три-, чотирикласні школи; в одній народній школі не повинно бути менше трьох учителів, з яких один, найдосвідченіший, був би керівником, завідувачем.

Приватні школи, за проектом І. Ющишина, можуть бути двох типів: ті, що засновують приватні особи, товариства, організації тощо, і ті, що заснують вчені-педагоги для здійснення в них науково-педагогічних експериментів, реалізації науково-педагогічних задумів. Однак в обох випадках повинен забезпечуватися освітній рівень не нижче державного; в цих школах не повинні розповсюджуватися антинародні й антидержавні ідеї, розпалюватися національна, релігійна чи будь-яка інша ворожнеча; школи повинні бути корисними і учням, і державі, і громадянству.

Українській школі повинні бути притаманні принципи гуманізму, демократизму, народності, єдності й спільності її теоретичних основ на терені всіх українських земель.

Принцип демократизму школи й освіти повинен виявлятися вже в їх організаційній структурі. Повинно забезпечуватися загальне обов'язкове безкоштовне навчання і виховання дітей обох статей їх рідною мовою.

Керівні органи школи і системи освіти – Крайову шкільну раду і Міністерство освіти – І. Ющшин називав душею школи, однак, констатував він, склалося так, що діяльність цих органів негативно позначається на українському шкільництві в Галичині, оскільки перебувають вони в руках поляків, які відстоюють не педагогічні, а політичні цілі, спрямовані на забезпечення інтересів польської шляхти, полонізацію українського народу Галичини. Це ж ненормальне явище, писав педагог, коли школа, святиня науки і моралі, ставала вогнищем національного гніту, сіяла між сусідніми й спорідненими народами національну неприязнь і ворожнечу. Тому в своєму проекті він вимагав утворення таких крайових шкільних рад, які б забезпечували кожному народові розвій його рідного шкільництва і національного виховання. Він висунув ідею національної автономії кожного народу, що населяв Австрію, пропонуючи «видерти шкільництво з рук політичної власті, а віддати його виключно шкільній управі, зложеної із найвизначніших педагогів і учителів нації й залежних безпосередньо від Міністерства просвіти», а не від намісника [Там само.– С. 263].

В усіх департаментах міністерства кожен народ повинен мати своїх представників, причому бодай одного – на чолі якої-небудь

секції міністерства. Загальне керівництво всією системою освіти міністерство мало б здійснювати через Народні шкільні ради, які утворюватимуться для кожного народу і будуть найвищим виконавчим освітнім органом.

Очолюватиме Народну шкільну раду президент, який обиратиметься національною курією крайового сейму і затверджуватиметься на 6-річний термін. Президент обирається з числа найдосвідченіших професорів університету, вчителів середніх шкіл або інших освітніх діячів, які мають високу загальноосвітню і фахову підготовку і великий практичний педагогічний досвід.

До Народної шкільної ради на виборних і добровільних засадах входитимуть президент, віце-президент, по два представники від університету, народних шкіл, фахових шкіл, кожного віросповідання, по три від середніх шкіл (гімназій, реальних шкіл, учительських семінарій), два шкільних лікарі. Народна шкільна рада складатиметься з трьох відділів: середніх, народних і фахових шкіл, що підрозділятимуться на відповідні секції.

Крайових інспекторів для середніх, народних і фахових шкіл обиратиме крайова вчительська конференція відповідно з найдосвідченіших учителів цих шкіл. Кожний шкільний крайовий інспектор є референтом Народної шкільної ради.

Народними й міськими школами в повіті керуватиме Народна повітова шкільна рада, до складу якої на виборних засадах терміном на шість років входитимуть: представники громад, міста, віросповідання, три представники від учительства, шкільний повітовий інспектор, з-поміж яких прямим відкритим голосуванням обиратиметься голова ради.

Проект І. Ющишина передбачав, що народні школи могли створюватися державними, крайовими, кооперативними, громадськими організаціями, підприємцями, приватними особами та ін. Народна школа повинна бути в кожному населеному пункті, де знаходилося не менше 20 дітей шкільного віку (6–7 р., 14–15 р.). Якщо в цьому населеному пункті не набиралося такої кількості дітей, то всі вони мусили ходити до народної школи, що знаходилась в іншому населеному пункті, але розташованому не далі як 4 версти від домівок школярів.

Для утримання народних шкіл при Міністерстві освіти, а також при Народних шкільних радах передбачалося створення відповідних фінансових фондів, що утворювалися б зі спеціальних державних і крайових доходів, податків з громадян, поміщицьких маєтків, підприємств, організацій, фінансистів, фабрикантів. Жодна фабрика, завод, організація, установа, жоден громадянин держави не могли бути вільними від оплати податку на користь шкільного фонду. Кошти фонду призначалися для заснування народних шкіл, будівництва шкільних приміщень, забезпечення необхідної матеріально-технічної бази, виплати заробітної плати вчителям та інших витрат, пов'язаних з функціонуванням шкіл.

Передбачалося, що навчання в народній школі повинно починатися з шести- або семирічного віку і тривати вісім років, після успішного закінчення якого учні отримували б свідоцтво про закінчення народної школи.

Обов'язковість проходження курсу народної школи кожною дитиною повинна була забезпечуватися, в першу чергу, батьками й опікунами дітей. Звільнення від навчання допускалося в окремих випадках, але при умові, що діти здобували найелементарніші знання читання, письма, рахунку.

Для дітей з вадами у фізичному чи розумовому розвитку передбачалося створення спеціальних шкіл.

Статут народної школи, навчально-виховні плани ухвалювалися б крайовою учительською конференцією на основі рішень і резолюцій повітових учительських конференцій та науково-методичних відділів при вчительських товариствах. Після цього навчально-виховні плани мали подаватися до Народної шкільної ради, погоджуватися з Міністерством освіти і представлятися сеймові для ухвалення.

Проект І. Ющишина передбачав, що навчально-виховний процес у народній українській школі повинен бути вільний від втручання будь-яких політичних партій, громадських, релігійних та інших організацій, проте наголошував: «В школах навчають науки релігії того віросповідання, до котрого належать шкільні діти... В віросповідних народних школах навчають науки релігії відповідні церковні власті і наглядають над нею. Про число годин, призначених на науку релігії, рішає науковий план. Науки релігії треба навчати в рідній

мові дитини. Розклад предметів на поодинокі класи належить до духовних властей. Учителі релігії, церковні власті і релігійні корпорації мають придержуватися загальних шкільних законів і виданих шкільною управою розпоряджень» [668.– 1913.– № 10.– С. 292, 293].

Зміст освіти в народній школі, за І. Ющишиним, повинен відповідати загальнодидактичним закономірностям, правилам і принципам, зокрема таким, як науковість, доступність, неперервність, систематичність, наочність, емоційність, ґрунтовність навчання у взаємозв'язку з віковими та індивідуальними особливостями дітей. «Предмети науки в народних школах, – наголошувалося у проекті, – належить так розложити, щоби кожний рік становив окремий ступінь науки, при чім треба перестерігати правила, що в перших чотирьох літах науки дитина має здобути правильну вправу з писанням, читанням й рахунку до 1000 і володіти поправно рідною мовою в письмі й слові, а з п'ятим роком науки починається щойно правильне навчання рідного письменства, історії рідного народу, краю й держави, географії, природи, геометрії, основ державного й крайового законодавства і музики» [Там само.– С. 294]. У старших класах хлопчиків і дівчаток необхідно ознайомити з основами фізіології, гігієни й етики статевих відносин.

Кількість учителів у школі повинна залежати від кількості учнів. На одного вчителя в кожному класі не може бути більше 40 учнів, – пропонувалося у проекті.

Проблема прав і обов'язків народного вчителя була однією з найбільш важливих проблем. Якщо австрійський закон від 14 травня 1869 року досить чітко й повно визначав обов'язки народного вчителя, то майже нічого не говорив про права, що дозволяло крайовій владі свавільно обмежувати права народного вчителя. В результаті народний учитель в австрійському краї був одним із найбезправніших серед представників інших станів суспільства. Між тим, «коли вчительство буде добре ситуоване й вдоволене, менше зависимо від свого ближнього й дальшого начальства, буде свобідно виконувати горожанські права серед рідного народу, на тім зискає школа, публічна освіта й виховання, бо воно свої сили й час поза школою використає на добро народу» [668.– 1913.– № 9.– С. 269], – переконував педагог. У своєму

проекті він передбачив окремий розділ, який так і назвав: «Правні відносини вчительства», в якому, зокрема, відзначав: народний учитель – це державний службовець, яким може стати будь-який громадянин Австрії, незважаючи на віросповідання, пред'явивши відповідне свідоцтво про закінчення педагогічного навчального закладу або склавши вчительський іспит.

При заміщенні вчительських посад Народна шкільна рада повинна дотримуватися правила: учитель повинен мати змогу працювати в школі, де навчаються діти його рідного народу; тижневе навантаження вчителя не повинно перевищувати 30 год., за кожною додатково відпрацьовану годину йому належить додаткова плата відповідного розміру; жоден учитель не може бути обмежений у виконанні своїх громадянських прав і обов'язків, а також залежати в своїй діяльності від будь-яких політичних або партійних переконань; як державні службовці народні вчителі належать до державних урядовців XI–X, IX–VIII і VII рангів, що присвоюються автоматично відповідно до вислуги років.

Заробітна плата нараховується відповідно до рангу вчителя. Кожний народний учитель, маючи 25–30-річний педагогічний стаж роботи, повинен бути переведений до міста, де є середні школи, за винятком його небажання. Кожний учитель, учительські вдови і сироти мають право на пенсії. Розмір пенсії визначається відповідно до кількості років служби вчителя. Учитель отримує право на пенсію при 35-річному стажі роботи. Пенсійний фонд повинен створюватися при Міністерстві освіти.

Значна увага приділена в проекті І. Ющишина проблемі підготовки народного вчителя, підвищення його загальноосвітнього рівня і фахової кваліфікації. Цьому присвячений третій розділ, який називається «Про формування народного вчительства».

Підготовка народних учителів має здійснюватися в вчительських семінаріях і на педагогічних факультетах університетів.

Семінарії мають поділятися на чоловічі й жіночі. Термін навчання в них – вісім років: підготовчий і сім основних класів. До вчительської семінарії може бути зарахований кожен громадянин Австрії, який має свідоцтво про закінчення народної або міської школи, успішно складе вступні іспити, має відповідні природні здібності і нахили до вчительської справи і не запламував себе морально.

Навчання в учительських семінаріях безкоштовне. Обдаровані і семінаристи з незаможних сімей можуть отримувати державні або крайові стипендії при умові, якщо після закінчення семінарії вони відпрацюють у народних школах не менше шести років.

Для проходження педагогічної практики при кожній семінарії мусять функціонувати школа, ділянка землі для здійснення науково-дослідницької роботи, а також інтернати. І самим семінаріям, і інтернатам необхідно надати характер вільних суспільних громад з повною автономією самоврядування й господарювання.

При жіночих семінаріях передбачалося створення дитячих садків, а також шкіл чи курсів жіночого рукоділля та домашнього господарства.

Рекомендувалося при змозі ознайомлення семінаристок з доглядом і вихованням немовлят та маленьких дітей, а також з умовами й особливостями навчання сліпих, глухонімих, недорозвинених розумово й фізично дітей.

У проєкті висловлювалася думка про доцільність створення семінарій в селах, розташованих недалеко від міст.

Семінаристи повинні були вивчати педагогіку, дидактику, загальну й спеціальні методики та історію цих предметів; психологію, експериментальну педагогіку, педологію; рідну мову й літературу, державну мову й письменство; математику (арифметику, алгебру й геометрію), ботаніку, зоологію, мінералогію, геологію, астрономію, фізику, хімію; анатомію, фізіологію, гістологію, загальну біологію, шкільну гігієну; історію рідного народу й краю, держави й європейських народів; географію, державне й крайове, загальне й шкільне законодавство; соціологію, економіку, політику й споріднені з нею дисципліни: економічну географію, малювання з елементами теоретичного й практичного малярства; іноземні мови (німецьку, французьку, англійську або російську), музику і співи та історію цих предметів, гімнастику. Бажано кожному семінаристові навчитися якогось ремесла. В жіночих семінаріях рекомендувалося «звернути спеціальну увагу на науку етики, фізіології й гігієни подружнього життя й вагітності жінки» [668.– 1913.– № 10.– С. 300].

Проєкт вимагав, щоб у семінаріях навчалися учні однієї національності, а отже, й навчання в ній здійснювалося рідною мовою. При

цьому зазначалося, що кожній нації в Австро-Угорській імперії належить мати вчительську семінарію з розрахунку на кожних 500000 жителів, без огляду на те, чи вони проживають компактно чи розкидані по всій території держави.

Після закінчення учительської семінарії її випускники одержують свідоцтво, що дає право вступу на педагогічний факультет університету для поглиблення й завершення загальної і фахової освіти. Зміст освіти на педагогічному факультеті передбачав у проекті три розділи: «Дитина», «Навчання», «Виховання». У перших двох семестрах студенти мали вивчати дитячу й експериментальну психологію, спеціальні галузі психології, методи наукового дослідження, юнацький вік, дитячі хвороби, психологію й виховання «аномальних» дітей, шкільний парапсихоз; у наступних двох семестрах – загальну дидактику, спеціальні галузі дидактики (навчання малих дітей, навчання рідної й іноземних мов, історії, географії, природничих наук, математики, фізичного виховання, навчання недорозвинених дітей тощо), шкільну гігієну. У двох наступних семестрах третього року навчання передбачалося вивчення педагогіки, історії педагогіки, школознавства, законодавства.

На останньому, четвертому, курсі студентам пропонувалися лекції з рідної літератури, історії, природничих наук, соціології, економіки, політики. Під керівництвом професорів студенти мали працювати в лабораторії психології, на семінарах обговорювати педагогічні твори класиків європейської і світової педагогічної думки; відвідувати різноманітні навчально-виховні заходи в школах різних типів.

Проект І. Ющишина передбачав також ряд заходів, спрямованих на подальше підвищення загальноосвітньої і фахової підготовки народного вчителя. Серед них – стажування кращих учителів за кордоном, постійно діючі курси підвищення кваліфікації вчителів при університетах, організація учительських з'їздів, конференцій, обмін досвідом тощо.

У проекті знайшли відображення й інші питання організації народної освіти (про приватні й міщанські школи, шкільних лікарів та ін.).

Загалом проект І. Ющишина на зміну шкільного закону від 14 травня 1869 року – це відображення об'єктивно обумовленої потреби

докорінних змін у галузі народної освіти для пригноблених народів Австро-Угорської імперії. Ці зміни обумовлювалися станом економічного і соціокультурного розвитку австрійського суспільства, національно-визвольною боротьбою пригнічених націй і народностей.

У проекті І. Ющишина відображені основні теоретико-методологічні засади нової української національної школи і системи освіти. І хоча спрямований він був на докорінне реформування освітньої справи українського народу, його демократична й гуманістична спрямованість робила проект привабливим і близьким для інших пригноблених націй і народностей Австро-Угорської імперії.

Цей проект виходив за межі Галичини. Він торкався змін на терені інших українських земель, більшістю положень і вимог перегукувався (хоча вироблявся окремо й незалежно) з положеннями концепції української національної школи, висунутої на сторінках «Світла», «Народного учителя», «Украинской жизни» та інших часописів України і Росії. Це є свідченням єдності та спільності формування теоретико-методологічних основ української національної школи, освіти і педагогічної думки на всіх українських землях, а не лише в окремих регіонах.

Звичайно, в умовах гноблення українського народу в Австро-Угорській імперії проект І. Ющишина не міг бути реалізований. Разом з тим, уряд не міг ігнорувати національно-визвольну боротьбу, громадсько-освітній рух пригноблених націй, а отже, хоча якоюсь мірою і не реагувати на економічні, соціально-політичні та культурно-національні вимоги народних мас і їх найвидатніших представників. Так, перед Першою світовою війною в Галичині було понад 3,5 тисячі народних шкіл, з них 2,5 тисяч – українських. У народних школах навчалося 670000 дітей, з них українців – близько 440000.

Найважливіші ідеї й положення проаналізованих нами проектів реформування освітньої справи в Україні минулого, представлені в пресі 1905–1917 рр., не можуть не становити певного інтересу для сьогодення.

2.3. Мета і завдання виховання в українській школі

У періодичних виданнях України 1905–1917 рр. ця проблема посідає досить помітне місце. Характерно, що видатні українські педагоги, діячі на ниві народної просвіти глибоко усвідомлювали важливість правильного розв'язання названої проблеми як для розробки теоретичних основ педагогіки, так і для практичної діяльності кожного вчителя, вихователя, працівника освіти у справі розбудови нової національної школи, а тому у своїх працях приділили значну увагу її аналізу.

Різноманітні аспекти розглядуваної проблеми знайшли своє відображення на сторінках преси в педагогічній творчості М. Грушевського, Б. Грінченка, С. Русової, Я. Чепіги, С. Сірополка, І. Стешенка, В. Прокоповича, С.Шелухина, І. Ющишина та багатьох інших українських педагогів.

Мету і завдання виховання вони намагалися визначити, виходячи з історичної і соціально-економічної обумовленості процесу виховання на основі глибокого і всебічного аналізу об'єктивних законів і закономірностей розвитку природи, суспільства, людини і людського мислення, спираючись на передові педагогічні ідеї, висновки й положення класиків європейської та світової педагогіки, найновіші здобутки наук про людину, цінний вітчизняний і зарубіжний педагогічний досвід, а також відповідно до власного світосприймання, вносячи своє, особливе, відмінне й неповторне у розв'язання як цієї, так і інших освітніх проблем.

М. Драгоманов, ґрунтуючи свою педагогічну позицію на принципах діалектичного і конкретно-історичного підходу до аналізу історично-соціальних процесів, явищ і фактів, нерозривного зв'язку навчання й виховання, зв'язку освіти з життям, з практикою боротьби проти експлуатації, за утвердження нових соціально-політичних, економічних і національних відносин, мету виховання вбачав у тому, щоб «вкрепляти в дітях природні напруги до волі і братерства» [100, 259], формувати людину глибокої ерудиції, багатогранних інтересів,

громадянина-патріота, борця за народне щастя, свідомого своєї нації, свого народу.

Головне завдання розумового виховання М. Драгоманов вбачав у тому, щоб забезпечити учням «науку про усяку річ в природі і в чоловічому житті» [100, 258], «щоб вона і давала факти, і ширила розум, тобто науку чисту, позитивну, без «страху іудейського» і без несмілого утилітаризму».

І. Франко мету виховання вбачав у формуванні всебічно розвинутої особистості, підготовленої як до розумової, так і фізичної праці; революціонера-«каменяра» – людини, здатної вести самовіддану боротьбу за утвердження справедливих суспільних порядків проти будь-якого соціального і національного гніту. У статті «Чого хоче «Галицька робітничка громада?»» він підкреслював, що «школа повинна розвивати фізичні і духовні здібності учнів. Не виводити чахнучих і слабосильних учених, нездатних до праці, а виховувати грамотних, розумних і розвинених робітників» [393, 59].

Особливого значення І. Франко надавав проблемі розумового виховання учнів. Його твердження про те, «що наука, хочучи бути наукою, мусить відкинути віру, а опертися на критиці, мусить відкинути откровеніє, а опертися на пам'ятниках життя і культури, мусить відкинути двоїстість в природі, а стояти на єдності (монізмі), т. є. мусить признати, що матерія і сила – одно суть, що тіло і дух – одно суть» [393, 61], а також дидактичне положення: «...головною основою розумового виховання є певний розумний лад і зв'язок в науках, котрі подаються ученикові: безладне і незв'язне подавання йому уривка з тої, то знов з другої науки томить пам'ять, нівечить охоту та й затемнює характер самої науки, котра прецінь є не що друге, як відбиток дійсної і живої природи в мислячій умі чоловіка, і в ній отже, так як і в природі, все раз у раз движеться, змінюється, все в'яжеться одно з другим і впливає одно з другого» [393, 60], – є надзвичайно актуальними і важливими для сучасної української школи.

М. Грушевський, підкреслюючи обумовленість процесу виховання економічними, соціально-політичними, історичними, національними та іншими факторами, мету виховання вбачав у підготовці «майбутніх кадрів суспільності», від яких життя вимагає

«все більшої орієнтації, здібності, зручності, пристосування...», а отже, завдання школи – «приготувати майбутніх горожан, учасників і будівничих життя до тої складної й тяжкої роботи». Вчений підкреслював, що одним із найголовніших завдань української національної школи є виховання національно свідомих громадян своєї держави, їх гідності і незалежності.

Б. Грінченко, поклавши в основу своєї концепції української національної школи принципи природовідповідності, народності виховання, гуманізму і демократизму, мету виховання вбачав у формуванні таких рис майбутнього громадянина України, як глибокий патріотизм, гуманність, добропорядність у взаєминах між людьми у всьому світі. Педагог виділяв розумове, моральне, естетичне, фізичне і трудове виховання учнів. Головне завдання народної школи вбачав у підготовці дітей до майбутнього трудового життя, майбутньої практичної діяльності. Провідне місце у розв'язанні цього завдання, на думку Б. Грінченка, мусить зайняти розумове виховання, бо саме воно визначає розвиток розуму дитини та придатність до її подальшої діяльності. «Тому всі знання, які покликана дати народна школа, повинні бути тільки засобами для розвитку розумової сили учнів і всі предмети її навчального курсу повинні суворо відповідати цій меті» [41, 300].

В іншій статті, торкаючись завдань школи, Б. Грінченко наголошував: «Сучасна школа поставила перед собою завдання: поряд з розвитком розумовим та моральним давати й фізичний розвиток. Останній охоплює не тільки простий розвиток фізичних сил людини, а й пристосування її певною мірою до майбутніх потреб практичного життя. Просто одного фізичного здоров'я замало. Потрібні певні вміння, спритність, технічні знання» [43, 1].

С. Русова, проаналізувавши погляди на цю проблему багатьох видатних вчених, педагогів, зокрема Я. А. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локка, Й. Г. Песталоцці, Й. Ф. Гербарта, Ф. Фребеля, Г. Спенсера, М. Монтеня, Д. І. Писарева, П. Ф. Лесгафта та інших, і відзначивши, що в педагогіці історично утвердилися два напрями у справі визначення мети виховання: один – це надання більшого значення розвитку розуму, думки, мислення (Сократ, Мілль, Монтень та ін); другий – розвитку волі, характеру, почуття (Кант, Руссо, Герцен,

Лесгафт та ін.), спираючись значною мірою на великий власний педагогічний досвід, прийшла до висновку, що «тільки найпильніша увага до всіх виявів фізичного та духовного складу дитини може забезпечити досконалий розвиток духу й тіла» [284, 3].

У центрі педагогічної концепції С. Русової стоїть дитина з її природними задатками, талантами, потребами. «Як нема в садку двох кущів однаковісінських, так нема в класі двох дітей з однаковими почуттями, думками, спроможностями» [282, 4], – відзначала С. Русова. І хоча можна вказати окремі типи дітей за певними психологічними характеристиками, все ж між дітьми існують дуже значні відмінності. Тому кожному педагогові потрібно знати особливості кожного учня; все навчання й виховання повинно бути пристосоване до особистості школяра, набути індивідуального спрямування. Тож, перш ніж сформулювати мету виховання, С. Русова намагалася знайти відповіді на запитання: що таке дитина, особистість, індивідуальність? Які умови, фактори і шляхи її формування й розвитку тощо.

Чітко розрізняючи основні педагогічні категорії і поняття, глибоко усвідомлюючи і всебічно розкриваючи роль, місце і значення головних факторів формування і розвитку людини (спадщина, середовище, виховання), маючи великий власний життєвий і педагогічний досвід, ґрунтовні теоретичні знання, «своє філософське розуміння життя взагалі і свого часу зокрема», С. Русова визначала: **мета виховання** – «допомогти вільній еволюції духовних і фізичних сил дитини» [261, 9], високо поставити «культ особи, яка вільно виявляє усі свої творчі сили» [261, 115], «виробити людину з широким розумінням своїх громадянських обов'язків, з незалежним, високо розвинутим розумом, братерським почуттям до всіх людей, людину, здатну до роботи, таку людину, яка ніде, ні при яких обставинах не загине морально і фізично й проведе в життя свою незалежну думку» [267, 37].

С. Русова заперечувала позицію Й. Гербарта, який пропонував «порушити спокій дитячої душі, зв'язати її вірою й ласкою, щоб по бажанню, по волі вихователя викликати ті або другі змагання, хвилювати душевний спокій дитини» [261, 8]. «Це страшні поради, до яких треба ставитися майже негативно, – наголошувала вона, – не порушувати спокій дитини мусимо ми, а прислухатися, що саме

лунає, що панує в цій чистій глибині, й усіма засобами задовольняти найкращі змагання, знаходити засоби, щоб потроху зникало усе таке, що шкодило б і самій дитині і її оточенню» [Там само].

Мета школи, за С. Русовою, – «привчити до життя, розуміти його, знайти в ньому своє місце» [267, 35]. Нова українська школа «кладає собі за головну мету – збудити, дати виявитися самостійним творчим силам дитини» [282, 4]. Розвиток українського суспільства початку ХХ ст. вимагав створення такої школи, яка б, використовуючи нові методи навчання й виховання, забезпечувала розвиток природних творчих здібностей і задатків кожної дитини, допомагала б кожній молодій людині стати на шлях самостійної, творчої, чесноної праці; школи, яка б справді відповідала інтересам кожної дитини і всього українського народу. Тож «колишня, мертва, формальна, лицемірна школа мусить впасти, а на її руїнах має утворитися, народитися нова, живуча й життєва, правдива і весела школа праці, школа соціального виховання, збудована на пошані до особи і розумінні громадських обов'язків кожною дитиною, кожним учнем нової школи» [283, 5].

Торкаючись засад розбудови нової школи, С. Русова підкреслювала, що нова українська школа повинна «вбирати в себе усі поступові погляди закордонних реформаторів, але одночасно будувати свою нову форму на національній ґрунті, відповідаючи на перші потреби краю, на національні вимоги люду» [267, 36]. Тільки вміло використовуючи величезний вітчизняний і зарубіжний педагогічний досвід, реалізуючи найпередовіші досягнення педагогічної науки і практики, можна буде створити нову школу, що відповідатиме нагальним потребам українського народу.

Нова українська школа повинна бути повністю демократична, навчання в ній мусить здійснюватися рідною українською мовою, разом навчатися учні обох статей; школа мусить бути безстановою, доступною для всіх бажаючих, широко ознайомлювати учнів з основами сільського господарства і промислового виробництва, виховувати в праці, тобто мати політехнічний характер.

У педагогічній концепції С. Русової основними і найважливішими структурними компонентами розвитку і формування особистості є розумове, моральне, естетичне, трудове і фізичне виховання, елементи політехнізму, а також розвиток творчих здібностей, нахилів і

здатків учнів. У цілеспрямованому виховному процесі всі ці завдання вчена розглядала в тісному, нерозривному взаємозв'язку, взаємоузгодженості та взаємодії.

Розумовому вихованню учнів С. Русова надавала першочергового значення, оскільки воно слугує основою для всебічного розвитку особистості, сприяє прогресу науки, техніки, культури, мистецтва, соціально-політичних і економічних форм життя людей.

Головним завданням розумового виховання вчена вважала засвоєння учнями наукових знань про природу, суспільство і людину; оволодіння основними мислительними операціями; формування інтелектуальних умінь і наукового світогляду.

Наголошуючи, що завдання початкової школи – «розвивати думку й мову учня» [282, 4], дослідниця приділила значну увагу розгляду проблем, пов'язаних з набуттям знань учнів. У багатьох працях вона детально проаналізувала роль, місце і значення, зміст і методи вивчення кожної з дисциплін, які, на її думку, повинні вивчатися в новій школі.

С. Русова вказувала, що основою для розвитку мислення слугує розвиток сприймань, уявлень, уваги, пам'яті. У своїх педагогічних працях вчена детально охарактеризувала особливості розвитку цих психологічних чинників, вказавши деякі шляхи і способи їх удосконалення.

Помітне місце в працях С. Русової займали питання, пов'язані з формуванням в учнів інтелектуальних умінь, зокрема так званих навчальних умінь. Вона дала конкретні поради, як виробляти в учнів уміння читати, слухати, писати, працювати з книгою; звертала увагу на необхідність дотримання режиму розумової праці (чітка організація, дотримання правил гігієни, вироблення вміння все робити правильно й охайно, чергувати розумову працю з фізичною, вибір зручного для роботи часу дня, доби, тижня, пори року, поступовість входження в роботу, її ритмічність, чергування праці і відпочинку, складного і легшого матеріалу та ін.). Особливо наголошувала С. Русова на необхідності вироблення в учнів уміння працювати самостійно: «самостійна праця скрізь» [267, 37], – закликала вона.

«Методом найкращим мусить бути самодіяльний дослід» [Там само], – радила С. Русова вчителям і вказувала на необхідність вироблення в учнів спеціальних умінь працювати самостійно.

У реалізації завдань розумового виховання, на думку дослідниці, важливе місце посідають проблеми формування світогляду учнів – як системи наукових, філософських, соціально-політичних, морально-естетичних знань, поглядів і переконань. Оскільки процес формування світогляду розпочинається із засвоєння наукових знань і знань про норми й правила поведінки, то вчена й намагалася глибоко вникнути в сутність цього процесу. Вона відзначала, що цілеспрямоване й послідовне формування світогляду найефективніше здійснюється у процесі вивчення навчальних дисциплін, кожна з яких окремо і всі в комплексі вносять відповідний вклад у цю справу, тому й намагалася визначити принципи побудови змісту освіти в майбутній українській національній школі та ефективні методи його реалізації.

С. Русова підкреслювала, що проблеми розумового виховання учнів надзвичайно складні, багатогранні і вимагають особливої уваги кожного, хто займається навчанням і вихованням молоді.

У системі роботи нової школи надзвичайно важливе місце належить моральному вихованню.

С. Русова розглядала мораль як систему принципів, поглядів, уявлень, норм, правил і оцінок, що регулюють поведінку людей; як одну з форм суспільної свідомості. Вона вказувала, що мораль пронизує всі сфери людського життя і спрямовує поведінку особистості з точки зору добра і зла, справедливості і несправедливості, гуманізму або його антипода, тому моральне виховання не може проводитися якимось окремо: ним має бути пройняте все навчання, все життя.

Основними регуляторами моральної поведінки особистості є, на думку С. Русової, совість, сором, обов'язок.

Моральне виховання вчена розглядала як цілісний процес, спрямований на формування у дітей моральних уявлень, моральних почуттів і моральної поведінки. Зміст, фактори, шляхи, методи формування цих моральних категорій досить широко вона аналізувала на прикладі дошкільнят та молодших школярів, оскільки, за її переконанням, саме в цьому віці формуються моральні основи особистості.

С. Русова розрізняла індивідуальну й суспільну моральну свідомість і намагалася розкрити їх взаємозумовленість. Предметом морального виховання є індивідуальна моральна свідомість. Мораль-

не виховання повинно бути цілком індивідуальним, засоби його мають відповідати психічному і фізичному складу дитини.

«Метою морального виховання є – з дитини, якою вона є з природи, витворити різними засобами, що педагогічно нам прислужують, людину в найкращому значенні цього слова, розвиваючи до максимуму всі позитивні здібності й зводячи до мінімуму всі її негативні нахили» [284, 64], – писала С. Русова, вказуючи в іншій праці, що «моральне виховання має головним завданням виховати людину правдиву, мужню, справедливу в усіх своїх відносинах до людей» [283, 143]. Конкретизуючи завдання морального виховання, вчена зазначала: «Головне завдання морального виховання – це вироблення характеру. Людину ми найбільш цінимо не за її знання, а за її характер, – він найбільше важить в зносинах людей між собою, він дає змогу людині досягнути найвищі моральні блага» [10, 62], представляючи таким чином ідеал морально розвиненої і вихованої людини.

Для формування характеру потрібно «розвинути розум дитини, її волю, її пам'ять» [Там само]. Завдяки розуму керуються і координуються почуття, емоції, нахили; за допомогою волі людина опановує своїми почуттями й емоціями. Слабовольна людина не може мати твердого, незалежного характеру. Для того, щоб сприяти розвитку і зміцненню волі, вихователіві необхідно знати темперамент дитини, стан її здоров'я, нервової системи тощо. Виховання не варто будувати на вимогах незаперечної слухняності. Вимоги вихователя повинні бути чіткими і виконувани учнями.

Починаючи з дошкільного віку й особливо в шкільні роки, в дітей необхідно виховувати такі моральні чинники, як акуратність, мужність, терпимість, уважність, скромність, правдивість, розважливність, повагу до старших, чутливість та ряд інших. Позитивні моральні добродієвиробляються поступово в процесі діяльності дітей – у грі, праці, спілкуванні, що вимагає певної дисципліни. Дотримання ж дисципліни передбачає обмеження своїх інтересів заради спільних інтересів. І тут, застерігала С. Русова, необхідно дотримуватися відповідної рівноваги, бо, постійно вимагаючи від дитини поступатись на користь інших, можна роздратувати дитину, спричинити неправильне сприймання нею розуміння почуття справедливості, а отже, й

формування, в одному випадку, таких якостей, як щиросердечність, відвертість, сміливість, принциповість, твердість характеру, в іншому – прихованість, брехливість, боягузливість, конформність, слабохарактерність. Узагалі ж, С. Русова відзначала, що в колективі створюються сприятливі умови для розвитку і зміцнення кращих якостей характеру людини.

У численних своїх працях С. Русова подала розгорнуту характеристику процесу формування в дошкільнят і молодших школярів моральних почуттів, уявлень, понять і моральної поведінки, вказавши конкретні шляхи і засоби їх формування, що, безперечно, становить значний інтерес для сьогодення.

У нерозривному зв'язку з проблемами розумового і морального виховання перебувають і проблеми естетичного виховання. Межа, яка розділяє моральне і естетичне, на думку вченої, досить умовна і визначається ставленням людини до зовнішнього світу. В найзагальнішому ж плані, в своїй суті етичне й естетичне є засади, що взаємно доповнюють одна одну, діалектично обумовлюють, взаємопов'язують. Наявність етичного надає естетичному відношенню активного цілеспрямованого характеру; в свою чергу, естетичне начало збагачує внутрішній світ суб'єкта моральної діяльності, розширює та поглиблює конкретну змістову основу проявів його волі. Виховуючи естетично, ми вдосконалюємо моральні якості особистості, її уявлення про добро і зло, право й обов'язок, совість, щастя, любов, дружбу тощо. До того ж, будучи одним із засобів розвитку особистості, естетичне виховання ніколи не виявляється в «чистому вигляді», а в комплексі з розумовим, моральним, трудовим і фізичним.

Аналіз праць «Теорія і практика дошкільного виховання», «Дошкільне виховання», «Нові методи дошкільного виховання», «Нова школа соціального виховання», «Нова школа», «Ідейні підвалини школи», «Українські дитячі книжки», «В оборону казки», «Шкільні екскурсії і їх значення» дозволяє констатувати, що під естетичним вихованням С. Русова розуміла систему комплексного цілеспрямованого й послідовного впливу на особистість соціальних інституцій на основі науково-педагогічних принципів, методів та засад з метою формування естетичної свідомості, структурними елементами

якої є естетичні почуття, смаки, вподобання, ідеали, потреби, норми, оцінки тощо; вироблення здатності сприймати, відчувати й оцінювати красу в навколишній дійсності, в природі, суспільному житті, праці, мистецтві; формування і розвиток у дітей художньо-творчих здібностей, намагань, здатності й потреби вносити красу в навколишнє середовище, навчання, працю, поведінку.

Головним структурним елементом у системі естетичного виховання є індивід, особистість, тож мета, завдання, зміст і методи естетичного виховання повинні бути орієнтовані на естетичний і загальний розвиток саме особистості, з урахуванням її індивідуальних і психологічних особливостей.

Провідною естетичною категорією в системі естетичного виховання в комплексі з такими поняттями, як естетичне відношення, естетична свідомість, естетичне почуття, естетичний смак, ідеал, естетична норма, оцінка тощо, виступає категорія краси. Краса – це досконалість, ідеал, що возносить людину над звичайним, буденним. Красу С. Русова трактувала як особливе відчуття індивіда, що виявляється у процесі життя, трудової діяльності, спілкування.

Головними джерелами естетичного виховання, за С. Русовою, є природа, події суспільного життя, мистецтво і «безпосередній вплив учителя» [261, 122], характеристики яких вчена приділила багато уваги.

Серед різноманітних засобів естетичного впливу на учнів найважливішими, на думку педагога, є музика, образотворче мистецтво, література. В багатьох працях вчена подала конкретні методичні поради і вказівки щодо вивчення цих предметів у дитсадку і школі.

Дослідниця наголошувала на тому великому значенні особи педагога, що має місце в естетичному вихованні учнів. Поведінка педагога в школі і поза нею, його зовнішній вигляд, постава, одяг, руки, очі, голос, тон, міміка – все це має бути взірцем для учнів.

С. Русова вказала ще ряд шляхів і засобів естетичного виховання дітей, підкресливши, що вони діють не ізольовано один від одного, а в єдності, зливаючись у цілісну струнку систему, і лише за такої умови дають належний результат.

Праця є визначальним джерелом матеріального багатства суспільства, головним критерієм престижу людини, ґрунтом для

виховання особистості. На жаль, відзначала С. Русова, таке розуміння праці людство усвідомило зовсім недавно. Протягом багатьох століть у різних народів праця, особливо фізична, розглядалася як кара, що призначалась для знедолених людей. Однак часи змінилися. Економічні та соціокультурні умови розвитку суспільства вимагали праці від кожного дорослого його члена і зовсім іншого погляду на працю. Виникла потреба в цілеспрямованій підготовці підростаючих поколінь до праці як основи людського існування і як одного з найважливіших чинників повноцінного фізичного, морального, розумового й естетичного розвитку особистості.

Важливим завданням трудового виховання С. Русова вважала формування у дітей працелюбства, свідомого, творчого й відповідального ставлення до праці як першої життєвої потреби. Трудове виховання, на думку вченої, покликане ознайомити учнів з певними ремеслами, основами сільськогосподарського виробництва з тим, щоб у майбутньому вони могли свідомо вибрати собі професію відповідно до здібностей. Біля кожної школи, кожного дитячого садка повинні бути земельна ділянка, город, де діти могли б під керівництвом учителя садити городину й садовину, плекати її, користуватися здобутками своєї праці.

У процесі обробітку землі та вирощування різноманітних сільськогосподарських культур діти навчаються спостережень, здобувають практичні відомості з агрономії, виробляють цінні трудові навички, оволодівають основами землеробства.

Вчена вказувала на необхідність ознайомлення школярів і навіть дітей дошкільного віку із загальними основами сучасного їм виробництва, оволодіння практичними навичками використання найпростіших знарядь праці, машин і механізмів, вироблення уміння орієнтуватися у техніці і технології.

Особливого значення надавала С. Русова правильно організованій ручній праці дошкільнят і школярів. Адже, щоб ознайомитися з якимось ремеслом, потрібно розвинути «ручну техніку» [267, 34] дитини. Праця мусить панувати в школі, школа повинна стати майстернею праці. Правильно організована ручна праця формує свідоме ставлення і любов до всякої діяльності, збуджує активну самостійну творчість, розвиває силу волі й наполегливість у

досягненні поставленої мети, дисциплінує, зміцнює розум, сприяє ознайомленню з ремеслами і виробленню звички, потреби й хисту до праці.

С. Русова подала чимало корисних порад щодо ефективної організації дитячої праці в сім'ї, дитячому садку, школі. Вміла організація праці сприяє зміцненню природних сил і можливостей дітей, стає справжнім джерелом і засобом розумового, фізичного, морального й естетичного розвитку. Насамперед потрібно, щоб праця була для дітей цікавою, посилюючою, доступною, захоплювала їх і не виснажувала дитячі сили.

Таким чином, головні завдання школи в галузі трудового виховання С. Русова вбачала в тому, щоб виховувати в учнів глибoku любов до праці і людей праці; ознайомити з основами сучасного їм промислового й сільськогосподарського виробництва; сформувану в процесі навчання і громадсько-корисної праці певні трудові уміння, навички; сприяти усвідомленому виборюві майбутньої професії. Вона підкреслювала, що лише при дотриманні певних педагогічних вимог дитяча праця виявляє свої виховні якості. Це, зокрема: усвідомленість учнями трудового завдання і його значення; посиленість праці і відповідність її віковим та індивідуальним особливостям учнів; взаємозв'язок і взаємозумовленість фізичного, морального й інтелектуального розвитку особистості; колективний характер певних видів праці, спільна трудова діяльність учнів, з одного боку (для нетворчих видів праці), і самостійна, індивідуальна діяльність учнів у процесі творчих видів праці – з іншого; доведення кожного трудового завдання до свого логічного завершення; керівництво і контроль вчителя за дитячою працею; наступність у наростанні складності трудових завдань від простіших до більш складних та інші.

Вчена мріяла про таку школу, в якій «виховання цілком збудоване на самостійному життю, на здоровому принципюві праці, яка одна дає засоби до життя, до пошани робітника й робітниць» [303, 73].

За переконанням С. Русової, вже починаючи з дитячого садка, дітей слід поступово залучати до трудової діяльності, результатом якої було б створення матеріальних та духовних цінностей свого народу, спрямовуючи учнів на те, щоб навіть у найпростішій праці вони аналізували, мислили, творили.

У резолюції I Всеросійського з'їзду з народної освіти (Петербург, 22.12.1913–3.01.1914), на якому з доповіддю «Ручна праця в іногородчеській школі» виступила С. Русова, підкреслювалося: «Задля загального гармонійного розвитку людини треба перебудувати усю систему внутрішньої організації школи так, щоб школа була збудована на праці дітей, на трудових засновках виховання й навчання, які треба лічити необхідними принципами усякої системи загальної освіти». Разом з тим, комісія, що готувала резолюцію, не вважала можливим «надавати загально-просвітній школі жодного професійного вузько-практичного колориту» і радила «учителям широко додержуватися принципу праці, труда дитячого – разом з цим рішуче обороняти загально-освітній характер початкової школи» [265, 7].

Таким чином, нова українська школа, на думку авторів резолюції, покликана сприяти активному залученню учнів до продуктивної праці, в систему громадсько-трудова відносин, давати різноманітні трудові навички. Праця учнів повинна бути цілеспрямованою, добре продуманою, спланованою, пов'язаною з реальними запитами життя, корисною для сім'ї і суспільства, бути джерелом пізнання і радості. Правильно організоване трудове виховання, ознайомлення з ремеслами, безпосередня участь школярів у громадсько-корисній праці стане дійовим фактором громадянського становлення, морального й інтелектуального формування особистості, її фізичного гарту.

Під фізичним розвитком С. Русова розуміла ті якісні зміни, що відбуваються у становленні, зміцненні й удосконаленні фізичних задатків, сил і можливостей людини, а також її здоров'я під впливом спеціально організованого виховання.

Фізичне виховання покликане сприяти фізичному розвитку дитини, збуджувати інтерес і потребу до занять фізичною культурою і спортом, сприяти глибокому осмисленню психофізіологічних основ фізичного розвитку і зміцнення здоров'я, а також створювати умови для підвищення впливу на розумове, моральне, естетичне і трудове виховання.

Аналіз праць С. Русової «Теорія і практика дошкільного виховання», «Націоналізація дошкільного виховання», «Нова школа», «Ідейні підвалини школи», «П. Лесгафт і його педагогічні ідеї» та інших показує, що головними завданнями фізичного виховання вчена

вважала: формування і вдосконалення життєво необхідних рухових умінь і навичок на основі розвитку природних видів руху і нагромадження відповідних знань; розвиток основних фізичних якостей – сили, швидкості, витривалості, гнучкості, спритності на основі використання таких факторів, як фізична праця, гра, фізичні вправи; розвиток і формування звички та стійкого інтересу до систематичних занять фізичними вправами, сприяння розвитку задатків та нахилів до різних видів спорту; виховання гігієнічних навичок на основі засвоєння знань з галузі гігієни, фізичних вправ і загартування; зміцнення здоров'я і загартування школярів.

Педагогічно продумана система фізичного виховання покликана сприяти не лише зміцненню здоров'я школярів, а й вирішенню інших завдань – розумового, естетичного і особливо морального. Зразком такої системи є розроблена П. Лесгафтом «зовсім оригінальна, не схожа з німецькими системами, ближча до шведської гімнастики, але більш індивідуальна, наскрізь перейнята не спортивним напрямком, а цілком моральним» [293, 20]. С. Русовій імпонувала думка П. Лесгафта про те, що «морально жити може краще усього та людина, яка має в голові загальні наукові основи й яка звикла самостійно обмірковувати й обставини життя і свої відносини до нього» [293, 22]. Самостійно доходячи до наукових висновків, учень привчається бути правдивим, правда стає для нього великою моральною цінністю. Для виховання ж самостійності кожної дитини, розвитку її доброї волі, загартування, вміння переборювати будь-які перешкоди й необхідна раціональна, добре продумана й чітко спланована система фізичного виховання дошкільнят і школярів.

Головними засобами для розвитку духу й тіла С. Русова вважала природні умови: свіже повітря, воду, сонце; організацію режиму харчування, праці, відпочинку; гімнастику; спеціально організовані заняття з фізичної культури в навчально-виховних закладах; позакласну роботу з фізичного виховання.

«Щодо гімнастики, – писала С. Русова, – то вона не тільки мусить бути розвагою для дітей, але має й велике значення в вихованні: тут зростає товариство й виховується громадська дисципліна» [278. – Кн. 5. – С. 21]. Тому у статті «Нова школа» вона вимагала: «Рухавки (гімнастичні вправи та ігри) повинні обов'язково заведені в школі,

бо вони мають велике значення для виховання громадського почуття, для розвитку енергії, сміливості» [282, 14].

Багато корисного для фізичного виховання черпає молодь з різноманітних національних свят, в яких вона бере активну участь і які дозволяють «єднати народне, національне, фольклорне з загальнокультурним і давати щось естетичне, красиве й радісно веселе» [282, 5].

Аналіз праць Я. Чепіги «Проект української школи», «Грунтовні принципи нормальної школи», «Національність і національна школа», «Вільна школа. Її ідеї й здійснення їх на практиці», «Розмови про виховання дитини», «Увага і розумовий розвиток дитини», «Уява і мислительна та творча діяльність дитини», «Річевий (наочний) метод навчання», «Моральне внушення у справі виховання», «Самовиховання вчителя», «Фізичне виховання», «Основні проблеми трудової школи», «На шляху до трудової школи», які вперше побачили світ на сторінках преси, показує, що проблемі мети і завдань виховання їх автор приділив чимало уваги. За його переконанням, «виховання дитини не повинно бути вигаданим, штучним», «природа й її вимоги – єдиний ґрунт виховання. Держатись його нам підказує і власний досвід, і природа людини, й фізіологічні закони її. Тому цілі виховання взагалі не повинні виходити за межі дитячої природи, тоді збережуться непопсованими духовні й фізичні дитячі здібності, які почасти одібрано дитиною в спадок, почасти розвинено попереднім, хоч і невеликим досвідом. Ціль сама по собі проста, але висока, бо виходить за межі насильства, надмірності й примусу. Ціль така будується на вивченні індивідуальних і типових рис та на всебічнім розумінні дитячої вдачі. Найлегше виховувати дитину з палицею в руках, це-б-то силою й примусом, і найважче провадити виховання шляхом, зазначеним природою. Але саме останнє й повинно стати ґрунтом принципів національного виховання, бо воно єдине тільки правдиве» [426, 22–23].

Головні фактори формування особистості – спадковість, природне й суспільне середовище, виховання.

Суть біологічних чинників полягає в тому, що «в розвитку індивідуума повторюється в головних рисах хід розвитку раси» [426, 21]. Фізичне і духовне обличчя людини є надзвичайно складним природним явищем, яке підпорядковане законам фізіологічного розвитку.

Природовідповідне виховання вимагає від педагогів розуміння цих законів для забезпечення правильного розвитку природних задатків і здібностей людини.

Під оточенням Я. Чепіга розумів родинне коло, природні умови, а також соціально-економічні, політичні, національні чинники. Культурне надбання нації – мова, література, наука, мистецтво, релігія – передається від старших поколінь до молодших завдяки «соціальній спадковості» або вихованню. Вчений вказував на велику силу виховного впливу на формування особистості, зазначаючи, що «учитель не спроможний змінити природу дитини. Він повинен тільки розчищати її шлях до вільного не затриманого розвитку» [432.– Кн. 9.– С. 12]. «Ми повинні не витворювати вихованням щось нове, вигадане, а тільки підтримувати, зміцнювати й розвивати все те прекрасне, але не зовсім ще стало й міцне, чим виблискує чиста, кришталева душа дитини», – писав педагог у статті «Національне виховання» [426, 22].

Головна мета «правдивої освіти і правдивого виховання» – «не перетворювати людську природу, а вкладати найпожиточніші умови для всебічного розвитку людської душі, у згоді з психофізичною природою індивідуума і рівняти шлях до широкої творчості і самодіяльності духа» [439, 15]; «освітити дитину – значить розвинути її, всебічно задовольнити прагнення її природи згідно з загальнолюдськими принципами добра і правди, зберегти гармонію її розвитку» [415, 15]. Звідси завдання школи – розвинути внутрішні задатки і здібності, особливо ті позитивні якості, що закладені природою в дитячому організмі. В новій раціонально реформованій національній школі, де все буде пристосоване до психіки дитини, її вікових, індивідуальних і національних особливостей, такі завдання, за переконанням Я. Чепіги, можна буде вирішити.

У статті «Грунтовні принципи нормальної школи» автор писав, що українська національна школа повинна задовольняти таким вимогам: бути *природничою* (грунтуватися на природних законах розвитку людини); *вільною* (забезпечувати вільний і всебічний розвиток здібностей дитини); *реалістичною* (опиратися на реальні можливості і досвід дитини); *національною* (рідна мова навчання, врахування національних особливостей, виховання в дусі нації, єдність розвитку індивіда з розвитком усього народу, нації) [405].

Таким чином, мета виховання у Я. Чепіги – це вільний, всебічний і гармонійний розвиток особистості, що ґрунтується на принципах гуманізму, народності, природовідповідності.

Розумове виховання повинно зайняти провідне місце в системі формування особистості української дитини. Під розумовим вихованням Я. Чепіга розумів цілеспрямовану діяльність педагогів, громадських інститутів, яка впливає на розвиток у дітей розуму і пізнавальних здібностей шляхом пробудження інтересу до інтелектуальної діяльності, озброєння знаннями й методами їх набуття та застосування на практиці, прищеплення культури розумової праці. Головне завдання розумового виховання Я. Чепіга вбачав у формуванні активної, творчої мислячої особистості.

У трактуванні проблем розумового виховання педагог схилявся до концепції Ж.-Ж. Руссо та його послідовників, які вважали, що розум дитини розвивається в природній, активній, самостійній діяльності. Він вимагав від школи, сім'ї створення таких умов, в яких би дитина розвивалась вільно й гармонійно.

Ідея виховання розуму в процесі діяльності є провідною в поглядах Я. Чепіги на проблеми розумового виховання. Проте він не заперечував і іншої позиції, суть якої полягає в тому, що виховання розуму має ґрунтуватися на узагальненому досвіді людства, сконцентрованому в науці, мистецтві, культурі, практиці. Він намагався узгодити ці дві концепції.

Трактуючи розум людини як сукупність пізнавальних процесів від відчуття і сприймання до мислення й уявлення та відводячи визначальну роль мисленню у структурі розуму людини, Я. Чепіга намагався глибоко вникнути в сутність цих пізнавальних процесів.

Учений трактував мислення як соціально обумовлений, нерозривно пов'язаний з мовою психологічний процес пошуків і відкриття суттєво нового, як процес опосередкованого й узагальненого відображення дійсності в ході її аналізу й синтезу. Пізнавальна діяльність пов'язана з відчуттям, сприйманням і мисленням. «Все, що досягає людський розум, іде туди шляхом околических почуттів, то перший ступінь розвитку розуму» [429, 30].

Мислення розпочинається там, де виявляється недостатнім або навіть безсилим чуттєве пізнання. Мислення продовжує і розвиває

пізнавальну роботу відчуттів, сприймань, уявлень, уваги тощо, виходячи далеко за їх межі. Я. Чепіга намагався ґрунтовно проаналізувати саме ті психологічні процеси, що передують мисленню, зумовлюють, сприяють і забезпечують мислительну діяльність і таким чином впливають на ефективність розумового виховання. Так, у статті «Увага і розумовий розвиток дитини» автор детально проаналізував такі питання: що таке увага, її психофізіологічні основи, зовнішній вияв; мимовільна і довільна увага, їх взаємозв'язок; зв'язок уваги, волі і духовної діяльності; асоціації і увага, розумовий розвиток і увага; шляхи забезпечення ефективності уваги школярів у навчально-виховному процесі.

В іншій статті – «Уява і мислительна та творча діяльність дитини» – вчений дослідив, що таке уява та її елементи; який зв'язок уяви і мислення; шляхи розвитку уяви засобами літератури і мистецтва. Не обминув Я. Чепіга і проблем методів розумового виховання. Особливого значення надавав він наочності навчання, бо, як і Коменський, Руссо, Песталоцці, вважав, що чуттєве сприймання навколишнього світу є початком і основою пізнання.

У численних статтях вчений активно розвивав і пропагував так званий «річевий (наочний)» метод навчання, який ґрунтується на знанні природи дитини, її психології. За його переконанням, у дошкільний і початковий шкільний період розвитку дитини, коли в її мисленні головну роль відіграють зорові, слухові, нюхові, дотикові, м'язові сприймання, особисті спостереження і сприймання є єдиним ефективним засобом пізнання світу дитиною, здійснення розумового виховання учнів, і тому «було б великою неправдивістю збавляти дитину річей, бо це затримувало б її розумовий розвиток, позбавляло б можливості нормально розвиватись у період, коли утворюються ідеї та поняття, в період найсильнішого вияву інстинктивної здібності до реальності, до пізнання оточуючого» [429, 33–34]. Набуття знань «безпосереднім нагляданням над речами й фактами поширює нашу чуттєву вразливість, веде до збагачення уявлень та понять, до розуміння приватних законів, од котрих безпосередньо лежить шлях до загальних висновків» [429, 33].

Вчений подав чимало конкретних вказівок, порад і пропозицій використання методу наочності при вивченні в школі природо-

знавства, географії, історії рідного краю, арифметики, геометрії, малювання.

Торкаючись інших дидактичних методів, Я. Чепіга радив розпочинати навчання з природної цікавості дитини, дотримуватися принципу систематичності, доступності й послідовності в навчанні. На його думку, ні кари, ні погрози не викличуть потрібної уваги до нецікавих, незрозумілих речей, тому радив учителям всіляко намагатися збуджувати природні нахили й здібності дітей, ґрунтуючись на знанні їх психіки.

Головні завдання морального виховання педагог вбачав у тому, щоб «зберегти цілість і чистоту людської природи в дитині», «розвинути в душах дітей зерна гарних людських почуттів» [432.– Кн. 9.– С. 10], «допомогти добрим почуттям пробитися з-під намулу оточення» [438, 21], забезпечити розвиток кращих моральних якостей і систематичне цілеспрямоване моральне вдосконалення.

Головними факторами морального виховання є біологічні, спадкові чинники, оточення (економічні, соціально-політичні, культурні, національні, релігійні та інші умови життя) і власне виховання. Найбільше уваги він приділив аналізу оточення, підкресливши, що «перед виховничими стоїть невідступне завдання: дати дитині такі обставини, в яких було б найбільш пережито, здобуто найбільш знань, зберегти дитячу психіку непопсованою непевними умовами нашого сучасного життя, щоб дитина найменш втратила свого доброго хисту й життєвої радості» [412, 22], а також аналізу проблем, пов'язаних із визначенням ролі, місця і значення процесу виховання у моральному становленні особистості.

Головні шляхи морального виховання особистості Я. Чепіга вбачав у роз'ясненні моральних норм суспільства й організації діяльності відповідно до цих норм. Вирішальні засоби – особистий приклад учителя, вихователя, сім'ї. «Сім'я утворює ґрунт морального виховання, в ній дитина здобуває правила поведінки; в сім'ї розвиваються внутрішні – гарні й погані – почуття і вдача набирає рішучого напрямку у той або інший бік» [412, 21–22]. Саме тут сіють зерна добра й лиха, знань і звичок, які проявляться в майбутньому.

Фізичне виховання є одне з найважливіших завдань формування не лише тілесного, а й духовного розвитку особистості. Головне його

завдання – «гармонійний і широкий розвиток діяльності людського організму» [426, 48].

До засобів фізичного виховання педагог відносив рухливі забави, ігри, ручну працю, гімнастичні вправи. Гра відіграє роль «облагоджуючого стимулу», що примножує морально-інтелектуальну волю суб'єкта.

Призначення ручної праці полягає в поєднанні фізичної праці з розумовою. Це обумовлюється фізіологічними потребами організму. Ручна праця значною мірою забезпечує єдність фізичного й розумового розвитку дитини, її мета не лише зміцнювати тіло – це завдання гімнастики. Саме педагогічно продумані гімнастичні вправи сприяють зміцненню м'язів і всього тіла, збільшенню енергії і жвавості в діях дитини, поширюють обрії пізнання, тому вони повинні зайняти належне місце в сімейному і шкільному вихованні. Я. Чепіга подав чимало конкретних порад щодо змісту і методики виконання гімнастичних вправ, звернувши увагу на особливості і значення цих вправ для дівчаток, відзначивши, що нині, «коли так мало здорових дітей, оздоровлення людськості через здоров'я матері повинно стати метою людського життя» [426, 59].

Трудове виховання є дійовим фактором всебічного розвитку особистості, її фізичних і духовних сил. Вільна творча праця – це джерело всебічного розвитку людини, засіб задоволення її фізичних, моральних і естетичних потреб. У вільній творчій праці формуються кращі моральні якості людини, її творчі здібності, воля і характер. Завдання трудового виховання – психологічна і практична підготовка до праці, формування у дітей трудових умінь і навичок, вироблення культури праці, готовності працювати для свого народу в майбутньому.

Ще один співробітник «Світла» С. Сірополко у статті «Завдання нової школи» мету виховання вбачав у забезпеченні природного «розвитку людської індивідуальності», в підготовці до життя «самостійного та трудового, розумного та морального, особистого та громадського» [335, 5]. Школа як соціальне явище повинна відповідати сучасному стану розвитку суспільства і сприяти підготовці самостійних, наполегливих у праці і досягненні мети, розумово, морально, естетично і фізично розвинених громадян Української

держави. В іншій статті педагог підкреслював, що народна школа повинна не лише дати своїм учням певну суму знань, умінь і навичок, забезпечити розумовий, моральний, фізичний, естетичний розвиток, а й «підготувати учнів до самоосвіти», «тому найголовніша вимога, яку ми можемо ставити школі,— щоб вона навчила школярів гаразд читати та розуміти твори красною письменства та популярно-наукову літературу. Це найголовніша мета навчання в школі і найвизначніший засіб у справі самоосвіти, яку учень мусить за допомогою книжок здобувати собі вже поза школою» [348, 5].

Степан Онисимович Сірополко (1872–1959) – відомий український педагог і бібліограф, родом з Прилук. Після закінчення Моєковського університету працював у Москві на ниві просвіти, завідував видавництвом редакцій «Южная Россия», «Русские ведомости», «Педагогический листок», співробітничав у «Світлі», «Украинской жизни» та інших часописах; учасник підготовки і проведення I Всеросійського бібліотечного з'їзду (1911).

З 1917 р. – в Україні. Радник з питань освіти при Генеральному секретаріаті УНР, товариш міністра народної освіти, один з організаторів української національної школи й освіти, читав лекції з бібліотекознавства у Фребелівському інституті, на курсах підготовки діячів позашкільної освіти. Після падіння УНР емігрував до Польщі, а потім до Чехословаччини, де працював професором Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова й Українського технічно-господарського інституту в Подєбрадах; організатор і голова Українського педагогічного товариства в Празі. (Головні праці див. у розділі «Література» цього посібника.)

Співробітники «Світла», що брали участь у I Всеросійському з'їзді у справі народної освіти, були причетні до резолюції, ухваленої з'їздом, стосовно мети і завдань народної школи: «Завдання початкової школи полягає в тому, що вона повинна сприяти фізичному, моральному, естетичному і розумовому розвитку дитини, виховуючи в ній людину, здатну до розумного і чесного розв'язання питань в особистому і громадському житті. Початкова школа, будучи першою сходинкою до єдиної загальноосвітньої школи, не повинна

мати на меті утилітарні завдання, і викладання професійних та прикладних знань у курс її входить не повинно. Потреби трудового населення в набутті дитиною з допомогою початкової школи знань можуть бути задоволені при відповідній постановці загальної освіти, причому увага дитини повинна бути по можливості звернена на явища життя і природи, що її оточує. Більш повне задоволення цих потреб може бути досягнуто шляхом відкриття достатньої кількості професійних училищ і додаткових класів у загальноосвітніх школах» [181.–Т.1.–С.147].

Отже, ми бачимо, якого важливого значення надавали найвидатніші українські просвітні діячі проблемі визначення мети і завдань виховання – як одній з центральних у справі формування теоретичних основ і практики створення української національної школи; наскільки ґрунтовно вникали вони в її розробку і як їх погляди, ідеї й думки відобразилися в пресі періоду 1905–1917 рр.

Мета і завдання виховання, розроблені найвидатнішими українськими просвітителями другої половини ХІХ – початку ХХ ст. і викладені в пресі 1905–1917 рр., відображали гуманістично-демократичні прагнення і уявлення передової інтелігенції, всього українського народу про ідеал людини, людськї особистості.

Мета і завдання виховання, що знайшли своє висвітлення в пресі розглядуваного періоду, не були висунуті довільно чи привнесені ззовні, а обумовлені життям, станом розвитку продуктивних сил і характером виробничих відносин суспільства; довготривалою й виснажливою боротьбою багатьох поколінь українців у всіх частинах їх розрізнених земель за свою державність, відродження і розквіт української нації, національної культури, школи, освіти.

По суті, мета і завдання виховання в українській національній школі формулювалися зовсім по-іншому, ніж в офіційних педагогічних системах Російської і Австро-Угорської імперій, до складу яких належали українські землі, й ігнорувалися панівними класами й націями, а їх виразники зазнавали утисків і переслідувань.

2.4. Принципи освіти і виховання

У пресі 1905–1917 рр. гостріше й рішучіше, ніж у часописах кінця XIX ст., звучали вимоги демократизації, гуманізації і народності освіти, школи, виховання. Передові педагоги вимагали введення загальної і рівної для всіх освіти рідною мовою, спільного навчання дівчаток і хлопчиків, світськості школи, зв'язку навчання з життям, доступності і безкоштовності навчання із забезпеченням найбідніших учнів їжею, одягом, взуттям, навчальними посібниками, щоб загальноосвітня школа вищого типу була безпосереднім продовженням школи нижчого типу; передачі органам місцевого самоврядування управління справами народної освіти. Однак самодержавство, як і раніше, залишалося байдужим до цих вимог.

Проблема принципів освіти, виховання і нової школи найповніше розроблена видавцями «Світла», «Села», «Нашої школи», «Учителя».

В авторських концепціях української національної школи Я. Чепіги, С. Русової, І. Ющишина, редакційних комітетів журналів «Світло», «Народный учитель» загальнопедагогічні принципи виховання і освіти – народності, гуманізму, демократизму, природовідповідності, культуровідповідності, пріоритету загальнолюдських цінностей – як інструментарію вираження педагогічної концепції, з одного боку, є основоположними ідеями, що визначають сутність національної школи і системи освіти відповідно до їх мети, завдань, змісту, організації, а з іншого – набувають значення закономірностей національної освіти і національного виховання. Це твердження випливає з аналізу ґрунтовних статей «Національне виховання», «Національність і національна школа», «Народний учитель і національне питання», «Самовиховання вчителя», «Ґрунтовні принципи нормальної школи» Я. Чепіги; «Нова школа», «Ідейні підвалини школи», «Проект нової вільної школи для України» С. Русової та інших.

У статті «Ґрунтовні принципи нормальної школи» Я. Чепіга писав, що українська національна школа «повинна бути народною, національною, природничою, вільною і реалістичною себто частиною народного організму» [405, 3].

Народна школа, за Я. Чепігою, – це школа, яка задовольнятиме потреби народу «в правдивій освіті», враховуватиме «вимоги часу, політичний, державний устрій, відобразатиме стан науково-технічного розвитку людства, забезпечуватиме право народу на освіту. Коли школу буде утворено самим народом, його ініціативою і творчістю, то вона матиме всі особливості народу, його побуту, звичаїв, його духовного обличчя, а тому, будучи народною, вона буде і національною» [Там само]; «народна правдива школа може бути витворена тільки в душі нації, її мови, її історії, звичаїв, її переказів, її культури, її духовної творчості» [Там само. – С. 4].

У трактуванні поняття «природнича школа» учений намагався органічно поєднати погляди Коменського, Руссо, Песталоцці, Дістервега на принцип природовідповідності виховання, суть якого можна сформулювати так: усі педагогічні засоби повинні бути природовідповідними, тобто відповідати законам розвитку природи і людини; природнича школа має будуватися з урахуванням законів розвитку природи і людини: «Всяке живе створіння додержується в своєму житті законів природи. Школа ж, аби не бути мертвою, повинна будуватись на тих самих законах, бути живою і активною, як сама природа. В ній вихованець повинен знайти все, що вимагає природа його, особливості його організму і все, що сприяє його нормальному розвитку. Всі свої турботи школа повинна направляти на користь цього природничого розвитку» [Там само. – С. 4, 5].

Сама природа наділила дитину потягом до знань, активністю, творчістю, тому завдання школи – всіляко підтримувати, стимулювати, заохочувати природну потребу дитини до пізнання з метою забезпечення вільного, всебічного й гармонійного розвитку особистості, її природних задатків і здібностей.

Реалістична школа, за Я. Чепігою, – це така школа, яка ґрунтується на реальних образах і відчуттях дитини, а отже, в її роботі чільне місце повинні зайняти такі методи, як спостереження, експеримент, дослід, екскурсії з метою набуття дитиною власного досвіду, підготовки її до життя. «Словесні книжні образи, не підперті власним досвідом, втрачають всяку реальність, і з ними людина безпорадна в житті і малокорисна громадянству» [Там само. – С. 4].

Вимога національного виховання є однією з основних ідей в концепції української національної школи Я. Чепіги. Національне

виховання – це таке виховання, яке ґрунтується на природі дитини, враховуючи її індивідуальні та національні риси та якості, забезпечує гармонійну єдність розвитку особистості з фізичним, моральним і духовним розвитком нації. Воно є важливим чинником збереження і розвитку самої нації, її духовності, добробуту, культурного, науково-технічного, економічного, соціально-політичного поступу. Кожна нація прагне здобути свободу для вільного розвитку, і лише національне виховання забезпечує такий розвиток. Тому дати дитині національну освіту – значить примножити здобутки нації, стверджував Я. Чепіга, намагаючись глибоко вникнути в сутність проблем національного виховання, визначити його роль, місце і значення у формуванні особистості.

Вимога національного виховання, в першу чергу, обумовлює необхідність навчання дітей їх рідною мовою. «Хіба нормально в проекті народної початкової освіти піднімати питання про мову навчання? – писав Я. Чепіга.– Але мусимо це робити. До цього часу український народ не питали, на якій мові його освічувати. А освічували наперекір природі і здоровому розуму на чужій йому російській мові» [427.– Кн. 4.– С. 14]. Рідна мова, за твердженням вченого, – це скарб народний, де зібрано і сховано найкоштовніше й найкраще все те, що підносить націю і конкретну людину як її представника на найвищій ступінь духовного і культурного розвитку. Українська нація має могутні потенційні сили і величезний скарб духу. Завдання полягає в тому, щоб виховання, школа сприяли розвиткові цих сили і цього духу.

Вимога національного виховання тісно ув'язується в концепції української національної школи Я. Чепіги з вимогою індивідуалізації виховання – необхідністю врахування у навчально-виховному процесі індивідуальних особливостей дитини, її психології, рівня розвитку здібностей, фізичних і духовних можливостей, природних задатків, талантів, а також соціокультурних умов, в яких живе і розвивається дитина, її національних особливостей. Учений підкреслював, що індивідуалізація виховання ґрунтується на глибокому вивченні учителем індивідуальних особливостей дитини, її духовного світу, і в своїх працях аналізував надзвичайно складну природу психофізіологічних особливостей індивідуума, наголошуючи: «Де б і при

яких умовах не прийшлося працювати дійсному педагогові, йому доведеться, перш за все, зустрічатись і рахуватись з психофізичною природою дитини, рахуватись з її психологією» [439, 13].

Знання вчителем психології учня, особливостей його уваги, пам'яті, мислення, уяви та інших психічних процесів – необхідна умова успішного навчання й виховання. Визначаючи роль, місце і значення психології у пізнанні дитини і використання її результатів у навчально-виховному процесі, Я. Чепіга підкреслював, що в оновленій національній школі вкрай необхідне використання результатів психологічної науки, яка «клином врізається в шкільне життя і невідступно встановляє тут свої закони, свої вимоги, і хоч психологія дитини ще не дає нам готових і певних методів, програм та систем освіти, але вона стає педагогові за головну базу всіх його прийомів, її закони з'являються віхами по дорозі поставленої справжньої освітньої мети» [Там само].

С. Русова основні принципи нової школи і системи освіти формулювала так: «1) виховання має бути індивідуальне, пристосоване до природи дитини, 2) національне, 3) мусить відповідати соціально-культурним вимогам часу і 4) бути вільним, незалежним від тих або других урядових вимог, на ґрунті громадської організації» [261, 13].

У книзі «Нова школа соціального виховання» вчена писала, що індивід є тим єдиним і головним фактором, який творить соціальний поступ, протестує проти всього застарілого й віджилого, вносить нову думку, здійснює переворот у науці, техніці, культурі, мистецтві, соціально-політичних формах життя. Завдання нової школи полягає в тому, щоб виховувати «активних розумних діячів», тому виховання повинно мати індивідуальний характер, його засоби – відповідати індивідуальним природним фізичним і духовним можливостям кожної дитини [283, 9–10]. «Індивідуалізація – то є перша вимога справедливого виховання, бо усі наші спостереження доводять нам, що діти дуже одно від одного відрізняються, хоч і межі ними є багато спільного» [261, 107]. В іншій книзі дослідниця писала: «Наукові праці переконали педагогів, що кожна дитина дуже відрізняється від дорослої людини, що існують загальні типи дітей і разом з цим – дуже великі різниці межі поодинокими дітьми, і з цією одмінною

індивідуальністю дітей треба рахуватися кожному учителю, кожному виховничому» [310, 3].

Ідея народності виховання є ядром педагогічної системи С. Русової. Вона пронизує майже всі твори вченої, яка вважала, що всі ступені освіти, все виховання мають будуватися відповідно до особливостей і потреб свого народу на основі його історичного минулого, культури, побуту, мови, звичаїв, традицій, психології. У книзі «Дошкільне виховання» вчена відзначала, що кожна дитина є представником якогось народу, певної нації; характеризується притаманними лише їй соціально-етнографічними ознаками і психічними рисами, тому «справу виховання бажано поставити якнайближче до природних нахилів дитини і до вимог життя, в якому дитина перебуває, в зв'язку з світоглядом того народу, з психологією тієї нації, з яких походить дитина. Національне виховання є певний ґрунт у справі зміцнення моральних сил дитини і оновлення, відродження душі народу», бо, як показує досвід, «міцнішою нацією в наші часи виявляє себе та, яка краще інших вичерпала в своєму вихованні свої глибокі національні скарби» [261, 12]. Правильно організоване національне виховання дозволить глибоко проникнути в духовні скарбниці свого народу, і, кохаючись у своїй національній культурі, шануючи і поважаючи її, дитина цікавитиметься й поважатиме культурні й національні здобутки інших народів і націй. А це сприятиме єднанню і порозумінню між народами і націями всього світу, бо «тільки та людина може симпатично ставитися до долі чужого народу, яка цілим серцем своїм кохає свій рідний край, яка свідомо працює для свого власного народу» [284, 72], – переконувала С. Русова, закликаючи інтелігенцію, весь український народ всіма силами будувати «собі нову рідну вільну національну школу» [279, 6], бо «тільки рідна школа може виховати громадянську свідомість почуття своєї людської гідності» [279, 5].

Національна школа в уяві С. Русової – це така школа, «де б діти почували себе так добре, як вдома, де б учитель жив у товариській згоді з учнями, і куди батьки могли б вільно приходити придивлятися до цілком рідного їм освітнього кутка. Це ж і є націоналізація школи, і вона проводиться перш усього викладом на рідній мові учнів, складається в програму з найближчих до життя наук, користується якомога

більш народною словесною, мистецькою і музичною творчістю. В такій школі лунає пісня народна; красуються усякі вироби народні, і все це утворює таку атмосферу в школі, яка дає психологічне задоволення учням, сприяє вільному розвитку їх духових сил» [Там само].

Розкриваючи основні засади і шляхи українізації школи й освіти в Україні після лютого 1917 р., С. Русова відзначала: «Підвалинами націоналізації школи бувають завше два начала: безпосередня націоналізація педагогічних засобів виховання і навчання цебто – рідна мова викладу і зміна програми з тенденцією внести ті науки, які дають найбільш громадської національної свідомості, – історію і географію рідного краю і народне мистецтво – музика, співи, орнаментика; друга підва-лина національної школи – це єднання її з людом...» [279, 6].

Як бачимо, центральне місце тут займає вимога навчання дітей їх рідною мовою. «Це ж перша психологічна вимога – приймати знання на тій мові, яку я найкраще розумію, з якою зв'язана уся моя духовна істота, на якій я маю вже цілу низку уявлень, а з новими враженнями ці попередні уявлення так гарно, так ясно асоціюють» [Там само. – С. 4], – писала вчена. Рідна мова в усіх школах України повинна зайняти чільне місце, вимагала вона. За рідну треба вважати ту, якою діти розмовляють у своїй родині. «На Вкраїні рідна мова є українська, нею й мусить провадитися вся наука», – твердо вимагала С. Русова [282, 6].

Вимога С. Русовою необхідності навчання рідною мовою є складовою глибинних і багатогранних процесів державотворення, самоідентифікації українців, формування державницької свідомості і національної самосвідомості. У поглядах вченої на проблеми мови органічно і творчо поєднувався принцип М. Драгоманова – «через національне до інтернаціонального», при якому рідна мова вважалася одним із засобів виведення безпросвітнього українського народу на широкий простір людської цивілізації, з принципом О. Потебні, суть якого полягає в тому, що мова відіграє не лише важливу функцію піднесення освіти і культури свого народу до світових вершин, а й є невичерпним джерелом духу й творчості самого народу. Багатогранна й високохудожня творчість українського народу, стверджували прихильники цієї ідеї, є одночасно і творчістю інтернаціональною, бо світові культурні цінності створюються не однією, а всіма націями.

Послідовне й цілеспрямоване здійснення національного виховання дозволить, за твердженням С. Русової, успішно вирішувати, перш за все, завдання морального й естетичного виховання. Україна є для цього благодатним краєм: чарівна природа, багаті й різноманітні національна культура, традиції, свята, музика, пісні, народна творчість тощо.

Учена радила будь-яку науково-педагогічну систему творчо використовувати в навчально-виховному процесі української школи, при умові, що ця система відповідає потребам гармонійного розвитку особистості.

Ідея народності виховання знайшла відображення в багатогранній творчості Б. Грінченка, зокрема в статтях «Яка тепер народна школа на Україні?», «Якої нам треба школи?», «На беспросветном пути», «Тяжким шляхом (Про українську пресу)», «Народні вчителі і українська школа» та інших.

У статті «Яка тепер народна школа на Україні?», розкриваючи основи національної школи, Б. Грінченко відзначав, що «виховання, не маючи через саму природу речей змоги оперувати над загальнолюдиною, мусить мати діло з англійцем, з німцем, французом, поляком і т. д. Коли воно не хоче бути безрезультатним чи навіть і шкоду вчинити, то мусить зважати на сю реальну форму». При цьому, «виховання, зостаючись народним, національним, ... мусить мати загальнолюдську мету» [55.– Кн. 4.– С. 245]. На думку педагога, «потребу націоналізації школи настільки вже вияснено працями західно-європейських і російських педагогів і учених, що той учитель, який не признав потреби української школи, з більшим правом може називати себе «чиновником», «казенним обрусителем», ніж народним учителем» [59, 6–7].

Велике враження на Б. Грінченка справили думки К. Ушинського, викладені у статті «Педагогічна подорож по Швейцарії», в якій наголошено на необхідності навчання українських дітей рідною мовою і відзначено, що російськомовна школа в Україні «чужа й незрозуміла», безсила й непотрібна, бо не розвиває природні здібності й задатки дитини, малокорисна українському народові. Ці думки К. Ушинського стали своєрідною програмою боротьби народного вчителя Б. Грінченка зі школою, «нижчою за народ», «безсильною» й

«непотрібною», що уособлювала «темне пекло», за утвердження справді демократичної народної школи.

У педагогічних статтях М. Грушевського, надрукованих у часописах «Село», «Украинская жизнь», «Украинский вестник», «Наша школа», «Літературно-науковий вісник» та інших, ідея народності виховання є провідною і визначальною в поглядах ученого на проблеми розвитку школи і системи освіти в Україні.

Відсутністю національної школи й освіти пояснював він економічний, соціально-політичний, культурний занепад українського народу. «Брак рідної, свійської школи в повнім глибокім значенні сього слова проявляється в такім очевиднім – скажем се сильне слово – культурнім виродженню української народності, ... брак національної школи відбивається незвичайно некорисно не тільки на національнім, але і на всім культурнім життю суспільності і народу», – наголошував учений [83, 3].

Для М. Грушевського національна школа – це школа рідної мови, бо «вчити добре можна тільки такою мовою, котру ученики добре знають і розуміють. Се кожний тямить і розуміє, і таке правило в шкільній науці, що вчити треба ученика мовою для нього зрозумілою» [635.– 1909.– № 4.– С. 2]; «на Україні треба вчити по школах українською мовою» [Там само.– № 10.– С. 2], – вимагав учений. Українців усе ще запитують: «Чи маєте на вашій мові письменство і літературу? Маємо, панове депутати, досить маємо, і не з учорашнього дня. Триста літ з верхом минуло від того часу, як наші предки, побачивши, як наш народ пропадає в темноті, без школи, без книги, заходилися просвіщати його мовою рідною, зрозумілою, народньою» [Там само.– № 12.– С. 1]. Маємо українською мовою і Святе Письмо, і гарні вірші й оповідання, і різноманітні книги, і театральні комедії й вистави і т. ін. А такими іменами, як І. Котляревський, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка, Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, Марко Вовчок, Ю. Федькович, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, О. Кобилянська, М. Коцюбинський, В. Стефаник, В. Винниченко, І. Франко, Леся Українка, В. Самійленко, О. Олесь, Г. Чупринка, М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, М. Старицький та інші, не соромно похвалитися і перед усім світом, відзначав М. Грушевський.

Однак забезпечення для кожного українця права навчання рідною мовою, за М. Грушевським, ще не вирішує освітньої справи.

Необхідно, щоб уся структура, система, мета і завдання, зміст і методи, сам дух школи були пронизані ідеєю українства; щоб школа виражала інтереси і потреби українського народу, сприяла розвиткові нації. «Тепер для української суспільності стає пекучим завданням, основною проблемою сучасного життя розв'язання шкільного питання в українських землях в напрямі націоналізації школи. Націоналізації не тільки зверхньої, формальної, яка починається і кінчається самим заведенням викладової мови, а в значінню ширшім – то значить можливо ліпшого, можливо основнішого приспособлення школи до потреб української суспільності, її життя, її завдань і обставин», – писав учений [83, 3].

На західноукраїнських землях ідея народності виховання пропагувалася в часописах «Учитель», «Учительське слово», «Наша школа», «Каменярі», «Прапор», «Буковина» та інших.

Розкриваючи принципи освіти і виховання, І. Ющишин писав: «Вже педагоги середніх і новіших віків (Рабле, Локк, Монтень, Руссо, Коменський, Песталоцці, Толстой і ін.) поставили нерушиме природне правило, що школа мусить бути природною, с. е. виростати з кості й крові нації, її історичної традиції, культури й суспільних ідеалів і достроюватися гармонійно до кожночасного життя народу, його культурних, етичних, естетичних, економічних і політичних прямувань» [668.– 1912.– Ч. 2.– С. 60]. «Школа, що зорганізована на таких основах, називається в мові сучасних педагогів національною школою. Український народ, признаючи право кожної нації на порядкування своєю школою, мусить в першій мірі домагатися і виробити собі те основне правило національного життя» [668.– 1913.– Ч. 5.– С. 154]. Він пропонував домагатися: створення української шкільної крайової ради, яку б очолював українець; призначення українців на посади шкільних крайових інспекторів у районах Східної Галичини, де переважало українське населення; в повітах Східної Галичини призначення на посади окружних інспекторів українців; заснування в усіх українських громадах шкіл з українською мовою викладання і перетворення всіх одно- і двокласних народних шкіл у 3- і 4-класні; заснування в усіх містах і містечках Східної Галичини виділових або чотирикласних народних шкіл з українською мовою викладання; заснування учительських чоловічих і жіночих семінарій з

українською мовою викладання; призначення на посади керівників і вчителів шкіл, в яких переважають українські діти, українців, а в місцевостях з польською і українською людністю дотримуватися відповідного відсоткового співвідношення; «рівноправності і повноправності української мови у внутрішньому і зовнішньому діловодстві всіх шкільних властей, починаючи Радою шкільною крайовою, а кінчаючи Радами шкільними місцевими і Управами шкіл» [Там само.– С. 156]; запровадження української мови викладання в усіх типах шкіл Східної Галичини; запровадження шкіл національних меншин.

Ідея народності виховання, принципи демократизму й гуманізму освіти й виховання покладено в основу «Проекту на зміну державного шкільного закону з дня 14, мая 1869», запропонованого І. Юцишиним. Педагог рішуче вимагав забезпечення права навчання рідною мовою кожній людині: «Викладовою мовою в народній школі може бути тільки рідна мова дитини». «Кожній дитині треба заповнити науку рідної мови без огляду на те, чи вона вчиться у своїй чи в чужій школі. Все противне тим принципам – противне також раціональній педагогії, здоровому розумові і природі»,– писав І. Юцишин [Там само.– Ч. 9.– С. 256].

Однак забезпечення навчання рідною мовою, на думку педагога, є лише необхідною, але ще не достатньою умовою створення національної школи. «Можна вчити на рідній мові, а попри те незгірше насилувати принцип національного виховання й денаціоналізувати молоді генерації. Ми ніби то й учимо в галицьких сільських школах на українській мові, однак, на жаль, руками своїх таки власних учителів ширимо денаціоналізацію. На те складається «дух» школи, система навчання й виховання, шкільні підручники, низше й вище начальство» [Там само].

«Наші шкільні підручники,– писав автор проекту,– писані з правила лихою вкраїнською мовою, заповнені історичним, географічним і побутовим матеріалом, що нехтує наші національні почування й ідеали, перечить історичну традицію й убиває любов до всього, що дороге і святе в нашій національній життю» [Там само.– С. 266], а тому потребують негайної заміни. Підручники повинні відповідати завданням і духові української національної школи;

добиратися педагогічними комісіями, вибраними крайовими вчительськими конференціями на основі рекомендацій і пропозицій окружних учительських конференцій, науково-педагогічних організацій і товариств, шкіл та окремих найдосвідченіших учителів, і затверджуватися Міністерством освіти та Народною шкільною радою, вказував І. Юцишин.

Важливу перешкоду у здійсненні національного виховання в народних школах Східної Галичини І. Юцишин вбачав у «шкільному начальству». На жаль, школою керують «ворожі нашій нації люди і вони явно або скрито «правлять» так, що в українських народних школах і мови не може бути про «національного духа», – відзначав він і вимагав запровадження такого державного закону про освіту, щоб ні система, ні навчальні предмети, ні шкільне керівництво не могли гальмувати процесу національного виховання. «Школа повинна бути розсадником національного розвитку кожного народу», – проголошував педагог [Там само].

Таким чином, ідея народності виховання, принципи демократизму й гуманізму освіти й виховання були визначальними в концепціях української національної школи і проектах реформування освітньої справи в Україні, запропонованих у період 1905–1917 рр. видатними українськими педагогами, громадськими й просвітніми діячами, окремими товариствами, з'їздами, «Просвітами» тощо. Це знайшло відображення в тогочасній пресі всіх регіонів України.

2.5. Пошуки змісту освіти і методів навчання у новій школі

Найвиразніше проблеми змісту освіти і методів навчання в українській національній школі знайшли відображення в таких часописах 1905–1917 рр., як «Світло», «Народный учитель», «Педагогический журнал», «Украинский вестник», «Наша школа», «Учитель», «Учительське слово», «Украинская жизнь», «Рада», «Нова громада», «Громадська думка», «Село», у статтях Б. Грінченка, М. Грушевського, Я. Чепіги, С. Русової, С. Сірополка, С. Черкасенка, В. Прокоповича, С. Шелухина, М. Левицького, М. Лозинського, Г. Никифорова, С. Панасенка, І. Юцишина.

При розробці вказаних проблем вищеназвані автори керувалися принциповими положеннями про те, що зміст освіти – це система знань про природу, людину і суспільство, спрямованих на підготовку інтелектуально розвиненої особистості; він зумовлений метою і завданнями виховання такої особистості, повинен забезпечувати тісний і нерозривний зв'язок навчання із життям, теорії з практикою, ґрунтуватися на національній основі, відображаючи специфіку й особливості економічних, соціально-політичних, філософських, культурних, національних та інших чинників, знаходячи свій вияв у навчанні рідною мовою, засвоєнні національної культури, історії, літератури тощо. Разом з тим, зміст освіти повинен забезпечувати глибокі та всебічні знання про наукові, культурні та інші здобутки всіх народів світу. Навчальний матеріал повинен бути доступним для учнів конкретної вікової категорії, відповідати рівневі їхнього розвитку, забезпечувати свідоме й активне засвоєння знань, умінь і навичок, формування наукового світогляду, кращих морально-естетичних якостей.

У статті «Проект української школи», надрукованій в журналі «Світло», Я. Чепіга запропонував конкретну програму освіти в новій 6-класній українській школі, розроблену відповідно до мети, завдань, принципів школи та освіти, з урахуванням вікових особливостей учнів.

Перший і другий роки навчання (6–8 років) – ознайомлення з природою, ігри, прогулянки, розвиток спостережливості та мислення, збудження цікавості до праці (на городі, в полі, садку), ліплення відомих речей з глини, пластиліну. В цей період необхідно створити умови для вільного розвитку органів відчуття, набуття знань через безпосереднє спілкування з природою, предметами, речами. Жодних уроків немає, освіта здобувається вільно, без примусу, але під пильним, умілим і досвідченим наглядом педагога. На цьому етапі розпочинається вивчення природознавства, елементів математики, ознайомлення з рідною літературою, широко використовуються ігри, забави.

Третій рік (8–9 років) – грамота рідною мовою, математика, малювання, співи, письмо, ручна праця, розвиваючі ігри і забави, продовження пізнання природи.

Четвертий рік (9–10 років) – ознайомлення з кращими зразками літературної народної творчості, вивчення арифметики, приро-

дознавства, ручна праця, гімнастика, співи, малювання, складніші психологічні ігри і забави.

П'ятий рік (10–11 років) – вивчення рідної і російської мови, арифметики, природознавства, історії, географії; ознайомлення з будовою тіла людини, теслярством; художнє ліплення, скульптура тощо.

Шостий рік (11–12 років) – рідна мова, література, вільна творчість, російська мова, арифметика, історія, землезнавство, географія, ручна праця, гімнастика, малювання, співи, Закон Божий.

Автор проекту подав конкретні методичні поради і вказівки щодо змісту і методів вивчення кожного з пропонованих навчальних предметів.

Особливе значення учений приділив проблемі вивчення рідної мови, розкривши її освітні, виховні, соціологічні та національно-культурні аспекти.

Мова, за Я. Чепігою, має інстинктивно-спадковий характер, вона уособлює дух нації, є могутнім специфічним засобом розкриття духовного і фізичного потенціалу народу, кожного його представника. Неможливо уявити собі нормально розвинену людину, дитину без рідної мови. «Одберіть у дитини рідну мову і ви зробите її духовною калікою, духовно глухою і сліпою. Ви одберете в неї образи, котрими вона жила й думала» [416, 22]. За допомогою мови з покоління в покоління передавалися думки, переживання й ідеали народу. Рідна мова є культурною спадщиною народу. Дитина зливається зі своєю нацією, з її ідеалами, культурою, правовими, соціальними, державними і побутовими інституціями завдяки рідній мові. «І все це кладе печать особливих прикмет на психічний склад думання, витворює певні правила поведження та моральні погляди» [432.– Кн. 8.– С. 11], отже, доки існують нації і народи з їх індивідуальними особливостями, доти питання про національне виховання (і, зокрема, про необхідність навчання рідною мовою) буде актуальним, відзначає Я. Чепіга.

Головне завдання вивчення рідної мови у школі педагог вбачав у тому, щоб дитина вміла користуватися мовою як засобом для викладу думок, понять, ідей, правил, законів, положень, а не лише правильно, осмислено читати й писати.

Вивчення рідної мови в школі передбачає, за Я. Чепігою, навчання дітей читанню і письму. Читання рідною мовою – то велика виховна

сила в руках педагога для розкриття перед дитиною високих ідеалів свого народу.

Нова школа повинна ґрунтуватись на ініціативі та самодіяльності учня. Зокрема, при читанні творів учень мусить «не лише глибоко розбирати їх, відтворювати й вичерпувати все, що в них відображено, а розвивати думки глибше й ширше, виявляючи свої власні індивідуальні риси, сприймаючи твір розумом і почуттями» [440.– Кн. 7.– С. 13].

Особливо наголошував Я. Чепіга на необхідності читання дітьми цілого твору, а не його уривків: «Для суцільності приймання, для збудження цікавості в учнях уривки непридатні: вони не виявляють цілком ідеї оповідання, не захоплюють так дитину і не викликають до себе цікавості і уваги» [Там само.– С. 14].

Метою навчання письма є не просте опанування його механізму, не лише орфографічна бездоганність, а й необхідність вироблення вміння чітко, ясно й зрозуміло викладати свої думки, знання; розвитку ініціативи, творчості й самодіяльності.

Я. Чепіга рекомендував практикувати написання творів, використовуючи різні форми роботи: індивідуальні, колективні, за малюнком тощо. Написання їх радив розпочинати з найпростіших тем: «Що ми робимо зимовим вечором», «Наша гойдалка», «Як ми молотимо хліб», «На Великдень», «Допомога бідному (або товаришеві)», «Перша зустріч з учителем» тощо. Далі переходити до тем, в яких розкривалися б такі морально-етичні поняття, як справедливість, почуття обов'язку, доброта, чуйність, щедрість та ін., а також і негативні – зло, несправедливість, кривда тощо.

При написанні учнями творів за малюнками Я. Чепіга рекомендував підбирати такі малюнки, в яких у доступній для дітей конкретної вікової категорії формі зображувалися б життєві події, явища, факти, що здатні викликати емоції, душевні переживання, хвилювання.

Диктант, на думку педагога, є сухою і нудною працею, але він може бути корисним, якщо використовувати його не в традиційній формі, а в формі переказу, за термінологією автора, – «вільної диктури». Таким чином можна уникнути нецікавої праці у школі і спонукати учнів до активної творчої діяльності. Я. Чепіга радив розбивати

текст диктанту на більш-менш самостійні частини і диктувати окремо кожна з них лише один раз. Таким чином, діти навчаються сприймати не окремі слова, а цілі фрази (важливо, що складні слова диктанту заздалегідь виписуються на дошці). Не рекомендував він втручатися в працю дітей, оскільки це шкодитиме творчості та самодіяльності, а також підкреслювати помилки олівцем в учнівських зошитах (краще учителю їх виписати окремо, а потім проаналізувати).

Російську мову педагог вважав мовою міжнаціонального спілкування і, отже, вводив до програми навчання української школи, пропонуючи вивчати її протягом п'ятого і шостого років навчання.

Завдання навчання арифметики в початковій школі – формування уявлень про число, кількісні зміни і просторові форми навколишнього світу, розвиток логічного мислення.

Зміст математичної освіти повинен ґрунтуватися на практичних потребах людини, зв'язку із життям. Математична освіта нелегко дається дитині, і тут особливого значення набуває наочність, без якої при вивченні математики не можна зробити ні кроку. При вивченні арифметики необхідно суворо дотримуватися принципу педагогічної психології: від конкретного (предметного) до загального, абстрактного.

У початкових класах учні знайомляться і з елементами геометрії: плоскими й об'ємними фігурами (кут, трикутник, квадрат, прямокутник, коло, круг, куб, призма, конус, куля); вимірюванням довжини, периметра, площі (двору, городу, саду).

При вивченні природознавства в перші роки навчання (6–8 роки) основним має бути спостереження над природою та її явищами, набуття певного досвіду поведінки в природі. Завдання педагога – зацікавити дитину красою, гармонією природи, збуджуючи бажання пізнати рослинний і тваринний світ, клімат, географічне положення місцевості, її особливості тощо. «Посеред природи дитина ... відчуватиме, що вона в дійсному житті, а не серед мертвих книг» [427.– Кн. 4.– С. 19], – писав Я. Чепіга. Лише після безпосереднього, живого спілкування з природою в наступних класах має здійснюватися більш широке й систематичне вивчення її з допомогою книг, картин, макетів, мікроскопа тощо; при цьому особливе місце відводилося експерименту, досліді.

Історія як навчальний предмет повинна містити насамперед історію свого народу, що сприяє вихованню дитини в душі нації, збуджує свідомість належності до своєї нації, її минулого, теперішнього й майбутнього. Історія народу ґрунтується на народних піснях, віршах, думах, усних переказах, інших видах народної творчості; вона передається молодому поколінню шляхом відвідання музеїв, пам'яток старовини, розгляду картин, малюнків історичної тематики. На початковому етапі навчання історії здійснюється у зв'язку із загальною освітою школярів, не виділяючись в окремих історичний курс. Необхідність набуття історичних знань повинна виникати з постійного розвитку дитячої допитливості та цікавості пізнати в ясній і доступній формі щораз нові й нові відомості з історії життя українського народу. Лише після ґрунтовного вивчення історії власного народу необхідно вивчати історію людської цивілізації.

Завдання вивчення географії – забезпечити знання учням про землю, сонце, зірки, гори, ріки, моря, озера, дощ, сніг і т.п. Дитина бачить навколо себе природу з її явищами, процесами й закономірностями. У неї виникає безліч запитань: що це? звідки воно взялося? На ці запитання значною мірою повинна давати відповідь географія, відзначав Я. Чепіга.

Малювання повинне входити в програму національної школи «як освітній елемент шкільної праці», як важливий засіб творчої уяви, мислення, спостережливості, самодіяльності й самокритики учнів. Цінність малювання не стільки у виявленні художніх нахилів дітей, скільки у можливості виявлення думок, образів, ідей, уявлень дитини про навколишній світ. Малювання – це специфічний вияв творчості людини, що приносить радість, естетичне задоволення й насолоду, сприяє формуванню естетичного смаку, уподобань.

Відповідну позитивну роль у формуванні уяви учнів, розвиткові їх розумових і естетичних здібностей Я. Чепіга відводив ліпленню, подавши конкретні методичні поради щодо його проведення у школі.

Вирізування і наклеювання педагог уважав важливим видом дитячої творчості, що вимагають збереження точних форм, вміння зосередити увагу, володіти відповідними інструментами та ін.

Своєрідними є погляди Я. Чепіги на проблеми вивчення Закону Божого. «Я не можу зарахувати себе до ворогів релігійного

виховання», – писав він, – але «релігія згрунтована на вірі, а віра приймається серцем, а не спостереженнями і фактами. Ми ж в своїй школі знищуємо всяку науку, котра б зберігала тенденцію до схоластичного навчання. Зайва витрата дорогого часу і не корисна для розуму», до того ж, «згодитись на те, щоб давати 10-літній дитині те, що може збагнути тільки 12-літня дитина, не можемо, то ліпше зовсім усунути з курсу початкової освіти навчання Закону Божого, або перенести його до вищої початкової школи, а ще краще до церкви, до представників духовенства» [427. – Кн. 4. – С. 21, 22].

У проєкті української школи викладені думки автора і щодо викладання інших навчальних предметів. Звичайно, чимало з них були дискусійними, що усвідомлював і сам автор, закликавши всіх, кому справа народної освіти близька й дорога, взяти участь в обговоренні запропонованого проєкту.

У концепції національної школи С. Русової проблеми змісту освіти також посідають досить помітне місце. За переконанням вченої, в новій українській школі, курс якої мусить становити не менше 4-5 років, необхідно вивчати: «1) Закон Божий (оповідання з Євангелія й з перших віків християнства – апостоли, мученики за віру), 2) рідна мова, 3) арифметика, 4) природознавство, 5) географія, 6) історія, 7) ручна праця, (малювання, ліпка, різьба по дереву), 8) спів, 9) фізичне виховання (ігри та різні гімнастичні вправи)». «Щодо російської мови, то її треба починати вчити не раніш другого або третього року, вживати ті самі методи, як і при навчанні рідної мови й розуміння кращих творів, писаних нею» [282, 13–14].

Центральне місце в системі дисциплін нової національної школи, за С. Русовою, займає предмет «рідна мова», що містить навчання мовлення, читання, письма.

Виходячи з головного завдання початкової школи – розвитку думки й мислення учня, вчена відзначала, що вже на перших уроках учитель повинен систематично й цілеспрямовано залучати дітей до осмислених розповідей про те, де вони живуть, хто їх оточує, про якусь конкретну подію, а також розповідей казок, оповідань, віршів, за малюнками, картинами та інше. Такій роботі варто присвячувати цілі години, дуже ретельно й серйозно готуючись до їх проведення.

С. Русова радила добирати такі художньо-літературні твори, які, постаючи перед учнями в усій своїй красі, викликали б у них

переживання, емоції, велике моральне й естетичне враження. Необхідно брати цілком доступні й зрозумілі для дітей твори, які б не затримували дитячої уваги понад 30–40 хвилин. Твір краще розповідати, а не читати; оповідачеві необхідно триматися якнайближче мови самого твору, практикуючи різноманітні стилі викладу. До кращих творів, що складають золоту скарбницю рідного народу, на думку С. Русової, належать твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша, О. Стороженка, Л. Глібова, Б. Грінченка та інших. З творів світової літератури в українському перекладі вона рекомендувала твори Д. Маміна-Сибіряка, А. Чехова, Г. Х. Андерсена, братів Грімм, Ж. Занд та інших.

Серед читанок найкращою для початкового навчання С. Русова вважала «Граматику» Б. Грінченка, «Рідну школу» С. Черкасенка, «Вінок» О. Білоусенка. Поряд з читанками, вона радила видавати невеличкі за обсягом книжечки для позакласного читання, вмiла організація якого сприятиме набуттю учнями знань, формуванню світогляду, переконань, стане працею, що викличе в учнів надзвичайно багато самостійних думок, вражень, спостережень, переживань. А це, у свою чергу, сприятиме розвиткові в учнів кращих морально-етичних і естетичних якостей, стане могутнім засобом виховання природних здібностей і задатків дитини, викличе в неї повагу й шану до рідної мови, свого краю, народу.

Навчання мови, на думку С. Русової, складається не лише з уміння слухати, читати, переказувати, розповідати, а й уміння писати, грамотно викладати власні думки на папері. Важливого значення вчена надавала пропедевтиці письма. В дошкільний і молодший шкільні періоди при навчанні письма рекомендувала використовувати малювання, ліплення, вирізування тощо. Малюнок дитини – це її мова, самостійна, щира й відверта, вважала дослідниця. Тому читання творів корисно супроводжувати дитячими малюнками, в яких діти висловлювали б своє враження від прочитаного, прослуханого.

Письмо в початковій школі повинно зайняти багато часу, а тому його необхідно урізноманітнювати, з тим, щоб воно не набридало дітям.

Головне завдання – захопити учнів творчою напруженою навчальною працею, позитивно вплинути на розвиток їхньої мови, на загальний духовний розвиток.

С. Русова подала ще ряд надзвичайно корисних методичних рекомендацій, порад, настанов і вказівок щодо вивчення мови й літератури в початковій школі.

Надзвичайно важливою шкільною дисципліною вважала вчена математику, що є на першому етапі арифметикою з елементами геометрії. Цим значною мірою забезпечується зв'язок навчання із життям.

Головне завдання вивчення математики – формування уявлень учнів про число і фігуру, кількісні відношення і просторові форми реального світу, логічні зв'язки і форми. За переконанням С. Русової, вже 3- і 4-річні діти мають певні уявлення щодо кількості і форми предметів, співвідношення цілого й частини, більшого й меншого, тож необхідно розвивати й поширювати ці уявлення на основі якомога більшої кількості конкретних прикладів і фактів. У дошкільному віці не варто захоплюватися навчанням дітей рахунку великих чисел, краще дати уявлення про числа в межах десятка на основі ігрової діяльності, цікавих розповідей, екскурсій, найширшого унаочнення. У кожній дошкільній дитячій установі повинно бути в достатній кількості різноманітних наборів цифр, паличок, лінійок, рахівниць, трикутників, чотирикутників, кружечків, кубиків, пірамід. Оперуючи з цими предметами, комбінуючи їх в різні способи, діти в доступній їм формі природно формуватимуть уявлення про числа та перші арифметичні дії над ними. Все це слугуватиме належною базою для навчання математики в подальшому.

С. Русова доводила, що «на чолі початкової школи мусить стояти природознавство, як джерело найпотрібніших наукових знань, як найкраща дисципліна розуму, яка призвичаює дитину до пильних спостережень, до послідовних висновків, як найкращий вплив, – моральний й естетичний, – на виховання дитини» [282, 6]. Мета вивчення природознавства – формування у дітей наукових знань про навколишній світ, розв'язання завдань всебічного розвитку особистості. Природа – то найважливіше джерело знань дитини, формування морально-етичних і естетичних впливів. Скільки задоволення має дитина, розглядаючи метеликів, придивляючись до жабок, прислухаючись до співу птахів, слухаючи розповіді про рослинний і тваринний світ, доглядаючи за домашніми тваринами, відзначала

вчена. За її переконанням, саме завдяки природознавству значною мірою виховується в дитини почуття любові до рідного краю, народу. Завдання школи, батьків – ознайомити дітей з навколишньою місцевістю, забезпечити знання в ній кожної річки, кожного озера, лісу, ставка, рослинного і тваринного світу, того, чим займаються люди.

Основним методом навчання природознавства С. Русова вважала безпосереднє спостереження над природою та її явищами, бо жодна модель, картина, жоден малюнок не дадуть змоги ознайомитися з конкретним об'єктом природи так, як сама природа. У цьому зв'язку особливого значення набувають екскурсії на природу, які «об'єднують школу зі справжнім життям», дають нові знання і систематизують набуті, відкривають нові горизонти пізнання, сприяють формуванню громадянських почуттів. «Україна – край хліборобський, – писала дослідниця, – й кожна школа мусить дбати про це якнайкраще, і перш за все, розвинути цікавість учнів до природи, серед якої їм доводиться працювати, з якою вони живуть в тісних постійних стосунках. Треба дати якнайбільше свідомого знання природознавства, а без екскурсій це неможливо, поки сама школа не матиме коло себе такого шматка землі, де можна було б розвести чималий садок і зразкове поле» [319, 28].

У працях «Теорія і практика дошкільного виховання», «Дошкільне виховання», «Нова школа соціального виховання», «Дидактика», «Нова школа», «Ідейні підвалини школи», «З'їзду учителів», «Шкільні екскурсії і їх значення» та в деяких інших С. Русова переконливо довела необхідність вивчення природознавства в школі, особливо в початковій, а також подала деякі методичні поради щодо його викладання.

Мета вивчення історії і географії – дати учням необхідні загальноосвітні знання з предметів, розвинути цікавість до навколишнього природного і суспільного середовища; виховання любові до рідного краю, свого народу; формування погляду на сучасне життя як таке, що нерозривно пов'язане з минулим і майбутнім, і, отже, виховання моральної відповідальності за історичну долю свого народу й держави; прищеплення любові до вивчення історії й географії інших народів світу, їх культури, побуту, звичаїв, мови, мистецтва, літератури. А розпочинати вивчення потрібно з рідного краю, від близького,

відомого й зрозумілого учням оточення і вести їх до загально-людського пізнання, вказувала С. Русова.

Ручна праця повинна стати в новій школі могутнім засобом розвитку розумових, моральних, естетичних і фізичних сил та можливостей дитини. З допомогою ручної праці необхідно розвивати творчі здібності учнів, їх самостійність і самодіяльність, волю і фантазію, а також руки, очі, м'язи. Ручна праця не повинна набувати в школі утилітарного значення.

«Спів вважаємо обов'язковим і дуже потрібним для школярів,— писала С. Русова,— це виховує їх естетично, а також, розвиваючи музичні здібності, гуртовий спів дуже гарно впливає на настрій, на душу дітей. Для співу треба завше брати народні пісні — рідні й інших народів, а також високохудожні твори всесвітніх класиків музики, щоб виховати гарний музичний смак» [282, 14].

Закон Божий С. Русова вважала дуже корисним навчальним предметом, особливо для виховання моральних рис і почуттів. Бажано тільки, щоб навчання релігії здійснювалося у щирих інтимних бесідах, без зайвої штучності, замуштрованої афектації, щоб слова правди і любові Христової науки глибоко западали в молоді душі, підкреслювала вона [Там само.— С. 13].

У «Світлі» представлені також погляди інших педагогів на проблеми викладання в новій школі рідної мови, історії, географії, природознавства, малювання, математики тощо.

Проблеми змісту освіти і методів навчання в новій школі знайшли широке висвітлення на сторінках журналу «Народный учитель». Так, В. Вахтеров у статті «Новая школа» закликав «повідомляти у школі лиш те, що визнається сучасною наукою» [570.— 1906.— № 13.— С. 3]. Особливо наголошував автор на необхідності вивчення в новій школі рідної мови й літератури, краєзнавства, природознавства і суспільствознавства, встановлення тісних логічних взаємозв'язків між навчальними предметами, особливо такими, як математика, фізика, хімія, географія, біологія, природознавство, історія; усунення будь-якої фальсифікації при вивченні історії й географії.

У методах викладання початкової школи провідне місце, на думку В. Вахтерова, повинні зайняти досліди і спостереження над явищами природи; спостереження і аналіз суспільних подій і фактів. Кожна

школа повинна бути в достатній кількості забезпечена підручниками, навчальними посібниками, різноманітними приладами, макетами, картами, картинами тощо для здійснення широкого унаочнення навчання.

Проблема пошуку змісту і методів навчання читання, письма, арифметики, ботаніки, зоології, географії, природознавства, історії та інших предметів була однією з центральних у «Педагогическом журнале для учащихся народных школ Полтавской губернии». Його видавці широко пропагували передовий досвід учителів народних шкіл у справі вивчення краєзнавства, використання місцевих умов при вивченні різних предметів шкільного курсу; проведення навчальних екскурсій тощо.

Аналізові проблеми змісту освіти в народних школах було приділено чимало уваги в «Проекті на зміну державного шкільного закону з дня 14, мая 1869» І. Ющишина.

Проект І. Ющишина вимагав, щоб навчально-виховний процес у новій українській школі був вільний від втручання будь-яких політичних партій, громадських, релігійних чи інших організацій, однак зазначав: «В школах навчають науки релігії того віросповідання, до котрого належать шкільні діти». І далі: «В віросповідних народних школах навчають науки релігії відповідні церковні власті і наглядають над нею. Про число годин, призначених на науку релігії, рішає науковий план. Науки релігії треба навчати в рідній мові дитини. Розклад предметів на поодинокі класи належить до духовних властей. Учителі релігії, церковні власті і релігійні корпорації мають придержуватися загальних шкільних законів і виданих шкільною управою розпоряджень» [461.– № 10.– С. 293].

Крім релігії, у школі повинні вивчатися: рідна мова й література, найцікавіші речі з природи, географії, історії рідного народу, краю й держави; арифметика, елементи геометрії, основи державного й крайового законодавства, письмо, малювання, музика й співи, гімнастика. Дівчата повинні навчатися деяких жіночих робіт і домашнього господарства.

Народними вважав І. Ющшин і міщанські (виділові) школи, що давали дещо вищу освіту, ніж сільські школи. Навчання в міщанських школах мало розпочинатися із шестирічного віку і тривати десять

років. Програма і зміст освіти в них у перші чотири роки навчання відповідали програмі та змісту народної школи. Впродовж десяти років учні мали вивчати рідну мову та її граматику, історію рідного народу, краю й держави, географію, всесвітню історію, природознавство, фізику, арифметику, геометрію, основи державного й крайового законодавства, малювання, креслення, музику і співи, гімнастику, для дівчат – домоводство, одну з іноземних мов, релігію.

В українських часописах періоду 1905–1917 років досить детально проаналізовані кращі тогочасні підручники – Б. Грінченка «Українська граматка для науки читання й письма» (буквар рукописний, 1907), «Рідне слово. Українська читанка. Перша після граматики книга для читання»; Т. Лубенця «Граматка (український буквар)» (1906); читанки О. Білоусенка й Т. Лубенця; граматики української мови П. Залозного, Г. Шерстюка; «Рідна мова» – український буквар О. Базилевича; «Український початковий букварець» І. Пухальського, буквар С. Русової, посібник «Що читати народу» Х. Алчевської та інші.

Таким чином, зміст освіти в новій українській школі, запропонований передовими освітніми діячами в пресі 1905–1917 рр., логічно впливав з тих концептуальних підходів, що вони покладали в основу теорії і практики майбутньої національної школи, системи освіти, відповідно до мети, завдань, принципів навчання і виховання всебічно й гармонійно розвиненої особистості, патріота України.

Головне, що характеризувало зміст освіти, – це відображення в ньому національної ідеї, широкого використання на всіх ступенях навчання україністики – рідної мови, літератури, історії, географії, національної духовної та матеріальної культури, мистецтва – як необхідної умови, першооснови для глибокого і всебічного пізнання світової історії, культури, науки, здобутків людської цивілізації; намагання оптимально поєднати здобутки класичної спадщини із сучасними досягненнями відповідних наукових дисциплін; орієнтація на особистість, розвиток її індивідуальних здібностей, задатків, талантів і можливостей. Усе це перегукується із сьогоденням, у цьому його цінність для сучасної педагогіки.

2.6. Проблеми суспільного становища та підготовки вчителя нової школи в пресі початку ХХ ст.

Найважливішими проблемами вчительства і в Наддніпрянській, і в Наддністрянській Україні були: боротьба за економічні, соціально-політичні і національні права; визначення ролі, місця і функцій учителя в суспільстві і новій національній школі; підвищення загальноосвітньої і фахової підготовки вчителів; об'єднання вчительства і згуртування його у професійні спілки та ін.

Редакція журналу «Народный учитель», ставлячи за мету «обміркувати, як би поліпшити своє тяжке правове і матеріальне становище, як би гідно виконати взяті на себе обов'язки – бути захисником інтересів трудового народу, провідником культури в темному селянському царстві», закликала «вести плідну боротьбу за створення вільної демократичної школи, краще майбутнє многостраждального народу», наголошуючи, що «залишатися стороннім спостерігачем революції, яка здійснюється в країні, є злочином, що необхідно зайняти певну позицію і внести посильний внесок у загальну справу боротьби за свободу» [570.– 1907.– № 1.– С. 1].

У журналі представлені різноманітні аспекти життя й діяльності народного вчителя на пригноблених національних окраїнах Російської імперії; розкриті нестерпна злиденність його існування і безправне суспільно-правове становище, казенно-бюрократична регламентація всіх сторін життя школи, безцеремонне втручання у приватне життя вчителя влади та інших.

Журнал подав розгорнуту картину утисків, переслідувань і репресій народного вчителя в багатьох регіонах імперії, різко засудивши політику самодержавства, спрямовану на формування учителя – «человека в футляре» – безідейного, безініціативного, безвідповідального, поліційно-благонадійного, покірливого до побажань і самодурства керівництва, яке, замість конструктивної діяльності, спрямованої на розбудову народної школи, удосконалення навчально-виховного процесу в ній, займалося творенням і розповсюдженням циркулярів, де під загрозою звільнення вчителям приписувалося

ретельно відвідувати церковні богослужіння, догоджати попам, «трепетати» перед начальством; заборонялося спілкуватися із селянами і підозрілими місцевій владі особами, бути присутніми на сільських сходах, у громадських місцях, говорити більше того, що написано в офіційних підручниках і програмах.

Гнітюча атмосфера вчительського життя доповнювалася захопленнями доносів, відкритих і таємних, на вчителів інспекторів, попечителів, інших чиновників у галузі освіти. Нерідко самі ці чиновники безпосередньо займалися збиранням компромату на вчителя. При наявності таких «аргументів» у інспектора учитель позбавлявся будь-яких людських прав. Його могли без пояснення причин звільнити з роботи, перевести на інше місце служби, покарати засланням. У таких умовах формувалися різні типи народного вчителя. Одні боролися з існуючим нестерпним становищем і закінчували своє життя на засланні чи у в'язниці. Інші, замість захисту своїх прав, людської гідності, виробляли «собачу психологію». У такого вчителя «відсутні широкі горизонти, далекі від нього загальнолюдські ідеали, самовідданість і громадянська мужність, схована від нього за сімома замками багата скарбниця людських знань, далекий він від натхнення, недоступна для нього висока естетична насолода мистецтвом. У кращому разі він стерпний ремісник, знайомий з педагогікою Єльницького, з історією Іловайського. Живе він в гірших санітарно-гігієнічних умовах, ніж свині поміщика Казимира, харчується гірше собак князя Манукбея, які вживають щоденно по два гарячі блюда. Де ж вихід, який би врятував вчителів від морального занепаду і остаточної загибелі?» – запитував автор. І вбачав його в «об'єднанні в спілки, захисті прав людини і громадянина, служінні істинній справі освіти. В боротьбі і єднанні ти здобудеш своє право» [Там само.– С. 4].

Варто відзначити, що у справі об'єднання молдавських, українських, російських учителів у спілки, виховання в них почуття служіння справі освіти, захисту прав людини і громадянина, «Народный учитель» вніс помітний вклад. На його сторінках висвітлено процес становлення і розвитку Всеросійської учительської спілки і діячів на ниві народної освіти, Ліги освіти; боротьбу українського вчительства за свої соціальні та професійні права.

На сторінках «Народного учителя» певною мірою представлені погляди на проблеми формування вчителя національної школи таких відомих представників передової російської і української педагогічної думки, як В. Вахтеров, В. Чарнолуський, Г. Фальборк, М. Чехов, О. Смирнов, І. Огієнко, С. Русова, Я. Чепіга, й інших.

Заслужують на увагу погляди редакційного комітету журналу «Світло» на проблеми вчителя, підготовки вчителя для нової української школи. Науково обґрунтувавши вимоги до вчителя (фундаментальна теоретико-методична підготовка, високі морально-етичні якості, постійне прагнення до самовдосконалення, висока працездатність і любов до праці, вміння працювати з народом і серед народу, справедливість, доброта, терпіння, любов до дітей, «національне розуміння дитини» та ряд інших), автори журналу Г. Шерстюк, Я. Чепіга, С. Русова, В. Дурдуківський, С. Черкасенко, В. Доманицький, Л. Гальченко, С. Паляничко висловили думку про необхідність національного самовиховання вчителя, суть якого вони вбачали в тому, щоб «погодити свою працю з цілями народного життя. З'єднати школу з народом, свою працю з дітьми народу, і так міцно, щоб не було порожнього простору межи народнім колективом і особою вчителя». Учитель тоді нестиме загальнолюдську культуру в народ, «коли національний організм народу стане базою всієї його діяльності» [432.– Кн. 9.–С. 13].

У концепції української національної школи Я. Чепіги проблема вчителя посідає одне з центральних місць. «Учитель! Який безмежно великий зміст цього слова! Яка глибина його значення! Яка височінь і краса його місії!» [438, 21],– захоплено писав педагог. Учитель у «своєму ідеальному ореолі» займає видатне місце «в еволюційному рухові людської думки і в духовній творчості людськості» [432.– Кн. 8.– С. 9]. Учитель – це довірена особа народу у справі освіти й виховання підростаючого покоління, це та сила, що несе в собі світло знань для кожного члена суспільства, сприяє прогресу нації.

Учитель – це найважливіше джерело наукової, світоглядницької, морально-естетичної інформації, вказував Я. Чепіга, тому бездоганне знання свого предмета, методики його викладання є найпершою вимогою до вчителя. Учитель, працюючи на ниві просвіти, не лише передає молоді потрібні знання, уміння, навички, досвід попередніх

покоління, а й формує особистість учня, його характер, волю, ідейно-духовну й естетичну спрямованість, моральну свідомість, поведінку, моральні звички, тому він повинен бути зразком у всьому. Його поведінка, вчинки, думки, спосіб життя мають бути прикладом для наслідування не лише дітей, а й дорослих. Усвідомлюючи величезну суспільно значиму роль перед громадянством, серед якого працює вчитель, він повинен постійно, систематично контролювати кожен свій вчинок; дуже обережно, вдумливо реалізувати в життя відповідні знання, думки, погляди, ідеї, принципи. Вчителеві, більш ніж будь-кому, необхідно дбати про розвиток власних моральних чеснот. «Щоб бути дійсним прикладом іншим, треба вчителеві досягнути висоти загальнолюдських чеснот, безупинною працею виховати себе, поліпшити і вдосконалити свої здібності та вишколити власний характер і волю» [Там само.– С. 10]. Тобто мова йшла про необхідність систематичної, цілеспрямованої, послідовної праці вчителя над удосконаленням свого загальноосвітнього, фахового, морально-етичного й естетичного рівня.

Я. Чепіга відзначав, що вчителеві мають бути притаманні такі якості, як доброта, справедливість, лагідність, скромність, тактовність, стриманість, розсудливість, об'єктивність, вимогливість до себе, терпимість, почуття міри в усьому. Звичайно ж, учитель повинен любити дітей, добре знати їх психологію, вміти знаходити шлях до сердець своїх вихованців. У статті «Самовиховання вчителя» автор детально охарактеризував деякі з вищеназваних чеснот, подавши конкретні поради й рекомендації щодо їх виховання й розвитку в учителеві.

Я. Чепіга вказував на специфічне завдання, що стоїть перед учителем. Це – здійснення національного виховання учнів. У навчально-виховному процесі вчитель має справу із живими істотами, кожній з яких притаманні відповідні природні здібності, задатки, таланти. Завдання вчителя – розвинути ці природні чинники. А це можливо при умові глибокого і всебічного вивчення «об'єкта праці», *«національної індивідуальності дитини»*, її родини, оточення, укладу життя, психіки. Ось чому необхідне, по-перше, ґрунтовне вивчення психофізіологічного складу кожної дитини, а по-друге, *«національне самовиховання»* вчителя – виховання готовності та можливості

працювати з дітьми тієї нації, серед якої живе учитель. У цьому зв'язку «конче потрібно, щоб школа мала за учителя особу однієї національності з дитиною, виховану на одному рідному ґрунті з нею. А ті, хто не своєю волею мусить вчити в чужій школі, повинен прийняти культуру, мову, національні ідеали того народу, що дітей його вони мають вчити» [432.– Кн. 9.–С. 12].

Ще один із співробітників «Світла» С. Черкасенко звертав увагу читачів на той факт, що вчительство, особливо українське, на початку ХХ ст. зазнавало найважчих утисків і переслідувань. Прикриваючись лозунгом «бережіть школу», всі намагалися хоч як-небудь пригнітити, принизити вчителя, проявити свою владу над ним. Були створені такі політичні та морально-психологічні обставини в суспільстві, що сама професія вчителя ставала досить небезпечною, тож вчительську посаду обіймали найбільш відважні або безробітні.

Спиридон Феодосійович Черкасенко (24.12.1876 – 08.02.1940) – відомий український педагог, письменник, драматург, активний борець за справу українського національного відродження. Родом з м. Новий Буг Херсонської губернії (нині Миколаївщина).

Після закінчення (1895) Новобузької учительської семінарії учителював у народних школах Катеринославщини, а з 1901 до 1909 р. – на Донбасі.

З 1910 р. – у Києві. Працював редактором журналу «Світло», в товаристві «Українська школа», входив до складу редакцій газети «Рада», журналів «Дзвін», «Літературно-науковий вісник».

У 1917–1918 рр. на замовлення Міністерства освіти укладав читанки й букварі для українських шкіл («Буквар», «Рідна школа», «Читанка» I, II, III, IV; «Найпростіші правила правопису», «Грамматка» та інші).

У 1919 р. переїхав до Кам'яця-Подільського, куди перебралися з Києва урядові і культурно-освітні інституції УНР. У тому ж році Міністерство освіти відрядило його до Відня готувати підручники для українських шкіл, де він працював у видавництвах «Дзвін», «Українська школа», «Земля».

У 1923 р. перебрався до Ужгорода, де працював театральним референтом товариства «Просвіта».

3 1929 р. до смерті (1940) жив у Празі. Похований на Ольшанському цвинтарі в Празі поряд з могилами С. Русової, О. Олеся, В. Немировича-Данченка.

Приклад негативного ставлення до народного вчителя подавав «парламент», ухваливши законопроект про скасування пільги щодо військової служби вчителів.

Міністерство освіти на чолі з Д. Кассо видало циркуляр, за яким органи місцевого самоврядування позбавлялися права займатися добором і розставленням педагогічних кадрів, доручивши це інспекторам.

«Викоріненням крамольних учительських елементів» зайнявся і Пуришкевич, заснувавши товариство імені Філарета, покликане збирати доноси з народних шкіл Росії.

Фактом «просіювання» вчительства назвав С. Черкасенко і циркуляр Одеської шкільної округи, в якому вимагалось від шкільних адміністрацій призначати на вчительські посади великоросів, а з українців лише тих, які «цілком доведуть, що мають усі потрібні п. попечителю «якості» [631.– 1914.– Кн. 7–8.– С. 94].

На «оздоровленіє» російської школи був спрямований і циркуляр Міністерства освіти про заборону народним учителям брати участь у політичних, культурно-просвітніх, економічних і кооперативних товариствах, існування яких нерідко залежало саме від учителя.

У «Світлі» наведено ще ряд прикладів і фактів, що характеризували злиденне й безправне становище народного вчителя.

Будучи педагогом-практиком, добре знаючи життя і вболіваючи за долю українського народу і вчительства, глибоко розуміючи проблеми педагогічної теорії і практики, усвідомлюючи завдання нової школи у справі виховання молоді, а також розуміючи роль, місце і значення особи вчителя у цій справі, С. Русова в багатьох статтях проаналізувала різноманітні проблеми, пов'язані з підготовкою і перепідготовкою вчителів для нової школи, поліпшенням суспільно-правового статусу, матеріально-побутових умов життя і праці, згуртуванням учителів у професійні спілки та ін.

Який ідеал учителя? Яким повинен бути вчитель нової української національної школи?– ці важливі питання були постійно в центрі

теоретичної і практичної діяльності С. Русової. Впродовж кількох десятиліть вона наполегливо шукала відповіді на них, активно дискутуючи на сторінках преси, виступаючи на різноманітних зборах, з'їздах, конференціях, симпозіумах, розширюючи, доповнюючи, збагачуючи, конкретизуючи й уточнюючи відповідні положення, думки, вимоги щодо вчителя та його підготовки.

С. Русова пред'являла до особи вчителя високі вимоги, бо головне завдання вчителя – виховати Людину – високоосвічену, високоморальну, фізично й естетично розвинену, працелюбну й гуманну.

Найвиразніше вимоги до вчителя С. Русова сформулювала в праці «Дошкільне виховання». І, хоча ці вимоги адресуються вихователям дитячих садків, вони настільки науково обґрунтовані, що набувають загальнопедагогічного характеру і стосуються педагогів усіх типів навчально-виховних закладів – від дошкільних до вищих.

Вимоги до вихователя дитсадка С. Русова систематизувала в три групи: 1) особисті, індивідуальні якості вихователя; 2) загальноосвітня підготовка і світогляд; 3) фахова підготовка.

Перша група вимог стосується проблем професійної придатності до педагогічної діяльності. Під професійною придатністю людини до педагогічної діяльності С. Русова розуміла необхідний комплекс природних задатків, здібностей і талантів; наявність певних фізичних, нервово-психічних і морально-етичних якостей. Професійна придатність до педагогічної діяльності передбачає наявність у людини фізичного здоров'я, відповідних мовних даних, урівноваженості нервової системи, здатність витримувати інтенсивні моральні, нервові, психологічні навантаження, проявляти витримку, спокій, урівноваженість, здоровий глузд.

До числа індивідуальних якостей, що характеризують придатність людини до педагогічної діяльності, належать також нахил до роботи з дітьми, намагання і вміння спілкуватися з людьми, лагідність, тактовність, скромність, організаторські здібності, висока вимогливість до себе, почуття міри в усьому. У цьому зв'язку С. Русова наголошувала, що вихователька дитсадка повинна бути фізично здорова, з урівноваженим характером, радісним ставленням до життя і дітей, мати лагідну, несварливу натуру, скромну вдачу, глибоке почуття любові до дітей і до людей взагалі. Вихователька завжди повинна

бути ввічливою у поведінці з дітьми, батьками, колегами й незнайомими, мати приємний голос, естетичні манери поведінки, чистий одяг; вміти стати другом і старшим товаришем для дитини, залучити до спільної праці дітей, їх батьків, зробити захоплюючим життя дитсадка.

С. Русова відзначала, що загальноосвітня підготовка вчителя, вихователя повинна бути дуже висока. Справжній учитель повинен бути озброєний найновішими знаннями про природу, суспільство і людину; постійно поповнювати свої знання, бо інакше він не зможе ні забезпечити наукові знання учнів, ні прищепити їм любові до знань, ні опанувати вершини педагогічної майстерності. Вихователям дитячих садків і вчителям початкових класів треба мати особливо багато знань з природознавства і літератури, розумітися на музиці й мистецтві, бути високоосвіченими і культурними людьми. Однак усе ж центральне місце в цій освіті повинні посідати «психологія і фізіологія душі і тіла дитини», бо не можна здійснювати виховання, не знаючи особливостей психічного і фізичного складу і розвитку дитини, рівня розумової і моральної вихованості; не заглянувши в надзвичайно складні і важкодоступні глибини її внутрішнього світу, в найпотаємніші куточки душі і не пізнані ще таємниці характерів своїх вихованців.

Як і К. Ушинський, С. Русова вважала, що для виховання людини «у всіх відношеннях» необхідно й знати її «у всіх відношеннях». А для цього педагогові потрібно оволодіти методами вивчення і визначення рівня освіченості і вихованості учнів, їх інтересів, природних здібностей, задатків, нахилів і талантів, кола спілкувань, характеру діяльності поза школою. Учитель повинен уміти вибирати найефективніші методи навчально-виховної роботи, бути обізнаним з цими методами; критично ставитися до оцінки різноманітних принципів, методів, змісту освіти; уважно стежити за результатами найновіших досліджень в усіх галузях науки про людину, прислухатися до нових гасел, які залунають у справі виховання, відповідно до тих або інших настроїв, течій суспільного життя [261, 129].

На думку С. Русової, обов'язком кожного педагога є впровадження в практику своєї праці найновіших, науково обгрунтованих методів і засобів навчання й виховання з подальшим критичним осмисленням

і аналізом результатів цих впроваджень та внесенням відповідних уточнень і коректив з метою подальшого вдосконалення навчально-виховного процесу. Вчена рада педагогам активніше виступати на різноманітних просвітницьких з'їздах, нарадах, зборах з метою поширення передового педагогічного досвіду. Все це збагачуватиме самого педагога, сприятиме підвищенню його фахової кваліфікації, виробленню власного педагогічного кредо.

Однією з найважливіших функцій учителя є передача учням наукових знань про природу, суспільні явища й процеси, людське мислення, формування світоглядних і морально-естетичних ідеалів. Учитель є найважливішим джерелом наукової, світоглядної та морально-естетичної інформації. С. Русова підкреслювала: «В школі найбільшу вагу має не гарний будинок, не стіни, не книжки, не малюнки, – а творчу силу дає їй людина, яка там працює, що джерело освіти – то учитель або учителька» [259, 36]. Учитель повинен бездоганно знати свій предмет, його історію і сучасність, методику викладання, зв'язок з іншими навчальними дисциплінами і життям.

Одне з важливих завдань педагога – вміти виявляти і розвивати нахили й здібності своїх учнів, надати «процесу еволюції дитини прогресивний рух» [261, 127], але не проектувати дитину на свій розсуд і хист.

С. Русова вказувала також, що кожен учитель повинен бути хорошим організатором навчально-виховної роботи, трудової, громадсько-корисної, позашкільної та позаурочної діяльності, вміти швидко орієнтуватися в наявних обставинах, приймати максимально правильне рішення, контролювати свою діяльність, діяльність окремого учня і цілого колективу.

Важливого значення надавала С. Русова вмінню вчителя налагоджувати правильні стосунки з батьками учнів, використовуючи різноманітні засоби: проведення батьківських зборів, влаштування дитячих вистав, вечорів художньої самодіяльності, організації свят тощо. Спільне завдання батьків і вчителів – турбота про життя і здоров'я дітей. Завдання вчителя – роз'яснювати батькам і учням санітарно-гігієнічні вимоги, добиватися їх дотримання. Один чи два рази на рік С. Русова радила ознайомити батьків з результатами спостережень, які проводять вчителі над учнями з тим, щоб спільно намітити шляхи вдосконалення навчально-виховного процесу.

Важливими умовами успішної педагогічної діяльності є наявність у вчителя таких якостей характеру, як доброта, скромність, чуйність, витримка, терпіння, самовладання, щирість, наполегливість. Учитель повинен завжди пам'ятати про те, що під впливом його власного прикладу формуються риси характеру учнів. «Велике значення має в школі приклад учителя, – писала дослідниця, – це мусить бути надзвичайної моральної краси людина, що безпосередньо своїми переконаннями, всім своїм поведженням повинна впливати на своїх учнів. Тепер, коли школа набирає такого великого значення, як осередок найкращого соціального виховання, коли школа не є лише наукова організація, а морально виховуюча, – учитель не сміє бути якимось ремісником, а апостолом правди і науки, який має перед собою не лише матеріальну винагороду за працю, а велике гуманне завдання» [283, 144].

Науково обґрунтувавши вимоги до вчителя нової української школи, С. Русова вказала й певні шляхи їх підготовки. Це, зокрема, створення педагогічних навчальних закладів, де готувалися б учителі для українських шкіл; запровадження викладання української мови, літератури, історії, географії, природознавства, краєзнавства в існуючих учительських школах, педагогічних класах жіночих гімназій, а також на тимчасових і постійно діючих учительських курсах.

Провідним у підготовці кадрів для майбутньої української школи С. Русова, як і Я. Чепіга, вважала «національне самовиховання» вчителя. Послідовно й цілеспрямовано дотримуючись ідеї національного виховання, вчена вимагала від учителів української школи глибокого усвідомлення патріотичного обов'язку перед народом за його майбутню долю, освіту і культуру, національну самовизначеність і незалежність.

Обов'язок кожного вчителя – глибоко вивчати психологію, звичаї, побут, обряди, культуру народу, серед якого живе і працює вчитель, індивідуальні й національні особливості дітей.

У творчості С. Русової знайшли відображення і проблеми правового та матеріального становища народного вчителя. Вчена писала, що живе вчитель «в поганих обставинах, грошей ледве вистачає на їжу та на одіж, помешкання часто таке, що дощ й сніг через стелю

йдуть, по долівці криси та миші гуляють, в двері та вікна вітер свище. В життя його втручається усяке начальство, одно забороняє поступові часописи випусувати, друге листування його переглядає, інше стежить, чи вчащає він до церкви. Нема засобів до самоосвіти, нема книжок» [265, 8]. Плата за важку вчительську працю дуже низька, в окремих губерніях вона становила 180 крб. на рік, рідко – 400 крб. Життєво необхідні витрати на їжу, одяг, взуття та інше склали понад 340 крб., на газети, журнали й книги – 11 крб. Неодружений вчитель ще зводив кінці з кінцями, сімейним же весь час доводилося позичати в борг, для погашення якого і влітку, замість відпочинку, необхідно було працювати на інших роботах. У результаті вчителі перевтомлювалися, втрачали здоров'я. Багато з них полишали свою професію, влаштовуючись на іншу, більш оплачувану, хоч і нелюбу роботу. А ті вчителі, що з початком навчального року приступали до роботи, були знервовані, виснажені фізично й духовно; вони вже не думали про вдосконалення навчально-виховної роботи, підвищення фахового рівня, громадську діяльність, а байдуже виконували важку виснажливу працю, доки вистачало сил [259, 41].

С. Русова пропонувала негайно встановити зарплату для одиноких учителів у розмірі не менше 600 крб., а для сімейних – 1200 крб. на рік, законодавчо передбачити забезпечення учителів та їх сімей помешканням, паливом, збільшення пенсій, матеріальної допомоги на випадок хвороби учителя. Кошти при бажанні завжди можна знайти. Школі «потрібен освічений, свідомий учитель, не змучений, не стурбований вічною думкою: як би захистити себе й дітей від голоду, як би не викликати гніву чи урядника, чи священика, чи місцевого пана» [259, 43].

Розкриваючи правову беззахисність народного вчителя, його соціальну пригнобленість, С. Русова писала: «Учитель на селі живе, як горох при дорозі: хто не йде, той скубне. Доглядають за ним усі, кому не до вподоби; його листи, його подорожі, його знайомі – за усе це йде по селу балачка, його приватне життя перед усіма як на долоні, про нього йдуть пересуди й горе йому чим-небудь зневажити коло «старших» на селі – до інспектора полетять доноси й посада вчителя, його праця, гарне, налагоджене діло – усе піде шкереберть» [Там само]. Вчена наголошувала, що у справі поширення освіти негайно

повинно бути вирішено питання про правову захищеність і матеріальне забезпечення учителя. Тільки за цієї умови в школу придуть люди з високим освітнім цензом, від яких можна чекати свідомої, творчої, енергійної, плідної праці у справі освіти учнів і їх батьків. «Тільки досвідчений, щасливий, а не змучений учитель» здатний забезпечити процес становлення і розбудови нової української школи, яка відповідатиме кращим світовим зразкам, виховуватиме справжніх громадян, патріотів України [Там само].

С. Русова була одним із організаторів Всеросійської учительської спілки, будучи членом Центрального бюро, а також Всеукраїнської учительської спілки. Щодо останньої, то С. Черкасенко писав: «То була перша спроба спаяти до купи власне і не українське вчительство, а російське, і тільки по походженню та по певному мінімуму свідомості свого походження й виникаючих з того обов'язків – українське», оскільки бракувало головного, щоб вчительство те назвати українським, – рідної української школи. Однак саме завдяки тому, що «в Центральному бюро Всеросійської учительської спілки брала участь наша високошановна бабуся ідеї національної школи С. Ф. Русова, провадирі українського руху, що згуртувались тоді коло газети «Громадська думка» й журналу «Нова громада», на чолі з незабутнім Б. Грінченком, дістали також записки прислати од українського вчительства представників» [483.– 1917.– № 1.– С. 12].

У листі від 6 травня 1906 р. С. Русова писала Б. Грінченку: «Шановний Борисе Дмитровичу! Засилалися Вам в кінці квітня усякі відозви нашого Союзу і впробники, запрошуючи Вас обміркувати ці питання про федеральну організацію народних учителів і націоналізацію школи. Тепер одбувається національний учительський з'їзд тут у Петербурзі (а загально-учительський 7 юнія). Від кожної нації, від усіх її місцевих організацій запрошуються по два представники. Дуже прохаю Вас постарайтесь, щоб Україна мала двох гарних представників, може б Ви приїхали, було б добре, спишіться з Одеською просвітою, я їм писала, і Алчевській у Харків, і Жебуньовій у Київ. Краще, якби ви зробили свій український з'їзд у Києві чи у Полтаві, а з'їзд вже обміркувавши питання, командировали до нас делегата хоча б і без формальних уповноважень» [773].

Б. Грінченко негайно зібрав у редакції «Громадської думки» В. Доманицького, С. Єфремова, В. Дурдуківського, С. Черкасенка. «Зібран-

ня визнано за потрібне взяти на себе установчі функції і зробити в справі все, що треба з формального боку, поклавши неодмінно в ближнім часі, коли тому сприятимуть політичні умови життя, скликати численний з'їзд учителів, подати їм до ухвалення й детальнішого розроблення всіх питань, зачеплених нашвидку виробленим статутом, і тим під справу широкої організації українського виробленим підвести міцні й правомочні підвалини» [483.–1917.–№ 1.–С. 12, 13]. Так був вироблений перший статут Української учительської спілки, який став «однією з найцікавіших сторінок в історії української школи: це один з її елементів, одна з спроб воскресити ідею української національної школи», – писав С. Черкасенко [Там само.– С. 13].

Таким чином, заходами С. Русової, Б. Грінченка, С. Черкасенка, В. Доманицького, С. Єфремова, П. Стебницького, О. Лотоцького, Д. Дорошенка, О. Дорошкевича та інших поборників українського національного відродження і рідної школи була створена Всеукраїнська учительська спілка, головним завданням якої було сприяння розвитку національної школи й освіти, а також захист інтересів народного вчителства.

Узагалі ж, як свідчать матеріали преси 1905 – 1917 рр., суспільне становище народного вчителя (злиденне матеріальне і безправне соціальне) залишалося таким же гнітючим, як і раніше, в обох частинах розрізнених українських земель.

У матеріалах «Світла», «Народного учителя», «Учителя», «Учительського слова», «Нашої школи» і багатьох інших часописів сформований ідеал учителя української національної школи, якому притаманні високі людські, моральні, професійні якості.

М. Грушевський, Б. Грінченко, С. Русова, Я. Чепіга, Г. Шерстюк, С. Черкасенко, В. Дурдуківський, С. Сірополко, І. Ющишин та інші відомі українські педагоги й освітні діячі у своїй теоретичній і практичній діяльності робили надзвичайно багато корисного у справі підготовки національних учительських кадрів, розуміючи, що лише нова генерація здатна забезпечити створення рідної школи, яка б виражала інтереси і потреби українського народу.

ПРАКТИКА РОЗБУДОВИ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ І ВИСВІТЛЕННЯ ЇЇ У ПРЕСІ (1917 – 1920 рр.)

§ 1. Освітній рух в Україні

Лютнева революція 1917 р. в Росії, ліквідувавши основний оплот національного гноблення – самодержавство, створила сприятливі умови для національного відродження українського народу. Україна ожила. На народних з'їздах, сходах, зібраннях, в інтелігентських, робітничих і селянських колах, у пресі з новою силою зазвучали питання про реформу школи й системи освіти в Україні, необхідність здійснення обов'язкового, світського, безкоштовного навчання, організацію початкової, середньої, вищої, загальної і професійної освіти; про дошкільне виховання й позашкільну освіту; про підготовку вчителів для всієї системи народної освіти; про забезпечення всіх освітніх закладів і установ книгами, підручниками, навчальними посібниками; про розвиток науки і мистецтва як важливих чинників розвитку культури і освіти. Однак центральне місце в усьому освітньому русі займало питання про рідну школу й освіту, про українізацію існуючих шкіл, подальшу розбудову школи, всієї освітньої системи на національному ґрунті.

Боротьба за рідну школу здійснювалася в надзвичайно складних економічних і соціокультурних умовах. В українського освітнього руху було багато ворогів. Україна за 1917–1920 рр. пережила кілька змін влади, кожна з яких «коли не вносила щось свого нового, то

бодай руйнувала старе в системі й організації народної освіти» [336, 150].

Для кращого розуміння історії народної освіти й освітнього руху в Україні добу 1917–1920 рр. С. Сірополко поділив на чотири періоди:

– період існування Тимчасового уряду від 8 березня 1917 р. до видання 10 червня того ж року Першого універсалу Української Центральної Ради й утворення Генерального секретаріату освіти;

– період від прийняття Першого універсалу до 30 квітня 1918 р., коли була розігнана Центральна Рада;

– період влади Гетьманату від 30 квітня до 15 грудня 1918 р.;

– період влади Директорії, відновлення Української Народної Республіки [336, 150–151].

С. Постернак подав таку періодизацію доби 1917 – 1920 рр.:

1-й період – час влади в Україні Тимчасового уряду (27 березня – 10 червня 1917 р.) до видання Українською Центральною Радою Першого універсалу.

2-й період – (10 червня – 3 липня 1917 р.) – Україна на шляху до «куцої» автономії, на підставі Першого універсалу УЦР, який хоч і не скасовував влади Тимчасового уряду, але встановлював українську владу – Генеральний секретаріат.

3-й період – (3 липня – 7 листопада 1917 р.) – час «куцої» автономії України, визнаної Тимчасовим урядом, між Другим і Третім універсалами.

4-й період – (7 листопада 1917 р. – 25 січня 1918 р.) – час існування Української Народної Республіки.

5-й період – (січень – лютий 1918 р.) – встановлення радянської влади в Україні.

6-й період – (березень – квітень 1918 р.) – останні дні Центральної Ради.

7-й період – Гетьманщина (30 квітня – 15 грудня 1918 р.).

8-й період – Директорія (друга половина грудня 1918 р. – січень 1919 р.)

9-й період – (лютий – серпень 1919 р.) – встановлення в Україні радянської влади.

10-й період – вересень – грудень 1919 р. [236, 11–15].

У подальшому ми дотримуватимемося періодизації С. Постернака, яка дозволяє детальніше аналізувати освітній рух в Україні тієї доби.

У *першій період* постало завдання: як реалізувати природне право українського народу на волю, свободу, рідну школу, освіту, пресу. Політика Тимчасового уряду щодо освіти в Україні мало чим відрізнялася від політики самодержавства, його заходи були або нерішучі, або такі, що ображали національну гідність українців. Скасування 20 березня всіх станових, релігійних і національних обмежень громадянства, ухвала 28 березня допустити в школах Київського навчального округу навчання українською мовою при умові забезпечення навчання учнів-неукраїнців російською мовою та призначення 7 квітня 1917 р. професора М. Василенка куратором Київського навчального округу і В. Науменка – його помічником, дозвіл на відкриття в Україні 245 початкових та 249 вищих початкових шкіл – ось і всі заходи Тимчасового уряду щодо українства.

Тому український народ без допомоги Тимчасового уряду, держави взяв на себе створення й утримання початкових і деяких середніх шкіл, всієї освітньої справи. На народні кошти під керівництвом окремих прогресивно налаштованих освітніх діячів «Просвітами», губерньськими і повітовими земствами, міськими думами, військовими, кооперативними та іншими громадськими організаціями закладалися нові школи, хати-читальні, школи для дорослих, бібліотеки, розповсюджувалися книги й часописи. В масштабах України в перші місяці після революції на чолі всього просвітнього руху стало Товариство шкільної освіти, яке очолював І. М. Стешенко, що згодом перетворилося в офіційний орган освіти.

Уже на перших установчих зборах Товариства було поставлене питання про скликання Першого Всеукраїнського вчительського з'їзду, який відбувся 5–6 квітня 1917 р. в Києві, вперше висунувши вимоги українізації школи й організації українського вчителства на здійснення цієї справи. На з'їзді була ухвалена вимога: просити Центральну Раду утворити особливий орган – Головну шкільну раду, яка б планомірно, систематично й цілеспрямовано здійснювала українізацію школи й освіти. Перед Центральною Радою, Товариством шкільної освіти стояли складні завдання. До початку нового

навчального року потрібно було підготувати вчителів, надрукувати сотні тисяч нових україномовних підручників, виробити певну термінологію і український правопис, здійснити ряд заходів щодо викладання українознавства в середній і вищій школі. З цією метою було створено ряд комісій: рідної мови, історична, географічна, математична, природнича, правописна; з допомогою місцевих самоврядувань організовані сотні літніх учительських курсів тощо.

Другий період (10.06–3.07.1917 р.) «куцої» автономії України був ознаменований утворенням Генерального секретаріату, зокрема Генерального секретаріату освіти. 10 червня на військовому з'їзді було оголошено документ під назвою: «Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною суцього», за яким Центральна Рада брала на себе певні державні функції.

15 червня 1917 р. був утворений Генеральний секретаріат у складі восьми генеральних секретарів і генерального писаря. Членами Генерального секретаріату освіти стали: І. Стешенко – Генеральний секретар народної освіти, П. Холодний – товариш Генерального секретаря, Ф. Сушицький – директор департаменту вищої і середньої школи, О. Дорошкевич – завідувач відділу середньої школи, О. Музиченко – завідувач відділу початкової школи, С. Русова – завідувач дошкільного і позашкільного відділів та інші.

Генеральний секретаріат освіти був покликаний зосередити в своїх руках усю справу організації, керівництва і контролю освіти в Україні. Але вже з початку діяльності секретаріат освіти зіткнувся з могутньою опозицією проти української школи з боку росіян, зрусифікованих «малоросів», керівництва Київського навчального округу, яке в своїй діяльності орієнтувалося на Тимчасовий уряд. Генеральному секретаріату освіти доводилося спиратися переважно на прогресивно налаштовані кола українського вчительства і громадянства, завдяки яким влітку були організовані вчительські курси українознавства; велась активна підготовка до масової українізації шкіл з початку нового навчального року.

Найважливішими подіями *третього періоду* освітнього руху в Україні (3.07–7.11.1917 р.) стали: Другий Всеукраїнський учительський з'їзд (10–12 серпня), який розглянув план єдиної школи в

Україні, вироблений Товариством шкільної освіти. Цей план став основою проекту єдиної школи в Україні, який доопрацьовували кілька комісій під керівництвом П. Холодного і завершили доопрацювання за Директорії; Всеукраїнський учительський професійний з'їзд (13–15 серпня 1917 р.), на якому було вироблено план національної освіти та організації українського вчительства; відкриття 5 жовтня в Києві Українського народного університету у складі трьох факультетів – історико-філологічного, фізико-математичного та правничого, а також підготовчих курсів до університету із загальною кількістю 1400 слухачів. 7 листопада в Києві були відкриті вищі педагогічні курси, що започатковували Педагогічну академію. Усе це також здійснювалося на громадські та приватні кошти. На утримання українських шкіл, освітньої справи в Україні Тимчасовий уряд коштів не виділяв, а лише 8 серпня затвердив законопроект міністерства Росії щодо відкриття двох українських гімназій, створення в Київському університеті кафедр української мови, літератури, історії й права та видання українських підручників на суму 25 тис. карбованців. Однак до осені 1917 р. громадськими зусиллями в Україні було відкрито 53 українські середні школи, з них на Київщині – 18, Полтавщині – 16, Поділлі – 5, Херсонщині – 5, Катеринославщині – 2, Волині – 2, в Чернігові – 1.

У *четвертий період* (7.11.1917–25.01.1918 рр.) Третім універсалом Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку.

28 грудня 1917 р. були ліквідовані навчальні округи, а на їх місці утворені комісаріати з представників усіх націй. Скасовані також дирекції та інспекції народних шкіл, натомість запроваджені шкільні ради та посади губернських і районних комісарів у справі народної освіти. Третій універсал встановлював культурно-національну автономію для національних меншин в Україні. Генеральний секретаріат освіти виробив відповідний проект, згідно з яким кожна нація мала завідувати справами освіти через відповідні національні органи, що підпорядковані Генеральному секретаріатові освіти. На місцях аналогічними об'єднуючими органами мали стати губернські шкільні ради.

9 січня 1918 р. Генеральний секретаріат освіти був реорганізований у Міністерство народної освіти, яке продовжував очолювати І. М. Стешенко.

Узагалі, період з 7 листопада 1917 р. до 25 січня 1918 р. був дуже багатим на різноманітні освітні справи. Остаточоно був організований Генеральний секретаріат освіти з усіма його органами; розроблені основні законопроекти у справі народної освіти; ухвалено закон про національно-територіальну автономію, вироблено план управління справою освіти та ін.

П'ятий період, за твердженням С. Постернака, з погляду освітнього руху «доводиться викреслити, бо радянська влада не встигла й почати роботу в галузі освіти, як повернулася, спираючись на німців, Центральна Рада» [236, 13].

В останні дні Центральної Ради (березень – квітень 1918 р., *шостий період*) почалася реорганізація Міністерства народної освіти, рішуче було поставлено питання про загальне навчання, єдину школу, про розмежування шкіл між національностями, про автономію шкільних педагогічних рад.

За часів Центральної Ради чимало було зроблено у справі реформування середньої та вищої школи. Зокрема, Міністерство освіти виробило законопроект про педагогічні ради, до складу яких мали входити всі вчителі школи, шкільний лікар, один представник від місцевої національної ради освіти та представники батьківських комітетів. Педрада школи вибирала адміністрацію та педагогічний персонал школи, затверджувала кандидатури губернська шкільна рада. Надсилаючи проект, міністерство зобов'язувало до кінця 1917/1918 навчального року переобрати всіх директорів та інших осіб, що займали адміністративні посади.

У справі вищої школи вирішено було реорганізувати Український народний університет у державний, з чотирма факультетами (історико-філологічний, фізико-математичний, правничий і медичний), і відкрити новий університет у Кам'янці-Подільському з двома факультетами (історико-філологічний і математично-природничий); розширити кафедри українознавства та запровадити обов'язкове вивчення української мови в усіх вищих навчальних закладах України.

Реорганізовані були вчительські семінарії та інститути. Термін навчання в учительських семінаріях встановлювався 4 роки, в інститутах – 3 роки. В останні набиралися слухачі із закінченою середньою освітою.

Особливого розмаху за часів Центральної Ради набув позашкільний просвітний рух. «Просвіти» стали головним осередком просвітнього руху серед дорослих. Їх зростання і діяльність були настільки інтенсивними, що Генеральний секретаріат організував 20 вересня 1917 р. у Києві з'їзд представників «Просвіт», на якому було накреслено широку програму позашкільної освіти [483.– 1917.– С. 42–47].

Незважаючи на технічні та фінансові труднощі, в Україні була налагоджена видавнича справа. Лише в 1917 р. було видано 747 книжок українською мовою. На початку 1918 р. Міністерство освіти виробило план державного видавництва для забезпечення шкіл різними підручниками, навчальними посібниками й шкільним приладдям, на що було асигновано 10 мільйонів карбованців.

Утворений при Генеральному секретаріатові освіти відділ дошкільного виховання організував інструкторські курси, наради, з'їзди тощо, розробляв систему заходів, спрямованих на організацію дошкільного виховання.

Таким чином, за часів Центральної Ради з 4(17) березня 1917 р. до 29 квітня 1918 р. освітній рух в Україні набув значного розвитку. Це був час плекання надій на утвердження української державності, боротьби за існування, за визнання прав українського народу на свою державу, культуру, мову, школу, освіту, пресу. Головне, що було зроблено у справі народної освіти, – це закладено ґрунт для української національної школи і системи освіти.

Сьомий період (30.04–15.12.1918 р.) – період Гетьманату – був досить суперечливим і неоднозначним у розвитку української національної школи. З одного боку, мало місце значне збільшення початкових, вищих початкових і середніх шкіл (так, на 1 листопада 1918 р. в Україні налічувалося 1162 вищих початкових школи, з них 1069 утримувалися на державні і 93 – на приватні кошти; в 1918/1919 навчальному році в початкових школах було 46711 комплектів, школою охоплено 67,7 відсотка дітей шкільного віку; на 1 січня 1919 р. нараховувалося 1073 середніх навчальних закладів різних типів), відкриття українських університетів у Києві, Кам'янці-Подільському та Українського історико-філологічного факультету в Полтаві, заснування 22 листопада 1918 р. Національної Академії наук (першим

президентом було обрано В. І. Вернадського, секретарем – А. Ю. Кримського).

Українізація у вищих початкових школах починалася з першого класу, а в старших класах – залежно від умов. З українізацією середніх шкіл було гірше, оскільки міністр М. Василенко займав нерішучу позицію у цьому питанні [483.– 1918–1919.– № 4].

У період Гетьманату було засновано Національну бібліотеку, Державний драмтеатр і школу при ньому. Український національний хор, Державний симфонічний оркестр; здійснювалися важливі заходи, спрямовані на підготовку українського вчителства, видання українських книг.

Разом з тим, посилювався антидемократичний процес. Більшість проектів і планів попередньої влади були відмінені, питання шкільної реформи відкладені, бюрократичного характеру набувала справа управління народною освітою. Припинилася робота комісій у справі вироблення проекту єдиної школи, професійна освіта залишалася без змін, позашкільна освіта – без уваги. Активістів українського освітнього руху переслідували, заарештовували; знову проводилася русифікація українців у всіх сферах суспільного життя. Правове становище вчителства ставало таким же важким і нестерпним, як і за царату. Тому за часів Директорії українське вчителство рішуче виступило проти Гетьманату.

Восьмий період освітнього руху в Україні – період Директорії – охоплює відрізок часу з другої половини грудня 1918 р. до січня 1919 р. включно і характеризується рішучим і твердим проведенням національного курсу в освітній справі. 26 грудня 1918 р. в. о. міністра освіти був призначений П. Холодний. Відновилася діяльність колишніх органів управління освітньою справою, розроблялася низка нових законопроектів, спрямованих на створення національної школи і системи освіти; поновилася робота комісій у справі розробки проекту єдиної загальноосвітньої школи.

24 лютого 1919 р. в Рівному Директорія затвердила законопроект, згідно з яким управління народною освітою мало набути децентралізованого характеру і передано колегіальним органам: а) місцевому самоврядуванню, б) комісарам народної освіти, в) організованому у спілку вчителству. При Міністерстві освіти утворювалася Головна

шкільна рада як дорадчий орган. Найвагомішим здобутком цього періоду було завершення роботи і видрукування окремою брошурою «Проекту єдиної школи на Україні» в Кам'янці-Подільському, куди в 1919 р. евакуювалося Міністерство освіти. За цим проектом у 1919 р. здійснювалося навчання у школах Поділля.

Директорія надавала помітної уваги проблемам розвитку вищої школи (при Міністерстві освіти був створений окремий департамент вищої школи, активно розпочалася розробка проектів нової вищої школи в Україні та ін.), підготовки вчителів (до осені 1919 р. планувалося відкрити 9 нових інститутів і 20 учительських семінарій, збільшувалася державна допомога на утримання учителів початкових шкіл); позашкільної освіти (в січні 1919 р. відбулася нарада діячів позашкільної освіти, а 14–18 січня – другий делегатський з'їзд Всеукраїнської учительської спілки, де рішуче було поставлено питання про всенародне позашкільне навчання).

У січні 1919 р. Директорія видала закон про державну українську мову в Українській Народній Республіці та про обов'язкове впровадження української мови в діловодство Української Академії наук.

17 січня міністр освіти І. Огієнко затвердив найголовніші правила українського правопису, які під його керівництвом виробляла протягом тривалого часу спеціальна комісія, до складу якої входили відомі українські вчені і педагоги А. Бакалінський, В. Ганцов, М. Грунський, В. Дога, В. Дурдуківський, О. Курило, М. Левицький, А. Лобода, Лук'яненко, Є. Марковський, В. Науменко, А. Ніковський, С. Смаль-Стоцький, Ф. Сушицький, Тимченко та деякі інші.

Чимало корисного було зроблено у справі розвитку мистецтва, видання книг, підручників, науково-популярної літератури тощо.

Іван Огієнко (1882–1972) – видатний український вчений, педагог, державний, церковний і культурно-освітній діяч, мовознавець і історик церкви, православний митрополит (Ларіон), дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка.

Народився в Брусиліві на Київщині, закінчив у 1909 р. Київський університет, де працював приват-доцентом на кафедрі мови й літератури. З 1918 р. – професор Київського державного університету. Організатор і ректор Кам'янець-Подільського

українського університету, міністр освіти в уряді УНР за часів Директорії; у 1919–1921 рр. – міністр віросповідань. У жовтні 1920 р., коли Директорія залишила Кам'янець-Подільський, став головно-уповноважений уряду УНР. Згодом емігрував до Польщі (1926–1932), де працював професором церковнослов'янської мови і палеографії православного факультету Варшавського університету. В 1940 р. хіронізований, ставши єпископом Холмським і Підляським, згодом (1943) – митрополитом.

З 1947 р. – у Вінніпезі, де в 1951 р. був головою української греко-православної церкви в Канаді.

Науково-теоретична спадщина вченого налічує понад 1000 назв різних творів – монографій, підручників, навчальних посібників, словників, наукових розвідок, статей, нарисів тощо. Серед них: «Огляд українського язикознавства» (1907), кілька наукових розвідок про Іонікія Галятовського (1910–1914), «Українська культура» (1918), «Вчимося рідної мови», «Наша літературна мова», «Словник Шевченкової мови», «Український літературний наголос», «Українське писання (Підручник для самоосвіти)», «Про головні правила українського правопису для обов'язкового шкільного вжитку по всій Україні» (1919), «Український стилістичний словник. Підручна книга для вивчення української літературної мови» (1924), «Чистота і правильність української мови. Підручник для вивчення української літературної мови. Популярний курс з історичним освітленням» (1925), «Історія українського друкарства» (1925), «Костянтин і Мефодій» (1927–1928), «Пам'ятка старослов'янської мови 10–11 вв.» (1929), «Українська мова 16 ст. (Крехівський апостол)» (1930), «Українська церква» (1942), «Словник місцевих слів у літературній мові не вживаних» (1934), «Сучасна літературна українська мова» (1935), «Іконоборство» (1954) та ін.

Однак, як відзначав С. Постернак, «питання про рідну школу й освіту не встигло вилитися за Директорії в якусь певну форму: в Україні була відновлена Радянська влада», і, таким чином, розпочався новий, дев'ятий період у розвитку освітнього руху в Україні [236, 38].

Цей період тривав з лютого до половини серпня 1919 р. Радянська влада висунула низку різноманітних проєктів, планів реформи

народної освіти, і в першу чергу – проект єдиної трудової загально-освітньої світської школи.

У травні 1919 р. Наркомос УРСР, очолюваний В. П. Затонським, затвердив «Положення про єдину трудову школу УРСР» у повній відповідності з «Положенням» і «Основними принципами єдиної трудової школи РРФСР» від 16 жовтня 1918 р. Але й радянській владі в той час не вдалося здійснити наміченого, оскільки у вересні 1919 р. Україну окупували денікінці, які перебували тут до середини грудня того ж року і по-езуїтськи поставилися до української школи, освітньої справи. Формально вони не знищували українську школу, але відмовили у фінансуванні державних коштів, оголосивши українські школи приватною справою. Вчителям не платили зарплату, забирали їх до війська. Російськомовна ж школа в Україні перебувала на повному державному утриманні.

Нищилися позашкільна освіта, діяльність Академії наук, видавнича справа; запроваджувалася масова русифікація українського народу.

Однак Товариство шкільної освіти в Києві зуміло організувати громадськість, передове вчительство на підтримку й виживання української школи і культури. Різноманітні кооперативи, вчительські спілки, приватні особи всіляко допомагали вижити українській школі, її вчителям. Усе це наочно засвідчувало, що українська школа і культура пустили в народі коріння і, незважаючи на всі важкі обставини, мають перспективи на розвиток у майбутньому.

§ 2. Розвиток української преси

1917–1920 рр. – це період бурхливого розвитку української преси. Вже 19 березня 1917 р. Центральна Рада випустила свій орган під назвою «Вісти з Української Центральної Ради», в якому, зокрема, повідомлялося: «Тимчасовий уряд на пропозицію міністра Мануйлова постановив: в місцях з українською людністю заводиться наука на українській мові з забезпеченням прав національних меншостей. Російська мова викладається з другого року навчання як обов'язковий предмет. В учительських семінаріях та інститутах заводиться наука української мови, літератури, історії та географії. У вищих школах заводяться кафедри української мови, літератури, історії і права» [485.– 1917.– № 1].

Газета виходила до листопада 1917 р., коли її замінив «Вісник Генерального секретаріату України» – офіційний орган генерального секретаріату, який в подальшому змінював назву на «Вісник Генерального секретаріату УНР», потім на «Вісник Ради Міністрів УНР», а при Гетьманаті – на «Державний вісник».

У березні – квітні 1917 р. в Києві з'явилося кілька інших щоденних газет: «Нова Рада» за редакцією А. Ніковського, що фактично продовжувала «Раду», «Робітнича газета» за редакцією В. Винниченка, «Народна воля», а також «Боротьба» за редакцією М. Шрага, «Громадське слово» О. Саліковського, «Промінь» В. Садовського. Відновився «Літературно-науковий вісник» за редакцією М. Грушевського. Виходили також часописи «Україна», «Книгар», «Рілля», «Український агроном», «Київська земська газета», «Театральні вісті», «Вісник Українського Військового Генерального комітету», «Українська військова справа», «Воля» та ряд інших.

Українська преса набувала бурхливого розвитку не лише в Києві та губернських центрах, а майже в кожному повітовому містечку, як, наприклад, у Прилуках, Городні, Білій Церкві, Сквирі, Бердичеві,

Золотоноші, Каневі, Умані, Павлограді, Гуляйполі, Ромнах, Таращі, Лубнах, Жмеринці, Здолбунові, Чигирині та багатьох інших.

На західноукраїнських землях виходили: у Львові – «Діло», «Українське слово», «Вперед», «Наше життя»; в Перемишлі – «Український голос»; у Станіславі – «Республіка», «Нове життя», «Стрілець», «Республіканець», «Воля», «Народ», «Вісник Законів і Розпоряджень Державних ЗУНР», «Вісник Державного секретаріату військових справ», «Розпорядження й обіжники Державного секретаріату освіти і віросповідання», «Вісник Державного секретаріату шляхів, пошти і телеграфу»; у Тернополі – «Український голос», згодом перейменований в «Українські вісті». В Коломиї виходили «Покутський вісник», «Січовий голос», «Громадський голос», «Учительський голос»; у Стрию – «Стрілецький вісник», у Дрогобичі – «Дрогобицький листок», у Самборі – «Наддністрянські вісті», у Бережанах – «Бережанські вісті», в Золочеві – «Золочевське слово», в Сокалі – «Голос з-понад Буга», в Жовкві – «Україна», в Калуші – «Голос Калуша», в Чорткові – «Наша земля», у Кам'янці-Струмиловій – «Козацький голос», у Товмачі – «Товмацькі вісті», в Косові – «Урядові вісті Косівського повіту», в Збаражі – «Збаразьке слово» і т. д.

Особливо численну провінційну пресу організували різноманітні селянські спілки, товариства, «Просвіти», кооперативні, колишні земські та інші спілки й організації.

Розвивалася й педагогічна преса. З вересня 1917 р. в Києві почала виходити «Вільна українська школа» – орган Всеукраїнської учительської спілки; в Полтаві – «Педагогический журнал», у Кам'янці-Подільському – журнал «Освіта», в Житомирі – журнал «Світець», у Черкасах – часопис «Учитель». Постало кілька дитячих, учнівських і студентських видань. Взагалі, лише в 1917 р. українська преса нараховувала 172 видання, у 1918 р. – 252, в 1919 р. – 243, в 1920 р. – 139 видань [152, 70–71].

Найвідомішим українським педагогічним часописом доби 1917 – 1920 рр. був журнал «Вільна українська школа» – орган Всеукраїнської учительської спілки, присвячений загальнопедагогічним питанням і особливо проблемам розбудови нової національної школи.

Часопис виходив у Києві з вересня 1917 р. до грудня 1920 р. Редагували його спочатку С. Черкасенко (перші два номери), а потім незмінно О. Дорошкевич. Журнал продовжував розвивати ідеї української національної школи й освіти, започатковані журналом «Світло».

У програмній статті «Що на часі» редакція «Вільної української школи» відзначала, що її завданнями, як і «Світла», – «допомагати всім заходам у справі народної освіти, розробляти теоретичні й практичні питання шкільного, позашкільного й родинного виховання; спеціально освітлювати й розробляти питання про освітні потреби українського народу», відстоювати й захищати потреби українського вчительства, ширити ідеї дошкільної і позашкільної освіти та ін. «На часі не тільки українізація народної, початкової освіти, але й українізація середньої й вищої освіти на Україні», – писав С. Черкасенко. «Розроблення й освітлення пекучих потреб учительства, велика будущина рідної школи ... наше завдання, наша мета, ціль» [483.–1917.– № 1.– С. 3].

Олександр Дорошкевич (1889–1946) – відомий український педагог, освітній діяч, літературознавець, критик, завідувач відділу середніх шкіл Генерального секретаріату освіти, У 20-х рр. – професор Київського інституту народної освіти. науковий співробітник ВУАН, з 1927 р. – керівник Київської філії Інституту Шевченка. У 30-х рр. був висланий з Києва, працював у педінституті на Уралі, в останні роки життя повернувся до Інституту літератури ім. Шевченка. Редактор ряду нових видань творів українських письменників, автор численних перекладів з літератури XIX ст., розвідок про Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Котляревського, П. Куліша, І. Франка, О. Кобилянську, В. Самійленка. Автор підручників «Українська література», «20–40-ті рр. в українській літературі», «Підручник історії української літератури» (1–5-те вид., 1924–1930).

Своє завдання редакція «Вільної української школи» вбачала ще й у тому, щоб, використовуючи ініціативу і творчість українського вчительства, зберігаючи зроблене попередніми поколіннями освітян, примножувати освітянські здобутки, працювати на «вільній, широкій ниві нового життя народного» [483.–1917.– № 1.– С. 2].

Значну увагу редакція часопису приділяла проблемам пошуку теоретичних основ і практики розбудови єдиної загальноосвітньої трудової школи. «Ми хотіли дати своє розуміння трудової школи, свою конструкцію її, свій солідний матеріал, де можна було сполучити теоретичні праці славних західних педагогів і дуже цінний досвід Росії і особливості життя селянської України. Словом, інтернаціональне в формах і кінцевих ідеях, національне в змісті – ось наше бойове гасло на протязі останнього періоду в житті журналу», – писав О. Дорошкевич.

У часописі друкувалися К. Абломська, Г. Александровський, О. Астряб, А. Бакалінський, О. Баржицький, К. Безскодарний, І. Білецький, О. Біба, С. Богданович, О. Болозович, Є. Вировий, С. Гаєвський, В. Ганцов, П. Герег, М. Гончар, Б. Дорошкевич, О. Дорошкевич, В. Дурдуківський, В. Дога, П. Зайцев, Д. Зеров, Є. Зеров, М. Зеров, В. Зінковський, І. Кияниця, П. Клименко, М. Котляренко, М. Кравчук, І. Крижанівський, М. Крупський, О. Курило, К. Лебединцев, О. Левитський, Г. Маляр, М. Марковський, О. Музиченко, В. Петрусь, В. Підгаєвський, О. Приходько, О. Родзимовський, В. Родніков, С. Русова, С. Сірополко, С. Смолінський, Ф. Сушицький, С. Титаренко, Г. Холодний, П. Холодний, Я. Чепіга, С. Черкасенко, В. Шарко, К. Широцький, Н. Шульгіна-Ішук, В. Шепотьєв, К. Щербина, І. Ющишин та інші.

Період 1917–1920 рр. – це доба не лише національної революції, суверенітету і незалежності Української Народної Республіки, чотирьох її Універсалів, початку відродження національної самосвідомості, мови, культури, школи, освіти, а й розрухи, голоду, анархії, хаосу, міжособної боротьби, громадянської війни. В 1919 р. шість різних армій – українська, більшовицька, білогвардійська, польська, анархістів, Антанти – вели бойові дії в Україні. Менш як за рік Київ п'ять разів переходив з рук у руки. «Вільна українська школа» писала: «В Україні йде війна, що руйнує все живе і культуру. Чи залишиться у нас вільна українська школа, чи не вліземо знову в лабета колишньої русифікації? Намірів нових правителів поки ще не видимо. Але ясно одно: ніяка влада на Україні не може вдержатись без національної основи. А ця основа визначається рідною школою, цим величезним здобутком революції. Тому все українське вчительство повинно згуртуватися навколо рідної школи. Школа для українського народу повинна бути українською» [483.– 1918.– № 5–6.– С. 1].

Редакція часопису була в авангарді творення нової школи і системи освіти в Україні. Грунтовні теоретичні й інформаційно-аналітичні статті; розпорядження, ухвали, нормативні документи Генерального секретаріату й Міністерства освіти, інформаційні повідомлення, кореспонденції, замітки, рецензії та інші матеріали з центру й місць. резолюції освітніх, учительських, земських з'їздів, нарад, курсів, зібрань тощо; широка критика, бібліографія, зокрема про нові підручники, навчальні посібники,— все це було підпорядковане одній головній меті – утвердженню теоретичних основ і практичному створенню нової української національної школи й системи освіти на засадах демократизму, гуманізму, народності.

Статті Я. Чепіги «До трудової вільної школи» (ВУШ.– 1918–1919.– № 8–9), О. Музиченка «Питання про єдину школу на Україні» [Там само], «До історії єдиної школи на Україні» [Там само], «Проект влаштування на Україні літніх курсів для підготовки учителів єдиної трудової школи при Наркомосі» [Там само], В. Роднікова «Ідея єдиної школи в своїм першій джерелі» [Там само], Г. Іваниці «На порозі нової школи» [Там само], редакційні – «Основи будівництва вільної єдиної трудової соціалістичної школи на Україні» [Там само], «Розроблення проекту єдиної трудової школи» [Там само], врешті, сам «Проект єдиної школи на Україні», надрукований у кількох номерах як додаток і видрукований у 1919 р. у Кам'янці-Подільському окремою брошурою. ряд інших публікацій свідчать про ту велику увагу, яку приділяла редакція «Вільної української школи» проблемам розвитку єдиної трудової школи в Україні.

У статті «Останнє слово» редакція повідомляла, що «на 3-му з'їзді делегатів Всеукраїнської учительської спілки ВУС в попередній своїй формі припинила існування, звільнивши місце новій «Всеукраїнській спілці робітників школи та соціалістичної культури» з іншим статусом і трохи іншою професійною платформою» [483.– 1919–1920.– № 4–5.– С. 116], і, отже, роль «Вільної української школи» як органу Всеукраїнської учительської спілки вичерпувалася. Редакція прощалася з читачами в надії на нові зустрічі, яким вже не судилося бути.

У міру розвитку рідної школи, поглиблення її теоретичних основ і практичних заходів, поряд з таким академічним виданням, як «Вільна українська школа», потрібні були місцеві часописи, які б у доступній

формі популяризували здобутки педагогічної теорії і практики, обслуговували інтереси української школи на місцях, висвітлювали її проблеми і потреби, намічали нові шляхи її становлення і розвитку, сприяли зростанню національної самосвідомості українського вчителства, його професійному й духовному об'єднанню. І такі часописи з'явилися: в Полтаві – «Нова школа», в Житомирі – «Світець», у Кам'янці-Подільському – «Освіта», у Черкасах – «Учитель».

Перший номер двотижневика Подільської губернської управи «Освіта» вийшов у 1918 р. Редакція ставила за мету: 1) зробити журнал осередком всієї педагогічної громадськості; 2) ознайомлювати вчителів із сучасними досягненнями педагогічної думки; 3) виховувати свідомих та ідейних працівників на ниві народної освіти; 4) подавати інструкції й практичні поради народному учителю [592.– 1918.– № 1].

Журнал містив теоретичні статті, різноманітну педагогічну інформацію (замітки, кореспонденції, розпорядження центральної й місцевої влади, хроніку шкільного й позашкільного життя, відомості про стан освіти в повітах, вакантні вчительські посади та ін.), оригінальні перекладницькі статті тощо. В журналі висвітлювалися проблеми ліквідації безграмотності серед дорослого населення (організація і робота вечірніх шкіл, «Просвіт», музеїв, бібліотек, читалень тощо).

Досить широку освітню програму накреслив і журнал «Світець». Редакція палко вболівала за долю рідної школи, освіти й українського вчителства. Своє завдання вбачала в тому, щоб «сільському непомітному ідейному робітникові дати можливість вилити на друковані сторінки свої радощі, смуток, удачі й невдачі, болі та жалі наболілої душі, ... ідейно об'єднати всіх культурних робітників в одну дружну робітничу родину» [633.– 1918.– № 1]. У журналі друкувалися науково-популярні статті, інформація про шкільну й позашкільну освіту, критика, бібліографія, белетристика.

Черкаська повітова вчительська спілка з грудня 1918 р. видавала свій орган – «Учитель». Це був типовий місцевий часопис. Теоретичних статей у ньому було обмаль, переважали інформаційні матеріали з життя вчительської спілки – звіти, протоколи нарад, дописи.

Однак, на жаль, усі ці часописи виявилися недовговічними. З початком 30-х рр. у розвитку української преси розпочинається новий період.

§ 3. «Проект єдиної школи на Україні»

З перших днів революції перед Центральною Радою, Товариством шкільної освіти, Генеральним секретаріатом освіти постало невідкладне завдання ліквідації тієї безсистемної й безладної організації школи й освіти в Україні, що дісталась їй у спадок від минулого, і створення цільної єдиної системи освіти, національної школи, створених за певними принципами, планами і які б відповідали інтересам українського народу.

Уже на I Всеукраїнському вчительському з'їздові (5–6 квітня 1917 р.) була прийнята постанова, в якій зазначалося: «З метою демократизації народної початкової школи з'їзд учителів-українців вважає необхідним знести многотипність школи, встановити початкову школу одного типу, яка, з одного боку, дала б дітям якнайширшу початкову освіту, а з другого – підготувала б до середньої школи» [485.– 1918–1919.– № 4].

Для вирішення цього завдання з'їзд висловив необхідність заснування Всеукраїнської шкільної ради, яка займалася б організацією і керівництвом всією освітньою справою в Україні.

З'їзд вважав за необхідне найближчим часом вирішити завдання: влаштування педагогічних курсів у повітових містах для учителів та підготовки інструкторів для них; упорядкування земствами бібліотек українознавства; реорганізації з осені 1918 р. семінарій та інститутів в українські; відкриття кафедр українознавства в університетах.

У матеріалах з'їзду були виділені окремо постанови про початкову, середню і вищу школу.

У постанові секції початкової школи пропонувалося запровадити українізацію початкових шкіл уже з 1917/1918 навчального року. Для цього вимагалось вжити відповідних заходів для перевидання і створення нових навчальних посібників і підручників. У перший рік пропонувалося здійснювати навчання за підручниками, що пристосовані до діалектних відмінностей конкретної місцевості, а з другого – переходити до підручників, написаних загальноновизнаною українською мовою; вищі початкові школи пропонувалося

українізувати поступово, «відповідно вимогам педагогічного такту». «При проведенні українізації народних шкіл треба додержуватися принципу забезпечення прав меншостей», – зазначалося в постанові з'їзду [485.– 1917.– № 5].

Секція середньої школи також пропонувала негайне відкриття на державні кошти українських середніх навчальних закладів, у першу чергу гімназій і особливо у великих містах, де населення було переважно зрусифіковане. В тих же місцях, де переважало українське населення, пропонувалося існуючі гімназії українізувати; відкривати гімназії і середні школи, спільні для навчання хлопчиків і дівчаток; по змозі і професійні українські школи; висувалась вимога обов'язкового навчання української мови, літератури та історії в усіх типах середніх шкіл. Пропонувалося через два роки всі середні школи цілком перевести на українську мову викладання. Передбачалося створення паралельних російських класів і відповідно українських «паралелей» там, де вимагали обставини.

З'їзд рекомендував комісії, яка займалася питаннями укладання підручників, порозумітися з галичанами у справі створення єдиної української термінології, а також просив Центральну українську шкільну раду якнайближчим часом скликати з'їзд українських учителів і діячів на ниві народної просвіти, на якому були б розглянуті й ухвалені основні засади і план розбудови національно-демократичної школи в Україні. На виконання цієї постанови з 10 до 12 серпня 1917 р. в Києві Товариство шкільної освіти організувало II Всеукраїнський учительський з'їзд, на якому було заслухано й обговорено доповіді й про єдину українську школу. З ними виступили О. Музиченко і П. Холодний.

У доповідях визначалися такі головні засади майбутньої школи: «1) Школа має головним завданням виховання дітей; 2) матеріал, який дається дітям допереходового зросту, береться з життя, що їх оточує; 3) школа повинна бути єдиною; школа ділиться на дві частини: перша – сім років, друга – чотири роки» [240, III].

Олександр Федорович Музиченко (1875–1940) – відомий український педагог, методист, діяч у галузі народної просвіти, автор книг, брошур і наукових розвідок з педагогіки і методики

початкового навчання. Родом із Херсонщини. Закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут (1900), працював учителем російської мови в Одеській гімназії, одночасно готувався до професури на кафедрі філософії й психології під керівництвом професора М. Ланге при Новоросійському (Одеському) університеті.

У 1906–1908 р. продовжував освіту в Ієнському університеті (Німеччина), де вивчав стан розвитку освіти, школи і педагогічної думки в Німеччині, Австрії, Бельгії, Швейцарії.

З 1908 до 1910 р. викладав педагогіку в Ніжинському історико-філологічному інституті. З 1910 р. – в Києві, де працював лектором вчительських курсів, директором педагогічного музею (1912–1913), директором громадської гімназії (1914–1918).

З перших же днів Лютневої революції (1917 р.) виступив за створення нової єдиної української національної школи. Працював директором департаменту початкової освіти і генеральним інструктором при Генеральному секретаріаті освіти, лектором Української педагогічної академії, консультантом Наркомосвіти, був членом культурно-просвітньої комісії при Центральному бюро Всеукраїнської учительської спілки, головою літературно-педагогічної колегії при Всеукраїнському вчительському товаристві просвіти, керував різноманітними вчительськими курсами.

Основні праці: «Философско-педагогическая мысль и школьная практика современной Германии и Австрии» (1909), «Что такое педагогика и чему она учит» (1912), «Сучасні педагогічні течії в Західній Європі і Америці» (1913, 1919), «История поселения и фонетические особенности говора крымских татар» (1907) і ін.

Співробітничав у часописах: «Этнографическое обозрение», «Русская школа», «Журнал Министерства народного просвещения», «Известия Академии наук», «Вільна українська школа», «Шлях освіти», «Радянська школа», «Радянська освіта», «Просвещение Донбасса» та інших.

II Всеукраїнський учительський з'їзд ухвалив: «Продовжуючи роботу першого Всеукраїнського з'їзду і зважаючи на те, що справа народної освіти на Україні перейшла нині до рук Української Центральної Ради, з'їзд визнає необхідним, щоб Українська Центральна

Рада через Генеральний секретаріат провела в життя такі його постанови:

I. Організація нової школи.

1. Позаяк національна школа є не тільки ідеальне гасло, а конкретна психологічна, педагогічна і соціально-політична вимога, то школа на Україні повинна не лише запровадити рідну мову, але змінити також і свою програму. В шкільній роботі мусить мати місце національна творчість словесна, музична, мистецька, в згоді з індивідуальними нахилами дітей; широке ознайомлення з рідним краєм, його історією і місцевим життям.

2. Цю організацію національної школи учительство мусить перевести спільно з представниками народу так, а) щоб школа була єдиною, б) щоб всі громадяни мали право на безплатну нижчу, середню і вищу освіту з забезпеченням учнів підручниками, одягом, харчем і т. ін., в) щоб освіта була обов'язковою і світською.

Примітка. По бажанню батьків може бути заведене навчання релігійне.

3. Єдина школа утворюється на таких підвалинах:

а) навчання спочатку ведеться на основі оточуючого життя; всяке поняття, що виходить за межі цього життя, додаватиметься до цих меж;

б) нормальна народна школа повинна бути 7-літньою; методологічно вона збудована на спостереженнях та уявленнях з оточуючого життя;

в) 7-річна школа повинна бути загальноосвітньою, бо тільки при семирічному курсі можна закласти певні підвалини для розвитку дитини;

г) через економічні та інші умови семилітню школу не можна зробити зараз загальною; отже, тимчасово можна обмежитись курсом перших 4-х років семилітньої школи, проходячи його в сучасній однокласній школі; курс останніх трьох років треба приладнати до сучасних вимог вищих початкових шкіл;

д) програма гімназій складається з систематичних курсів наук;

е) технічні школи: сільськогосподарські, учительські семінарії і т.п. бажано так пристосувати, щоб вступати до них можна було безпосередньо після 7-річної загальноосвітньої школи.

II. Українізація школи.

4. Українізація всіх типів середніх і нижчих шкіл повинна проводитися згідно з вимогами педагогіки.

5. З 1 вересня 1917 року в нижчій початковій школі навчання у всіх групах повинно проводитися на українській мові.

6. Українізація вищої початкової і середньої школи, а також учительських інститутів і семінарій здійснюється у згоді з вимогами першого Всеукраїнського учительського з'їзду.

...

V. Підручники і програми.

12. Просити Секретаріат і Товариство шкільної освіти забезпечити школу на Україні підручниками.

13. Просити Генерального секретаря народної освіти по змозі швидше виробити детальну програму єдиної школи, у відповідності з проектом, ухваленим з'їздом» [483.– 1917.– № 1.– С. 32–34].

Для реалізації цих рішень з'їзду Товариство шкільної освіти організувало ряд комісій, куди ввійшли головним чином члени Товариства, а в подальшому, з утворенням Генерального секретаріату, були залучені й інші педагоги, просвітні діячі. Почалася планомірна й цілеспрямована розробка планів і програм єдиної загальноосвітньої національної школи.

Спочатку над проектом у комісіях працювали: В. Александровський, Ф. Андильгер, О. Астряб, Л. Балінська, І. Балінський, Г. Баумгартен, С. Берзін, Л. Білецький, О. Богданович, А. Боремович, С. Галеневич, С. Гарнич-Гарницький, Н. Григор'єв, С. Гродецький, А. Демський, Л. Добровольський, О. Дорошкевич, В. Дурдуківський, Г. Дядченко, О. Іконникова, С. Калиновський, О. Кисіль, Л. Коваленко, Г. Ковальський, А. Коваржик, М. Козик, О. Кожухів, М. Кравчук, М. Крамаренко, Ф. Красицький, Я. Кульхинський, М. Левицький, О. Левицький, А. Лобода, Т. Лубенець, Н. Мірза-Явакіянль, М. Новик, О. Омшанський, В. Орлів, В. Романовський, С. Русова, А. Синявський, М. Сімашкевич, К. Стеценко, Н. Танашевич, П. Тушкан, П. Харченко, Г. Холодний, П. Холодний, М. Чернявська, Л. Чикаленко, Н. Шараєвський, В. Шарко, Н. Шульгіна, К. Щербина, В. Якубович та інші.

Робота над проектом завершувалася, коли Міністерство освіти разом з Центральною Радою змушене було 26 січня 1918 р. залишити Київ і переїхати спочатку до Житомира, а потім до Кам'янця-Подільського, де вона знову відновилася. До складу комісії ввійшли нові члени: від галичан – А. Аліскевич, Я. Біленький, В. Бірчак, І. Боберський, О. Бойчук, Л. Борис, І. Брикович, А. Домбровський, В. Зубрицький, А. Крушельницький, К. Малис, В. Пачовський, Д. Пігуш, І. Прийма; від Міністерства освіти і місцевої учительської спілки – А. Воронець, Н. Григор'єв, В. Злотчанський, С. Іваницький, І. Кишковський, С. Козинець, О. Козицький, С. Кондрацький, М. Ларченко, І. Майстренко, А. Мирович, А. Синявський, К. Тищенко, П. Холодний.

При розгляді проекту Радою Міністрів брали участь товариш міністра Н. Григор'єв, радники міністерства І. Огієнко, С. Сірополко, В. Чехівський; керівники департаментів Міністерства освіти М. Лисовський, С. Русова, А. Синявський, К. Титаренко, М. Шугієвський. Загальне керівництво роботою над проектом здійснював П. Холодний.

Робота над «Проектом єдиної школи на Україні» була довготривалою, здійснювалася в несприятливих економічних і соціально-політичних умовах, призупинялася за часів Гетьманату і лише за часів Директорії була остаточно завершена, хоча, як відзначав П. Холодний, «треба ще багато прикласти праці до більш точної конкретизації ідей української школи, але можна бути певним, що український вчитель утворить школу таку, яку потрібно нашому народові» [240, IV].

Для вироблення «Проекту єдиної школи на Україні» важливе значення мали резолюції Народи у справі організації народної освіти в Україні, яка відбулася 15–20 грудня 1917 р. в Києві. По суті цього питання з доповідями виступили С. Русова – «Національна школа» та А. Нюренбург – «Підвалини національної школи». Була ухвалена резолюція під назвою «Підвалини національної школи», де зазначалося: «1. В основу правильної постановки народної освіти повинні бути покладені такі принципи: економія в часі, зв'язок між сім'єю й школою і єдність школи. 2. Народна освіта повинна будуватися на принципі визначення виняткової і вирішальної ролі в справі виховання і навчання рідної мови, укладу життя й дитячої психіки

даної національності. 3. З метою здійснення намічених підвалин народної освіти школа повинна бути національною і завідування нею повинно бути передано до рук даної національності. 4. В інтересах єднання й солідарності трудящих всіх національностей в межах Української Народної Республіки, з метою полегшення боротьби за існування, українська мова в школах національних меншостей, починаючи з вищої початкової школи, обов'язкова для шкіл, але не обов'язкова для учнів. 5. Всі національні шкільні організації вільні в організаційній роботі, у виробленні програми, обсягу часу шкільного навчання, але виконують мінімальні вимоги, обов'язкові для всіх шкіл Української Народної Республіки» [483.– 1918.– № 5–6.– С. 63].

Проект мав чотири розділи: «Загальна частина», «Роль науки, релігії, мистецтва, руханки та розвинення громадянського чуття у виховальній школі»; III і IV розділи присвячені викладу програм і змісту освіти єдиної загальноосвітньої школи.

Перший розділ розкривав загальні принципи розбудови єдиної загальноосвітньої школи в Україні. В ньому, зокрема, наголошувалося: «Єдиною школою ми будемо називати нормальну з педагогічного боку школу, через яку повинні проходити всі діти даної Держави», незалежно від соціального, майнового, станового положення, статі, релігійних, політичних переконань [240, 3].

Головне завдання нової української школи полягає у *вихованні дитини*, підкреслювалося в проекті. Досі школа в Україні ставила своїм завданням навчання дітей. Виховні ж завдання розв'язувалися нібито самі собою в процесі засвоєння дітьми знань. А як саме розв'язувалися виховні завдання – школа мало цікавилася, пускаючи це питання на самоплив. Нова українська школа повинна рішуче відмовитися від негативних рис старої школи, яка розвивала в дитячих душах ненависть до знань і самої школи, байдужість до свого рідного, Батьківщини. Завданням школи повинно стати опанування процесом формування і розвитку дитини. Весь навчально-виховний процес повинен будуватися так, щоб в центрі його завжди була дитина. Тоді сам процес навчання буде *засобом виховання*.

Безперечно, набуття знань у новій школі повинно зайняти першорядне значення, однак на належний рівень «треба поставити

релігію, мистецтво, мораль, гімнастичні вправи й розвинення громадянського чуття» [240, 4]. Кожне з цих виявлень людської культури може сприяти найвищому виявленню інтелектуальних і духовних сил людини. Однак у кожному випадку необхідно мати на увазі індивідуальність дитини, її природні здібності, задатки і таланти.

Нова школа повинна бути національною. Це означає, що дитина, перш за все, має ознайомитися з природними й соціокультурними умовами життя свого народу, а потім переходити до пізнання історії й культури інших народів світу. Найважливішим чинником такого пізнання і виховання повинна стати рідна мова, роль якої на перших двох ступенях школи є особливо важливою. У подальшому значення навчання рідною мовою зменшується. З іноземних мов перше місце повинна зайняти російська мова, вивчення якої варто розпочинати з 4–3 року навчання.

Школа виховання має бути й «школою діяльною», тобто трудовою. Вона повинна ввібрати в себе «трудоий принцип життя». Використання фізичної праці розширює виховні можливості школи, і, отже, праця повинна зайняти чільне місце в ній. Фізична і розумова праця в школі не повинна бути шкідлива для здоров'я дитини. До завдання загальноосвітньої школи не повинно входити навчання дитини якогось ремесла.

Таким чином, нова українська школа повинна бути єдиною трудовою загальноосвітньою національною і виховуючою.

Передбачалося, що єдина школа матиме три ступені: перший (початкова основна школа) становитиме 4 роки (4 класи); другий (старша основна школа) – 4 роки (5, 6, 7, 8 класи) і третій (колегія) – 4 роки (9, 10, 11, 12 класи).

Другий розділ проекту детальніше з'ясовував питання про роль, місце і значення наукових знань, рідної мови, іноземних мов, мистецтва, релігії, фізичного виховання у формуванні особистості учня. Зокрема, зазначалося: «Знати якусь науку, значить опанувати її методом і бути освідомленим з можливо більшим науковим матеріалом», причому, «педагог користуватиметься наукою як засобом до виховання, спираючись на її методу, в цілях доведення душі й розуму дитини до певної височини, при котрій вона могла би піднятися до

культурного рівня відповідного часові» [240, 10]. Це надзвичайно складне завдання педагог мав вирішувати шляхом копіткої систематичної праці у перші вісім років навчання. У подальшому можна сподіватися на пробудження інтересу до системного вивчення науки.

Ці ж зауваги цілком стосувалися й вивчення мистецтва, зокрема малювання і співів. Загальноосвітня школа не повинна ставити за мету досконале вивчення учнями того чи іншого виду мистецтва, а мати на увазі, перш за все, виховні цілі – виховання волі і творчих здібностей учнів.

Гімнастичні вправи сприяють вихованню волі і, отже, є необхідним елементом фізичного гарту й виховання учнів.

Школа повинна формувати громадянські взаємини між дітьми, але не обмежуватися межами класного колективу, а залучати учнів до активного громадського життя.

Передбачалося цей проект обговорити з фахівцями і вчительством, а потім подати на затвердження владі. Однак евакуація Директорії, встановлення в Україні радянської влади не дали змоги довести цей проект єдиної школи до кінця й втілити його в практику.

І все ж за 2,5 роки революції були зроблені й деякі практичні заходи для проведення у життя ідеї єдиної трудової школи. Так, ще за розпорядженням Тимчасового уряду Міністерству народної освіти були підпорядковані деякі школи, що належали відомству Святого Синоду, – церковнопарафіяльні, двокласні й церковно-вчительські. Об'єднання шкіл різних відомств було продовжено при Генеральному секретаріатові освіти, однак за часів Гетьманату мав місце зворотний процес. За радянської влади відбувалося більш рішуче об'єднання шкіл різних відомств у систему Наркомосу.

Розпочинаючи 1918/1919 навчальний рік, Міністерство освіти ухвалило рішення об'єднати до одного типу, а саме початкових шкіл, ті, що були визначені статутом початкових шкіл від 5 травня 1874 р.; одно- і двокласні сільські школи за статутом Міністерства освіти Росії від 14 червня 1875 р.; парафіяльні школи, що існували на підставі статуту від 8 грудня 1828 р. та правил 1895 р., сільські двокласні школи відомства Міністерства народної освіти, що працювали за програмами, затвердженими міністерством 31 травня 1869 р. та інші початкові школи.

Звертаючись до губернських, повітових, міських, земських управ, губернських комісарів освітніх справ, педагогічних рад шкіл, Міністерство освіти наголошувало: «Нині, коли український народ має свою власну державу і напружує всі сили, щоб закласти якнайміцніші підвалини під неї, українська національна школа, ця головна основа відродження народу, мусить бути особливо добре і завчасно забезпечена всім, що гарантує прямий і вільний перехід всякій українській дитині до самих верхів шкільного національно-виховуючого навчання. На протязі минулого року українська мова в суспільстві повернула свої права і пошану до себе, завдяки чому до цілого ряду низчих початкових шкіл прийшли діти, щоб одержувати освіту українською мовою. Тепер дітям цих шкіл, як і всіх інших, мусить бути дана можливість продовжувати далі освіту на українській мові і притому в такій школі, де діти, серед національного оточення, виховали б почуття поваги й пошани до своєї рідної мови і батьківщини» [483.–1918–1919.– № 1.–С. 52].

У цьому зв'язку Міністерство освіти вимагало: 1. У початкових школах, що були переведені на українську мову викладання в 1917 р., а також у тих, що відкривалися з початку 1918/1919 навчального року для українських дітей, навчання всіх предметів здійснювати тільки українською мовою, забезпечивши школи відповідним педагогічним персоналом. 2. В існуючих вищих початкових школах, де українці становлять понад 50 відсотків учнів, усі предмети в першому класі обов'язково викладати українською мовою, забезпечуючи при цьому права меншин. Що ж до старших класів, то перехід у них до викладання того чи іншого предмета українською мовою ставити в залежність від можливості здійснити це. В усякому разі, зазначалося у зверненні, необхідно, щоб протягом 1918/1919 н. р. у всіх класах велася систематична робота, спрямована на підготовку до викладання всіх дисциплін українською мовою. 3. В інших початкових школах в обов'язковому порядку ввести українознавчі дисципліни: українську мову, літературу, історію й географію України. Міністерство просило комісарів освіти надати школам всіляку допомогу у справі реалізації вказаних заходів, українізації освітньої справи загалом, а також вносити конкретні пропозиції щодо створення рідної національної школи.

Ще один важливий крок у справі українізації школи зробило Міністерство освіти, пристосувавши деякою мірою програми початкових шкіл до програм майбутньої єдиної школи. З вересня 1918 р. міністром М. Василенком були затверджені навчальні плани і програми на 1918/1919 навчальний рік і надруковані та розіслані на місця. В пояснювальній записці до програм відзначалося, що «на протязі майже цілого року ведеться широка підготовча робота по розробленню планів і програм єдиної школи, пристосованої до потреб освіти на Україні. Але ця робота (складна і широка) вимагає багато часу і сил, через що нема ніякої можливості здійснити ці плани з наступного шкільного року. Для того ж, щоб школа все таки по зможі скоріш наблизилась до свого звичайного нормального стану, на цей рік розроблені тимчасові плани і програми як перехідна ступінь до плану єдиної школи» [239, 2]. Був затверджений такий навчальний план:

Предмети	Кількість годин				
	1 кл.	2 кл.	3 кл.	4 кл.	Разом
Закон Божий	2	2	2	2	8
Українська мова	4	4	4	4	16
Російська мова	3	3	3	3	12
Арифметика	3	4	2	1	10
Алгебра	—	—	2	2	4
Геометрія	2	2	2	2	8
Креслення	—	1	1	1	3
Історія	2	2	2	3	9
Географія	3	2	2	2	9
Природознавство	2\1*	2\1*	2\1*	2\1*	12
Фізика	—	—	2\1*	2\1*	6
Малювання	2	2	2	2	2
Співи	2	2	—	—	4
Фізичні вправи	1**	1**	1**	1**	4
	27	28	29	29	113
Ручні вироби (руководілля)	2	2	2	2	8
	29	30	31	31	121

Німецька мова	3	2	2	2	9
Французька мова	–	2	2	2	6
	32	34	35	35	136
Для шкіл з неукраїнською викладавкою мовою на рідну мову призначається	4	4	4	4	16

Примітки :

* – 2 години для теоретичних викладів, одна година для практичних робіт.

** – урок фізичних вправ триватиме до півгодини.

Там же містилася програма з цих предметів і список підручників. З підручників рекомендувалися «Читанка» А. Крушельницького, «Граматика» О. Курила, «Арифметика» В. Шарко, «Задачник» Н. Шульгіної-Іщук, «Геометрія» О. Астряба, «Природознавство» Трояновського, «Географія» С. Русової, «Історія» Г. Коваленка та «Історія по М. Грушевському», «Алгебра» В. Боришкевича, «Алгебра-ічний задачник» Шапошникова і Вальцова, «Фізика» Баранова, «Історія літератури» С. Єфремова та інші [239, 44–45].

Безперечно, Міністерство освіти змушене було реагувати на критику його діяльності і конструктивні пропозиції, що надходили з місць. Так, Українське вчительське товариство на Катеринославщині у своєму зверненні до міністерства розкрило незадовільний стан українізації шкіл у губернії (в багатьох випадках не сформовані органи управління освітніми справами, практично дуже мало зроблено і робиться у плані дерусифікації шкіл, у більшості шкіл не викладаються українознавчі дисципліни – українська мова, література, історія, географія, співи, малювання та ін., відсутні нові офіційні програми з українознавчих дисциплін, підручники, підготовлені вчителі; більшість учителів не знає ні українського письма, ні методики його навчання; курси учителів або не працюють, або працюють незадовільно; новостворені українські школи не мають власних приміщень, учителів; учителі по кілька місяців не отримують платні і ще багато інших недоліків), вказавши, що вина в цьому значною мірою лягає і на Міністерство освіти, яке проявляє нерішучість, половинчастість, а часом і бездіяльність. Товариство

вважало за необхідне негайно вжити всіх можливих заходів до прискорення реформи єдиної школи, зокрема до початку 1918/1919 навчального року виробити чіткий і конкретний план дерусифікації школи «на підставі демократичного пропорціонального принципу»; негайно видати тимчасові плани і програми для початкових шкіл, чітко вказавши кількість годин, відведених на навчання української мови, літератури, історії, географії та інших навчальних предметів; для кожного типу шкіл вказати обов'язкову кількість годин українознавчих дисциплін; «точно, певно і категорично повинно бути визначено хоч тимчасово становище російської мови, історії і географії в початкових школах всіх національних груп»; забезпечити шкільні бібліотеки необхідними каталогами і необхідною кількістю українських підручників, виділивши централізовано кошти чи кредити на придбання підручників; «щоб співи та малювання викладались з урахуванням місцевих етнографічних національних ознак, для чого видати відповідні народники та інструкції вчителям та відповідну літературу й підручники для шкільного вжитку»; забезпечити всі початкові школи вчителями, здатними вести українознавчі дисципліни, визначивши термін, до якого вчителі повинні скласти додатковий іспит з українознавства, подавши точну програму до такого іспиту, вказавши відповідну літературу для її підготовки, визначивши певну інструкцію про те, які установи, в який час, в якому складі іспитних комісій і як саме проводитимуться ці іспити, порядок видачі відповідних свідоцтв, передбачивши порядок і терміни перескладання для тих учителів, що не складуть іспиту, і передбачивши тимчасове заміщення ними посад, призначаючи на їх місце людей з відповідною підготовкою. Це ж повинно стосуватися й учительського персоналу вищих початкових та середніх шкіл [483.–1918–1919.– № 1.– С. 42–47].

У зверненні вимагалось також визначити матеріальне і правове становище вчителя кожної з українознавчих дисциплін; у кожній вищій, початковій і середній школі з початком 1918/1919 н. р. заповнити вакантні посади вчителів української мови, всіх українознавчих дисциплін; вдосконалити програму іспиту на вчительське звання, в обов'язковому порядку запровадивши туди науки українознавства; організувати влітку і забезпечити належне проведення

курсів перепідготовки вчителів; забезпечувати школи, органи самоврядування, комісарів з народної освіти необхідною і повною інформацією про випуск шкільних підручників українознавчих дисциплін, з інших предметів для всіх типів шкіл, про навчально-шкільне приладдя, про книги для шкільних бібліотек тощо; надання допомоги міністерством у придбанні шкільних підручників, навчального приладдя, посібників; видати серію підручників з окремих українознавчих дисциплін російською та іншими мовами для початкових, вищих початкових, середніх та інших шкіл з неукраїнською мовою викладання; вказати точні державні вимоги органам самоврядування (особливо міським думам) щодо їх обов'язків у справі дерусифікації міських шкіл, подавши по змозі практичні поради, як краще здійснювати справу українізації освіти і розмежування шкіл за національностями, оскільки міські органи самоврядування часто доручають цю справу самим завідувачам шкіл, які не мають належної компетенції, а нерідко навіть вороже ставляться до справи і тенденційно впливають на батьків; організувати курси українознавства для вчителів міських шкіл; при існуючих середніх українських школах і гімназіях утворити бурси; забезпечити всі новоутворені українські школи власними шкільними приміщеннями, проведення навчання в першу зміну, забезпечення шкіл навчально-наочним приладдям; створити нормальні умови для праці вчителям земських і міських шкіл, працівникам земського і міського самоврядування, забезпечити школи кредитами на видання без затримки платні вчителям, встановивши з початку нового навчального року нові, більш високі норми заробітної плати вчителям всіх типів шкіл; якнайшвидше укласти статuti і нормативні акти діяльності губернських, повітових, міських та районних комітетів у справі народної освіти, чітко, повно й конкретно визначити коло їх компетенції, координуючи всю справу управління освітою на місцях, своєчасно інформуючи місцеві органи самоврядування та вищі органи про зміни і доповнення до законодавчих актів [Там само.– С. 47].

Таким чином, здійснювалася певна практична робота, спрямована на утвердження в Україні єдиної загальноосвітньої трудової школи. Однак економічні та соціально-політичні умови, нерішучість Міністерства освіти, ряд інших чинників не сприяли реалізації існуючих планів і задумів.

Із встановленням в Україні радянської влади український проект єдиної школи був відкинутий, але сама ідея єдиної трудової загальноосвітньої школи набула нового звучання. Була створена комісія для розробки відповідного проекту, до складу якої ввійшли і відомі українські педагоги О. Дорошкевич, О. Музиченко, С. Постернак, В. Петрусь, Я. Чепіга, Р. Якубовський та інші. Комісія висунула два проекти: український – 11-річна школа (7–4) і російський – 9-річна (5–4). Перемогу здобув російський проект. Ця єдина трудова радянська школа планувалася як всенародна обов'язкова безкоштовна світська обопільна. Але за 7,5 місяця радянської влади також не було майже нічого зроблено, зокрема, не було остаточно розроблено проекту єдиної школи, програм, плану практичної реалізації ідеї єдиної трудової школи.

Таким чином, у період 1917–1920 рр. була здійснена велика підготовча робота, спрямована на розробку проекту і програм єдиної загальноосвітньої трудової «виховничої» школи, але практично зроблено небагато. Основна причина цього – економічні, соціально-політичні і воєнні обставини, в яких перебувала Україна.

§ 4. Основні напрями вироблення змісту освіти для нової школи в пресі 1917 – 1920 рр.

Статті О. Левитського «Про навчання рідної мови в українській початковій школі (Спроба методики)» (1918.– № 8–9, 10), К. Лебединцева «Математика в початковій школі» (1919 – 1920.– № 1), Т. Сафонова «Образотворчі мистецтва та їх роль в єдиній трудовій школі» (1919 – 1920.– № 1), М. Крупського «Природознавство і математика в новій школі»(1918.– №1), П. Клименка «Навчання історії в початковій школі»(1918.– №6–10), Е. Савицького «Наука геометрії для нижших клас шкіл середніх» (1918–1919.– № 8–9), В. Роднікова «Огляд української дитячої літератури» (1918–1919.– № 5–6, 8–9), О. Дорошкевича «Історія української літератури на вчительських курсах» (1917.– №1), «Зразковий план занять на рідній мові» (1919–1920.– № 1), «Зразкові програми трудової школи. Трудові процеси в школі» (1919 – 1920.– № 4–5), систематичні рубрики «Нові книги», «Критика», «Бібліографія», спеціальні списки підручників – «Перспектив українських підручників» (1918–1919.– № 1), ряд інших статей і матеріалів свідчать про те, що редакція журналу «Вільна українська школа» надавала помітного значення висвітленню проблем змісту освіти в новій школі.

Теоретичне обґрунтування принципів, на яких має будуватися зміст освіти в новій українській школі, було здійснено ще на сторінках журналу «Світло», продовжене у статтях вищезазначених авторів, а також у працях Я. Чепіги, С. Русової, О. Музиченка, С. Сірополка, І. Шешенка, М. Скрипника, С. Черкасенка, Г. Гринька, М. Василенка, В. Затонського, І. Огієнка, Т. Лубенця, Я. Мамонтова, В. Науменка, С. Постернака та деяких інших педагогів.

Головні принципи, на яких повинен ґрунтуватися зміст освіти в єдиній загальноосвітній трудовій українській школі, зводилися до такого: а) зміст освіти повинен ґрунтуватися найперше на національній основі, відображати особливості та специфіку філософських, соціально-економічних, політичних, культурних, національних, релігійних та інших особливостей розвитку українського народу в їх

історичному аспекті та знаходити вияв у навчанні дітей рідною мовою, вивченні українознавчих, природознавчих, суспільствознавчих і людинознавчих дисциплін. Зміст освіти повинен містити ґрунтовні знання про досягнення і здобутки всіх народів світу; б) зміст освіти, зумовлений метою і завданням виховання в новій українській школі, повинен забезпечувати свідоме й активне засвоєння знань, умінь і навичок, формування наукового світогляду; в) навчальний матеріал мусить бути доступним для дітей конкретної вікової категорії, відповідати рівневі розвитку кожної дитини; г) зміст освіти повинен забезпечувати зв'язок навчання з життям, теорії з практикою та ін.

Українські педагоги одностайно наголошували, що зміст освіти в новій школі повинен відповідати сучасному стану розвитку науки, техніки, культури, продуктивних сил суспільства, задовольняти вимогам, які ставить до освітньої підготовки молоді суспільство на кожному етапі свого розвитку. Так, Я. Чепіга відзначав: «Сучасна промисловість, техніка, соціально-економічний устрій вимагають потрібного корисного працівника-громадянина, який може розібратися в громадській праці, уміє на всякій ділянці, до якої має здібності, прикласти свою ініціативу й працю й брати активну участь у витворах колективу. Ці вимоги намічають і той обсяг вимог, які мусить поставити соціально-економічне життя освіти» [406, 83].

О. Музиченко наголошував на необхідності взаємозв'язку змісту освіти з практичними потребами людини, з життям. Зміст освіти в новій українській школі повинен бути якісно іншим, ніж той, яким він був у старій школі. На практиці учню дуже рано доводиться зустрічатися з такими питаннями, як: що таке гроші, праця і капітал, розкіш, злидні, безробіття, злочинність, порядок, благодійність, патріотизм, закон і право тощо. Отже, зміст освіти в школі повинен передбачати і ці питання, зазначав педагог. Мотив вибору нових предметів, вказував він, повинен визначатися соціальним ідеалом. І, нарешті: індивідуальні особливості дитини і її самостійність розвинуться тоді, коли їй буде надана можливість вільного вибору групи предметів, а обов'язковими будуть тільки програми-мінімум [212, 204].

У «Проекті єдиної школи на Україні» вказувалося, що програми з навчальних предметів на 1-му і 2-му ступенях школи повинні

містити переважно пропедевтичні курси, а на 3-му – систематичні, побудовані на концентричній основі, з метою розширення «формального розвитку учнів» [212, 204-205].

На 1-му ступені школи передбачалася така кількість годин:

Предмети	Кількість годин				
	1 кл.	2 кл.	3 кл.	4 кл.	Разом
Закон Божий	2/2	2/2	2	2	8
Рідна мова	10	10	8	8	36
Арифметика	6/2	6/2	4	4	20
Геометрія (наочна)	–	1	1	1	3
Природознавство	–	–	2	2	4
Географія	–	–	2	2	4
Історія	–	–	2	2	4
Співи	2	2	2	2	8
Руханка	2	2	2	2	8
Разом, лекції для дітей	22	23	25	25	
Разом, годин для вчителя	18	19	25	25	

Примітки:

- 1) Числа, в яких під рискою поставлено 2, означають підгодинні лекції.
- 2) Лекції малювання не виділено в окремі години, вони входять як складова до предмета «рідна мова».

Ще в 1918 р. один з авторів «Проекту єдиної школи на Україні» О. Левитський у статті «Про навчання рідної мови в українській початковій школі (Спроба методики). Вступна розмова. Загальнопедагогічні принципи навчання рідної мови», проаналізувавши найпередовіші західноєвропейські і вітчизняні педагогічні теорії і течії, зробив висновок, що «національне виховання – це найперша вимога передової педагогіки» [483. – 1918.– № 8–9.– С. 205], «рідна мова – головний засіб національного виховання» [Там само.– С. 206].

Навчання, за переконанням автора статті, повинно мати виховуючу силу. Цього вимагає життя, розвиток економічних, соціально-політичних, громадських відносин. Механічне навчання не може бути виховуючим, бо воно не розвиває розуму, кращих морально-етичних якостей людини, не ширить світогляду, не збуджує в дитячій душі

жодних запитань, прагнень до освіти, самопізнання, самовдосконалення. Виховуючим і розвиваючим навчання може бути лише при умові, якщо воно здійснюється рідною мовою. У високорозвинених, культурних народів рідна мова давно вже стала головним предметом загальноосвітньої школи. Це ж завдання в усій своїй повноті постало й перед новою українською школою.

Що ж таке рідна мова для українця, української дитини? – ставлять запитання автори «Проекту єдиної школи на Україні». «Ідеальне становище кожного культурного народу, – вказують вони, – треба вбачати в тім, коли літературна мова в більшості своїх елементів є та ж сама народна мова і коли літературна мова до народної мови додає тільки невелике число необхідних наукових термінів і слів для виразу абстрактних розумінь» [240, 31]. Саме в такому становищі перебуває українська мова, бо українські вчені і письменники давно вже подбали про те, щоб українська народна і літературна мова була єдиним цілим. Отже, «найперше завдання школи – дати гарну, яскраву, щиро народну українську мову дітям» [Там само], – зазначалося у «Проекті...». Ця загальна мета конкретизувалася в завданні «навчити читати й писати, точно і ясно висловлювати свої думки, почуття, вражіння й т.п.» [Там само. – С. 28].

У «Проекті...» передбачалося, що в перші два роки вивчення рідної мови повинно мати характер енциклопедичності, тобто на уроках рідної мови учні повинні здобувати якнайбільше знань про навколишній світ, а починаючи із 3–4-го років навчання, із загального змісту виділяються окремі предмети – власне рідна мова і література, природознавство, географія, історія, малювання та інші. На першому ступені школи учні повинні отримати початкову грамоту – навчитися читати й писати, підкреслювалося у «Проекті...».

У першому класі на вивчення рідної мови відводилося 10 тижневих годин. Програма навчання передбачала підготовчі бесіди з учнями, навчання читання за букварем, бесіди на теми з навколишнього середовища, за картинами, відповіді на запитання, малювання.

У другому класі на вивчення рідної мови також відводилося 10 год. Програма розширювалася. Рекомендувалося вивчення з голосу дитячих пісень, прислів'їв, виконання письмових вправ під диктування, практикувати драматизацію художніх творів тощо;

наголошувалося на необхідності дотримання дидактичних принципів, закладених у «Рідному слові» К. Ушинського, де, на думку авторів проекту, подано зразковий план змісту навчання життя, починаючи від рідної хати й поширюючи пізнання дитини до свого села (міста), повіту, краю, країни, Всесвіту [240, 27–28].

Згідно з «Проектом...», у третьому класі на вивчення рідної мови відводилося 8 годин. Програма предмета передбачала використання бесід із більш складним їх змістом, ніж у перших двох класах; читання та переказ художніх творів, переважно оповідань, складання вільних творів – усних і письмових на теми з навколишнього середовища; вивчення простих речень, поняття про частини мови, більш детальне вивчення іменника, прикметника, дієслова, засвоєння правил правопису.

У 4-му класі (8 годин) у контексті вивчення простого речення рекомендувалося ознайомити учнів з іншими частинами мови, читання художніх творів з переказами, вивчення напам'ять, виховні бесіди, усні й письмові твори на вільні теми, особливо за картинами, малюнками, написання переказів тощо.

Автори проекту рекомендували давати змогу дитині: «1) ставитись до всякої праці з творчою самодіяльністю, виявляючи як найвільніше ознаки своєї індивідуальності; 2) сполучати свою психічну працю з фізичною; 3) засвоювати головні загальнолюдські культурні розуміння й нахили в національній формі» [240, 30].

У «Проекті...» застерігалося щодо недопущення перевантаження учнів механічним читанням та письмом. Учитель повинен пояснювати учням значення кожного слова, широко використовуючи наочність.

Для усних бесід рекомендувалося добирати теми, які б будили цікавість і любов до рідної природи, національного побуту, звичаїв, викликали б пошану до національних героїв та діячів. Особливу увагу творці проекту радили звернути на розвиток самодіяльності і творчості учнів.

Курс математики основної школи, відзначалося у «Проекті...», повинен забезпечувати учням уміння розв'язувати різноманітні задачі, що пов'язані із життям, технікою, виробництвом; ознайомлення з основними геометричними фігурами та їх властивостями. Матема-

тика забезпечує формальну освіту: вона привчає до точності й логічності мислення, навчає вибирати потрібні дані для розв'язування того чи іншого питання, з'ясовувати залежності між різними явищами (функціональне мислення). Досягти цього можна тільки тоді, коли навчання буде цікавим і забезпечуватиме самодіяльність учнів, що можливе при умові дотримання принципу: від легкого до важкого, від добре відомого до невідомого, від зрозумілого до незрозумілого, а також при широкому і вмілому використанню наочності.

Зміст задач у початкових класах автори проекту рекомендували черпати з навколишнього життя, поступово переходячи до задач, що своїм змістом пов'язані з іншими навчальними дисциплінами – природознавством, географією, фізикою, технікою тощо. Задачі мусять бути не вигаданими, а життєво-правдивими, формування їх не повинно бути надто довгим і складним. Автори проекту радили звертати увагу вчителя на виховання в учнів уміння усних обчислень, а також на ознайомлення їх з деякими відомостями з історії математики.

За перші чотири роки навчання діти повинні добре і свідомо навчитися рахувати усно, оперувати з цілими числами, ознайомитися з мірами довжини, ваги, квадратними і кубічними одиницями, грішми. Навчання повинно бути максимально унаочнене. Дії з числами вивчаються у процесі розв'язування задач і прикладів. У 4-му класі здійснюється систематизація матеріалу, вивченого протягом перших трьох років навчання; звертається увага на вміння учнів розв'язувати задачі різних типів на всі дії, даючи означення кожної дії, простежуючи зміну результату від зміни компонентів дії, перевіряючи результати дій.

У початковій школі провадиться і пропедевтичний курс вивчення дробів. Ознайомлення з дробовими величинами здійснюється поступово протягом усіх чотирьох років, починаючи з першого. Дії з дробами здійснюються на основі логічних міркувань і висновків, а не на основі заучування правил. Поняття про дріб дається на основі поділу на рівні частини відрізка, круга, квадрата тощо. Необхідно добиватися, щоб наприкінці четвертого року навчання діти могли розв'язувати різні і навіть досить складні задачі з дробами.

Ознайомлення з десятковими дробами здійснюється під час повторення нумерації цілих чисел і дається як розширення десяткового складу числа.

Крім звичайних задач, діти повинні вміти розв'язувати й деякі «типові» задачі. Автори проекту не радили в курсі початкової школи захоплюватися розв'язуванням задач, які вимагають надто ускладнених міркувань. Ці задачі, як правило, легко розв'язуватимуться за допомогою рівнянь, з якими учні ознайомляться в курсі алгебри.

У перших класах учні повинні ознайомитися і з деякими геометричними фігурами та їх властивостями. Геометричний матеріал у комплексі повинен становити певну цільну систему. Звичайно, строго логічних доведень тут ще добиватися не варто, але учні повинні зрозуміти, як одні властивості предметів впливають з інших. При вивченні геометричного матеріалу наочності повинно відводитися особливо помітне місце.

Думки, викладені в «Проекті...», розвивав і поглиблював один з його авторів К. Лебединцев на сторінках «Вільної української школи». У статті «Математика в трудовій школі» автор наголошував, що трудова школа повинна розкрити і забезпечити нерозривний зв'язок математичного знання з життям та інтересами учнів і в цьому зв'язку ґрунтувати навчання математики на обчисленнях та вимірюваннях, що безпосередньо зумовлені потребами життя учнів і школи, а потім іншими обставинами життя. Навчально-виховний процес трудової школи створює широкі можливості для здійснення різноманітних вимірювань і обчислень. Наприклад, шкільний сніданок вимагає підрахунку кількості учнів, столових приборів, хліба, молока, цукру, інших продуктів і їх вартості.

Роботи в саду, на пришкольній навчально-дослідній ділянці, ремонт шкільного приміщення, влаштування походу, свята, подорожі, екскурсії – усе це потребує здійснення розрахунків, до яких повинні бути залучені й учні, вважав К. Лебединцев. Навіть хвороба одного з учнів дає матеріал для спостережень, вимірювань температури, накреслення графіка її зміни; виміру зросту, ваги учня тощо [483.–1919–1920.– № 1.– С. 17–19].

У старших класах потреба в набутті математичних знань виникає при вивченні фізики, хімії, техніки. Так, розширення тіл від нагрівання, обчислення коефіцієнта теплоємності вимагає обізнаності зі способами розв'язування рівнянь, іноді досить складних, з необхідними алгебраїчними перетвореннями. Або вивчення процесу

падіння тіл, дослідження оптичного скла, інші задачі вимагають ознайомлення з квадратичними функціями, вміння розв'язувати квадратні рівняння. Наближене обчислення результатів фізичних і хімічних формул приводить до необхідності користування таблицями логарифмів; вимірювання місцевості, знімання плану тощо вимагають використання тригонометрії. Вимірювання, обчислення площ кривих і обмежених ними об'ємів, визначення швидкості та прискорення змінного руху вимагають ознайомлення з поняттями границі функції, похідної та інтеграла. А обізнаність з роботою машин, механізмів, з питаннями електротехніки неможлива без ґрунтовного вивчення фізики і математики.

Отже, в трудовій школі завжди знайдеться достатньо місця для засвоєння учнями математичного матеріалу, безпосередньо пов'язаного з життям, потребами школи і учнів. Однак не варто весь процес навчання математики будувати на вирішенні практичних потреб. «Якщо ми бажаємо, щоб діти навчились свідомо, швидко і виразно виконувати математичні розрахунки, ми не можемо покладатися на те, щоб всі необхідні їм звички вони придбають в процесі розв'язання тих практичних завдань, які будуть висунуті біжучим життям школи; ми завжди ризикуємо, що деякі звички не буде придбано в необхідній мірі, а інші розвинуться пізніше і з більшою витратою енергії, ніж в тім випадку, коли ми спеціально про них турбуємося» [Там само.– С. 20], – писав К. Лебединцев. Він запропонував програму з математики для початкової школи, яка конкретизувала й поглиблювала питання, викладені в «Проекті...». Так, педагог пропонував ознайомити учнів з найпростішими дробовими величинами вже в першому класі; у 3-му – з відсотками, десятковими дробами, просторовими фігурами тощо. В процесі навчання математики радив практикувати дитячі ігри (доміно, пошту та ін.); математичні розваги (гра з сірниками й паличками, чарівні квадрати, задачі-жарти та ін.); виготовлення іграшок і найпростішого наочного приладдя; розв'язування задач, що пов'язані зі шкільним життям, а також сільським господарством, будівництвом, торгівлею, транспортом, кооперативною справою; бесіди з історії математики.

Нарешті, якщо початкова школа буде п'ятикласною, то для 5-го класу варто запропонувати таку програму.

Вживання літер для позначення чисел і розв'язування арифметичних задач за допомогою лінійних рівнянь з одним і двома невідомими. Ступінь і корінь. Найпростіші способи піднесення до квадрата і добування квадратного кореня. Пропорційні величини і розв'язування відповідних задач спрощеними й скороченими прийомами.

Найпростіші відомості про рівність і схожість геометричних фігур. Зняття плану. Діаграми й графіки. Наочне виявлення пропорційності величин. Числова й геометрична залежність між бічними сторонами прямокутного трикутника (теорема Піфагора), розв'язування задач на використання цієї теореми.

Від'ємні числа та їх наочне зображення. Найпростіші наближені обчислення. Доповнення та систематизація знань про вимірювання площ і об'ємів. Вимірювання, розв'язування задач та повторення всього пройденого матеріалу.

Розв'язування задач з найрізноманітніших ділянок життя і знання; виготовлення наочного приладдя; спостереження; математичні ігри і розваги; бесіди з історії математики [483.– 1919–1920.– № 1.– С. 22–24].

Друкуючи програму з математики для початкової школи, редакція «Вільної української школи» мала на меті привернути увагу вчителів до проблем викладання математики в новій школі, надаючи їм допомогу.

Вказаній меті слугувала і стаття М. Крупського «Природознавство й математика в новій українській школі» [483.– 1918–1919.– № 1.– С. 13–23]. Нова українська школа мусить ґрунтуватися на принципах раціональної педагогіки – такої системи навчально-виховної роботи, в якій все науково обґрунтовано, продумано. Принцип – школа повинна готувати до життя – повинен бути реалізований у формулі: що викладати і як викладати. «На першій місці в початковій школі повинна стояти *оточуюча безпосередня дійсність*» [Там само.– С. 14], тому всі шкільні предмети повинні черпати свій зміст і методи з реального життя. Математика й природознавство – важливі предмети реальної освіти і тому мають зайняти в новій школі чільне місце.

Деякі проблеми викладання історії в новій школі аналізуються у статті П. Клименка «Навчання історії в початковій школі». Відзна-

чивши недоліки існуючої в Україні російськомовної школи (ігнорування дитячої індивідуальності, законів психології і педагогіки, недосконалість програм і змісту освіти, догматизм і вербалізм у методах навчання, пріоритет політики над педагогікою та інші), автор висловлював переконаність, що нова українська школа буде позбавлена вказаних хиб і виховуватиме «людей, здатних до ініціативно-творчої організаційної і наукової праці» [483.– 1918.– № 5–6.– С. 3]. У розв'язанні цього завдання важливу роль має відігравати вивчення в школі історії рідного народу, причому «навчання історії в українських школах повинно починатись не з української політичної, ... а з історії побуту, далі культури, далі суспільства місцевої людності. Тільки в кінці повинно викладатись культурно-побутове і політичне життя народу» [Там само.– С. 10] і тільки після вивчення історії свого народу «переходити до того, що звучить цивілізацією» [Там само].

П. Клименко вважав, що вже в першому класі необхідно готувати ґрунт для систематичного вивчення історії. З допомогою бесід, екскурсій, розповідей дітей треба ознайомити зі своїм селом, містом, школою, церквою, Народним домом, волостю тощо.

Другокласників варто ознайомити з історією свого села, міста, пам'ятками культури, мови, місцевими звичаями, обрядами, ремеслами, господарством, торгівлею та ін. Педагог радив ознайомити учнів з козацькою добою, боротьбою українського народу проти татар, турок, поляків, великоросів; дати оповідання з української старовини; влітку робити з дітьми подорожі й екскурсії до музеїв (зокрема Тарновського в Чернігові), на могилу Т.Шевченка в Каневі тощо.

У третьому класі продовжується вивчення історії народного життя, а в четвертому варто приступати до вивчення «систематичної історії культурно-побутової і політичної» [Там само.– С. 11].

Джерелами вивчення історії в початкових класах мають бути: архіви – волосні, судові, церковні, казенних палат, мирових посередників, земств; словники географічних назв, збірки етнографічних записів дум, пісень, казок, прислів'їв; екскурсії, походи; історична література.

У статті П. Клименко подав ряд методичних рекомендацій. Так, у 3-му класі варто використовувати підручник, краще хрестоматію;

пропонував давати учням низку яскравих образів, пов'язаних не хронологічно, а тематично; рекомендував навчальні книги, як-от: «Історія України» Коваленка, «Про давні часи на Україні» та «Ілюстрована історія України» М. Грушевського, «Історія України» М. Аркаса, «История украинского народа» О. Єфіменко, «Очерки по истории Западной Руси и Украины» М. Василенка, «Українська культура» І. Огієнка, «История Малой Руси» Д. Бантиш-Каменського. Історія з формально мертвої науки повинна перетворитися в живий діяльний життеопис народу, наблизитись до сучасності без тенденційно-кон'юнктурних прикрас, писав автор [483.– 1918.– № 10.– С. 343].

Публікації у пресі, безперечно, брались до уваги розробниками «Проекту єдиної школи на Вкраїні», і найважливіші їх положення відображались в документі. Так, у проекті знаходила підтримку думка про необхідність вивчення спочатку історії власного народу шляхом бесід, розповідей, екскурсій, походів, відвідань музеїв, ознайомлення учнів з усною народною творчістю та ін. Рекомендувалося вчителям добирати такий матеріал, який нестиме дітям знання про їх національну належність, про спільність форм суспільного буття людей, їх проблеми, потреби.

Учні повинні знати: хто такі українці, звідки вони походять, як вони жили до прийняття християнства; що таке татарська доба, як українці боронили свою землю. Варто наголосити, підкреслювалося у «Проекті...», що перебування кочівників і татар протягом кількох століть на значній території українських земель набагато затримало економічний і соціокультурний розвиток української нації і держави, знесило її, дало змогу в подальшому захопити Україну більш сильним державам.

У 4-му класі, згідно з «Проектом...», розпочинається курс історії з доби перебування України під владою Польщі, а закінчується початком ХХ ст.– періодом нового національного відродження і боротьби українського народу за свою державність. На закінчення курсу в 4-му класі автори проекту рекомендували провести з дітьми хоч одну бесіду про розселення українців по світу і їх життя в еміграції [240, 55].

За задумом авторів «Проекту...», належне місце в новій школі мали зайняти малювання й співи. Малювання – це графічна мова дитини, яку вчителеві потрібно всіляко заохочувати. На першому ступені школи в проекті не передбачалися окремі години малювання. Вчителеві надавалась можливість у будь-який момент уроку запропонувати дітям намалювати певний сюжет, пов'язаний зі змістом уроку. Автори проекту рекомендували не звертати уваги на техніку малювання, це буде доречним на другому ступені школи, де вже потрібно виділяти не менше 7 годин для малювання і 6 годин для співів.

На третьому ступені школи, коли учні мають уявлення про тривимірний простір, здійснюється викладання систематичного курсу малювання. Діти малюють з натури, знайомляться з історією мистецтва.

Малювання, крім розвитку дитячої творчості, покликане виховувати високі естетичні смаки й уподобання. І про це завжди мусить пам'ятати вчитель, наголошувалося у «Проекті єдиної школи на Україні» [Там само.– С. 18].

Співи «так само, як мова, є фізичним виразом душевних емоцій, отже, спричиняються до виховання волі» [Там само], а тому повинні зайняти чільне місце, особливо на перших двох ступенях школи. Колядки, щедрівки, веснянки є цінним матеріалом для нової школи. Вони мають високу художню вартість, широко вживані народом, забезпечують зв'язок школи з духовним життям народу.

У справі фізичного виховання «дитячі народні гри, танці, січові вправи, мандрівки, освітні гулянки, пласт, праця на верстатах, рукоділля і т.п. повинні ввійти у школу. Треба сподіватися, що незабаром наші педагоги знайдуть власну систему шкільної гімнастики, багату національними формами; принаймі в цьому напрямку повинен іти розвій справи» [Там само.– С. 19], – відзначалося у «Проекті єдиної школи на Україні».

IV розділ проекту мав назву: «II ступінь єдиної школи, або старша основна школа» і містив навчальний план, програми з пояснювальними записками по кожному з навчальних предметів, деякі методичні поради й рекомендації щодо викладання навчальних дисциплін.

На 2-му ступені основної школи пропонувалася така кількість годин:

Предмети	Кількість годин				
	5 кл.	6 кл.	7 кл.	8 кл.	Разом
Закон Божий	1	2	2	1	16
Рідна мова	5	5	4	4	18
Арифметика	3	3	3	3	12
Геометрія	1	1	2	2	6
Фізика	–	–	2-1	2-1	6
Природознавство та сільське господарство в Україні	2-1	2-1	2-1	2-1	14
Географія	2	2	2	2	8
Історія	3	3	3	3	12
Малювання	2	2	2	1	7
Рисунки	–	–	1	2	3
Співи	2	2	1	1	6
Руханка	2	2	2	2	8
Жива мова	6	5	4	4	19
Разом, лекцій для учнів	29,5	29,5	31	32	
Разом, годин для вчителя	30	30	32	33	

Примітки:

- 1) З живих мов може викладатися тільки німецька або французька.
- 2) У предметів, що потребують практичних вправ, години лекцій поділено на години теорії й практики.

Одна година практичних вправ рахується для учня як 0,5 год., бо з поділом класу (40 дітей) на групи для вправ (20 дітей) кожен учень матиме практичних вправ 1 годину на 2 тижні [240, 12].

У пояснювальній записці до програми з рідної мови відзначалося, що уроки її в 5–8-х класах цілком відокремлені від інших навчальних дисциплін. На цьому ступені здійснюється ґрунтовне вивчення основ граматики і рідної літератури.

Програма з математики вимагала здійснення послідовного формування в учнів поняття про числа й операції над ними, про нескінченний неперіодичний десятковий дріб; вміння розв'язувати квадратні рівняння, а також забезпечення пропедевтичного курсу геометрії. У

курс математики на 3-му ступені єдиної загальноосвітньої школи була закладена ідея функціональної залежності між величинами.

На другому ступені школи як окремі навчальні предмети виділялися: природознавство, ботаніка, зоологія, мінералогія, фізика, хімія, сільське господарство України. У проекті наголошувалося: «На перших двох ступенях девізом вчителя повинно бути: від книжки далше, до природи ближче; екскурсійний метод повинен тут виступати на перший план» [240, 14].

У 5-му класі планувалося вивчення географії України; в 6-му – країн Східної Європи; в 7-му – позаєвропейських країн; у 8-му – фізичної географії. Курс географії позаєвропейських країн вивчався в кінці навчального циклу всупереч традиціям старої школи, яка ставила його на перше місце.

Вивчення фізики мало розпочинатися в 7-му класі. Передбачалося, що курс фізики за 7-й і 8-й класи разом з тими знаннями з хімії, що давалися школярам при вивченні мінералогії, крім забезпечення високого рівня знань, сприятиме ще й підготовці учнів до професійної школи.

У 5-му класі вивчався курс історії України від найдавніших часів до наших днів; у 6-му – теж; у 7-му і 8-му – коротка всесвітня історія; на 3-му ступені – курс соціально-політичної історії України.

Питання про вивчення релігії у школі є досить дискусійним, вважали розробники «Проекту єдиної школи на Україні». Якщо розглядати релігію як навчальну дисципліну, то це не є справою школи; якщо ж дивитися на релігію як засіб виховання дітей, то їй має бути відведене в новій школі належне місце [240, 16].

У нерозривному зв'язку з проблемою пошуку нового змісту освіти для нової школи перебувала й проблема створення якісно нових підручників, навчальних посібників.

Генеральний секретаріат і Міністерство освіти приділяли значну увагу розв'язанню цієї проблеми. Ще в резолюції I Всеукраїнського вчительського з'їзду наголошувалося: «Задля розвитку української національної школи з'їзд вважає необхідним: ... Видати на ново існуючі підручники для народної школи в потрібному числі. Перегляд підручників і складання нових доручити існуючим предметним комісіям при Товаристві шкільної освіти» [485. – 1917. – № 5. – С. 2].

При Міністерстві освіти було створено 10 предметних комісій для підготовки підручників та спеціальний видавничий відділ.

II Всеукраїнський учительський з'їзд (10–12 серпня 1917 р.) звертався з проханням до Генерального секретаріату освіти прискорити роботу щодо створення проекту єдиної школи, забезпечення українських шкіл відповідними підручниками, прискорення роботи комісій.

Всеукраїнський з'їзд народних Рад, який відбувся в Києві 16–21 травня 1918 р., на доповідь С. Сірополка про проблеми національного виховання і культури ухвалив: «Заснувати при управі Всеукраїнської спілки народних Рад відділ народної освіти з метою: 1) Розв'язання усіх питань народної освіти: а) тип підручника для початкових, вищих початкових і середніх шкіл; б) організація і устрій школи; в) методи навчання нових предметів; г) форми і організація позашкільної і професійної освіти, дошкільного виховання і т. ін. 2) Улаштувати конкурси на кращі підручники, видавати і допомагати виданню підручників і книжок для шкільних, учительських і народних бібліотек; стежити за всіма підручниками і педагогічною літературою, яка з'явиться на ринкові, і давати їй відповідну оцінку, утворюючи каталоги підручників, наочних приладів і книжок для читання» [483.–1918–1919.– № 1.– С. 57].

Проблема підручників для нової школи постійно перебувала в полі зору редакції «Вільної української школи». Вже в № 1 за вересень 1917 р. редакція інформувала про підручники, які вийшли або мали виходити з друку: «Розрізна азбука», «Розрізна азбука для грамоти» (мала вийти); граматики Б. Грінченка, С. Черкасенка, Т. Лубенця, С. Русової, Д. Бальченка, Невадовського; читанки Б. Грінченка, С. Черкасенка, Т. Лубенця; арифметики М. Злобінцева, Я. Чепіги, О. Бесараба, З. Охріменка; історії М. Грушевського («Про старі часи на Україні», «Ілюстрована історія України», «Всесвітня історія в короткому огляді»), В. Коваленка й ін.; популярні брошури про українську мову та школу М. Грушевського, М. Возняка, Є. Чикаленка та інші [483.–1917.– № 1.– С. 53–56].

У наступних номерах журналу подавалися розгорнуті аналізи підручників, навчальних посібників, словників, брошур, творів тощо, відзначаючи їх достоїнства і недоліки.

§ 5. Пошук нових форм організації, керівництва й управління освітньою справою в Україні

Проблема творення нової школи і системи освіти в Україні після Лютневої революції 1917 р. висунула на порядок денний одне з найважливіших завдань пошуку нових форм організації, керівництва й управління освітньою справою. Ці форми мали бути спрямовані на забезпечення всім народам України вільного розвитку їхньої школи, освіти, можливо, ширшої децентралізації і максимально можливої демократизації. Однак ця справа виявилась не простою. Історія її вирішення за роки революції містить кілька періодів і знайшла відображення в журналі «Вільна українська школа» та в інших часописах.

Ще Тимчасовий уряд звільнив царських попечителів шкільних округ та їх заступників і призначив нових представників громадськості; були обмежені в своїй діяльності директори й інспектори шкіл; губернські, міські й повітові училищні ради були скасовані, а їх функції передані земствам і міським думам; більш широких прав було надано педагогічним радам шкіл.

На місцях почали формуватися нові колективні органи: шкільні ради, комітети у галузі народної освіти, «Просвіти», Народні доми тощо, до яких входили представники вчительства, земств, міських дум.

Перший Всеукраїнський учительський з'їзд визнав «необхідним заснувати Всеукраїнську шкільну раду для організації шкільної просвіти на Україні» [485.– 1917.– № 5.– С. 1].

Другий Всеукраїнський учительський з'їзд ухвалив: «Генеральний секретаріат народної освіти повинен мати своїх представників-комісарів в кожному повіті і в кожній губернії: а) на чолі просвітньої справи в кожному повіті повинен стояти повітовий комісар по народній освіті, затверджений Генеральним секретаріатом у згоді з

повітовою шкільною радою або призначений ним; б) права комісара поширюються на всі школи повіту, в згоді з представниками національних меншостей; в) комісар входить у шкільну раду з правом вирішального голосу; г) комісар затверджує повітових інструкторів по народній освіті, яких можуть рекомендувати центральні або місцеві інституції по згоді з повітовою шкільною радою; д) всякі непорозуміння між комісаром і шкільною радою переходять на розгляд Генерального секретаріату; е) детальну інструкцію комісарам повинен виробити Генеральний секретаріат» [483.– 1917.– № 1.– С. 33]. Ці постанови ухвалювалися тимчасово, поки не зміняться умови суспільно-політичного життя в Україні, відзначалося в резолюції.

У постанові I Всеукраїнського професійного вчительського з'їзду (13–15 серпня 1917 р.) був виділений пункт під назвою «Шкільне управління», де зазначалось: «1. На підставі автономності, децентралізації і демократизму мусить витворитися сільська (містечкова, міська), волосна, повітова, губерніяльна та Центральна шкільна Рада, яко виконавчі органи єдиної законодавчої інституції – Всеукраїнського делегатського педагогічного Конгресу. 2. Всі ці ради проводять на своїй території адміністративно-господарську і загальноосвітню (крім педагогічної) працю... 4. Маючи на увазі, що сучасне життя вимагає децентралізації та колективної праці на місцях, з'їзд вважає необхідним призначити внутрішнє самоврядування нової народної школи по характеру колективним. 5. Колективне самоврядування школи найкраще улаштовує педагогічна рада, яка складається з усіх учителів даної школи при участі представників від земства та батьків учнів, а в містах – представників і від міського самоврядування, але в кількості меншій, ніж кількість учителів. 6. Педагогічна рада має бути цілком автономною і обмежується лиш інструкцією Генерального секретаря... 9. Право вибору та увільнення учителів вищої початкової і середньої школи повинно належити автономним педагогічним радам, поповненим представниками громадських інституцій і організацій батьків учнів. 10. Поки що учительські, інспекторські та директорські посади по середніх та вищих початкових школах повинні замінюватись Генеральним секретарем народної освіти по згоді з президіумом Центральної Шкільної Ради» [483.– 1917.– № 1.– С. 39].

Особливе значення для творення нових форм організації і управління справами освіти на засадах демократизму, централізму і національно-персональної автономії, проголошеної Третім універсалом, мала Нарада у справі організації народної освіти в Україні, яка відбулася в Києві 15–20 грудня 1917 р. Нарада ухвалила «План управління освітою на Україні», а також низку «Постанов і резолюцій», спрямованих на організацію керівництва школою і системою освіти в Україні та на забезпечення прав і вільного розвитку освіти національних меншин в Україні.

У «Пояснювальній записці до плану управління народною освітою на Україні» підкреслювалося: «План управління освітою на Україні мусить відповідати трьом головним завданням: а) всім народам Української Республіки повинно забезпечити вільний розвиток їхньої школи і взагалі освіти; б) щоб в освітній справі була певна єдність, яка забезпечувала б можливість спільними силами боротися з тією темрявою, що охопила нашу землю після чужого панування; в) децентралізація управління повинна бути можливо ширшою» [483.– 1918.– № 5–6.– С. 55].

Перша вимога – забезпечення кожному народові вільного розвитку освіти – досягалося через утворення відповідно до принципу національно-персональної автономії національних рад освіти, які керували б всією освітньою справою своєї нації. Виходячи з положення Третього універсалу, відзначалося в «Пояснювальній записці...», «народам великоруському, єврейському, польському та ін. на Україні признаємо національно-персональну автономію для обеспечення їм права свободи самоврядування в справах їх національного життя» [483.– 1918.– № 5–6.– С. 55]. На цій основі загальне керівництво справами народної освіти кожної нації передавалося відділам з народної освіти при національних генеральних секретаріатах зі шкільними радами при них як державним законодавчим органам.

На місцях під керівництвом відповідних секретарств мали створюватися національні ради освіти – обласні, губернські, повітові, міські, сільські. До їх компетенції належало все, що стосувалося освітніх проблем конкретної нації, за винятком тих загальнодержавних норм, які встановлювалися Генеральним секретаріатом освіти і були обов'язковими для виконання всіма народами України.

Найвищим загальнодержавним органом у справі керівництва і контролю та регулювання взаємовідносин між окремими національностями в освітній справі проголошувався Генеральний секретаріат освіти. Аналогічними об'єднуючими органами на місцях мали стати губернські, міські, повітові, сільські ради освіти. Цим мала забезпечуватися друга вимога – єдність у боротьбі з «темрявою» всіх народів України.

Третя вимога – здійснення найширшої децентралізації управління – мала забезпечуватися передачею всіх освітніх справ на місцях губернським, міським, повітовим, сільським освітнім радам. Усіма справами освіти повіту (дошкільної, шкільної, позашкільної), за винятком середніх шкіл, мали відати повітові ради освіти. Керівництвом середніми школами й об'єднанням діяльності повітових рад освіти мали займатися губернські ради освіти.

«План управління освітою на Україні» містив 14 розділів. Перші три з них присвячувалися характеристиці завдань, функцій, складу Генерального секретаріату та Генеральної ради освіти. Зокрема, зазначалося, що Генеральний секретаріат освіти «об'єднує діяльність всіх національних культурно-просвітніх інституцій Української Народної Республіки» [Там само.– С. 56], зокрема: а) встановлює «в порядок» управління та контролю мінімальні обов'язкові для всіх культурно-просвітніх інституцій загальнодержавні норми; б) розробляє загальний бюджет для освітніх потреб усіх народів України; в) регулює взаємовідносини між окремими національними культурно-просвітніми установами; г) здійснює загальне керівництво освітньою справою в Україні [483.– 1918.– № 5–6.– С. 56].

Генеральний секретаріат освіти складався з Генерального секретаря, його товаришів (заступників), Генеральної ради освіти та Генеральної ради мистецтва.

Генеральна рада освіти мала законодавчі функції. До її складу входили Генеральний секретар освіти (голова ради) і його заступники, представники від національних рад освіти, національних центральних учительських організацій, спілки земств та інші [Там само.– С. 57].

IV і V розділи «Плану...» присвячувалися проблемам організації управління освітніми справами національних меншин в Україні.

Функціями генеральних секретарств освіти і їх національних рад мали бути: а) турбота про єдність школи; б) розробка зразкових планів організації шкільної, дошкільної, позашкільної та професійної освіти; в) підтримка заходів, спрямованих на поглиблення освіти, розвиток мистецтва і культури; г) виявлення ініціативи в організації різноманітних освітніх справ; д) турбота про забезпечення вчителів підручниками і необхідними навчальними посібниками; е) забезпечення державності шкіл; є) турбота про задоволення національних потреб учнів; ж) виконання інших функцій, пов'язаних із загальним керівництвом освіти свого народу.

VI–XIV розділи визначали функції і склад губернських, повітових, міських і сільських рад освіти.

Губернська рада освіти мала засновуватися при кожному губернському земстві й об'єднувати діяльність культурно-просвітніх установ усіх національностей, що населяли губернію. Вона була покликана забезпечувати виконання мінімальних норм і вимог в освітніх справах, визначених Генеральним секретаріатом освіти України; планувати і забезпечувати виконання бюджету, регулювати взаємовідносини між окремими національно-просвітніми установами, вести статистику й подавати відомості до Генеральної ради освіти.

До складу губернської ради освіти входили представники від губернської земської управи (3), губернських земських зборів (2), спілки міст губернії (1), губернської української ради освіти (2), рад освіти національних меншин (1), української губернської учительської спілки (по 1 від кожного типу шкіл), а також комісар освіти з дорадчим голосом. Усі вони обиралися на три роки. Голову обирала рада.

Згідно з проектом, ухваленим нарадою, надавалися широкі права національним меншинам в Україні. Переживши важкий національний гніт і неволю, український народ співчував іншим національностям і всіляко піклувався про забезпечення їхньої просвіти і національного розвитку. На всіх рівнях створювалися національні ради освіти, що здійснювали організацію і керівництво освітою національної меншини на місцях під загальним керівництвом відповідних секретарств. До складу національних рад освіти входили представники місцевих громад, місцевого самоврядування, відповідної національної учительської спілки.

До компетенції української губернської ради освіти входило: розподіл губернських коштів між повітовими земствами на справи освіти; розгляд прохань повітових і міських рад освіти; керівництво освітніми справами середніх шкіл; призначення з губернських коштів допомоги вчителям; розгляд скарг і вирішення можливих непорозумінь; збір і опрацювання статистичних даних; зносини з відповідними вищими та іншими органами; впорядкування музеїв, бібліотек, Народних домів; піклування про розвиток національної освіти в губернії загалом. Подібні функції визначалися й губернськими радами освіти інших національностей.

Досить широкі функції мала виконувати повітова рада освіти, що засновувалася при кожному повітовому земстві. Їй надавалося право розподіляти кошти, що виділялися повітовим земством, а також одnorазові асигнування і даровані капітали; відкриття нових шкіл, установ дошкільної, позашкільної освіти, Народних домів; здійснювати контроль за станом шкіл та навчально-виховної роботи в них і в разі необхідності вживати заходів до усунення хиб і недоліків; призначати, переміщати і звільняти вчителів, турбуватися про їх педагогічну і загальну освіту, затверджувати інструкторів шкіл; дозволяти приватним особам засновувати початкові школи, задовольняти прохання сільських рад освіти, здійснювати статистику, забезпечувати школи підручниками та навчальними посібниками. Після закінчення навчального року повітова рада освіти повинна була складати ґрунтовний звіт про діяльність за рік та стан народної освіти в повіті і передавати його до губернської ради освіти [483.– 1918.– № 5–6.– С. 60].

Передбачалося створення сільських рад освіти, куди входили б усі вчителі українських шкіл, представники сільської влади, культпросвітніх організацій, кооперативів, батьків учнів. До компетенції сільської ради освіти входило: піклування про матеріальний стан шкіл, забезпечення їх необхідними коштами; здійснення обліку дітей шкільного віку і забезпечення їм здобуття початкової освіти; влаштування розваг та шкільних свят, піклування про забезпечення учнів гарячими сніданками і надання їм матеріальної допомоги; підбір кандидатів на вільні вчительські посади. Сільська рада освіти повинна була брати до уваги і відповідним чином реагувати на заяви місцевого сільського сходу з

проблем народної освіти, щорічно звітуватися перед ним про результати роботи, а також вносити пропозиції, спрямовані на покращання справи; звітуватися перед вищими інстанціями [483.– 1918.– № 5–6.– С. 61].

Нарада у справі організації народної освіти в Україні ухвалила також ряд важливих резолюцій, зокрема про інструкторів, комісарів, допомогу від скарбниці земським та міським органам самоврядування, об'єднання працівників народної освіти у професійну спілку та деякі інші.

Інструктори були покликані здійснювати педагогічне керівництво і надавати допомогу школам у налагодженні навчально-виховної роботи, творити взаємозв'язок між сім'єю і школою. Ними мали бути авторитетні високоосвічені педагоги, переконані українці. Інструктори не володіли жодною владою. Обиралися вони вчительськими з'їздами або вчительськими спілками й затверджувалися відповідними радами освіти. Інструкторів повинні були мати міста, повітові й губернські земства та секретарства.

Для здійснення загального контролю у справі виконання державних норм у галузі освіти і запобігання можливих непорозумінь між керівними органами, земствами та іншими громадськими організаціями при секретаріатах освіти вводилася посада комісара освіти.

Нарада ухвалила встановити мінімальну допомогу від скарбниці земським та міським самоврядуванням у таких розмірах: а) встановити зарплату вчителям початкових шкіл у розмірі 1800 крб. на рік, замість 840 крб., і 5 відсотків надбавки від основної ставки за кожні 5 років вислуги; б) ставка вчителів вищих початкових шкіл повинна бути збільшена на 40 відсотків; в) розмір допомоги від скарбниці на шкільне будівництво вимагав збільшення не менше ніж у чотири рази [Там само.– С. 65].

Таким чином, згідно з проектом, виробленим нарадою у справі організації народної освіти в Україні (Київ, 15–20 грудня 1917 р.), замість дореволюційної влади інспекторів, директорів і училищних рад, вводилися нові органи керівництва й управління освітньою справою, засновані на принципах демократизму, єдності системи освіти, забезпечення вільного розвитку школи й освіти всіх народів і націй, що проживали в Україні, децентралізації, широкої участі в управлінні справами освіти народних мас.

Хоч офіційно проект управління, вироблений нарадою, не був ухвалений, на практиці він знайшов досить широке використання. Цьому сприяв і журнал «Вільна українська школа», що детально опублікував матеріали наради.

Життя вносило певні зміни й корективи у справу організації органів керівництва й управління системою освіти в Україні. Так, фактично розширювалися функції шкільних рад, комісарів, інспекторів та ін. Щоб набрати чинності закону, вироблений нарадою проект управління освітою в Україні мав пройти через законодавчі органи, але встановлення в січні 1918 р. радянської влади, а потім гетьманський переворот не дали змоги це зробити. На чолі Міністерства освіти став М. Василенко, заступником залишився П. Холодний. Органи управління освітньою справою почали будуватися на інших засадах: Генеральна і всі інші шкільні ради були ліквідовані, національно-персональна автономія й національні міністерства освіти скасовані, замість децентралізації впроваджувався принцип централізації, який набував дедалі більш жорсткіших форм; у Харкові та Одесі знову з'явилися куратори шкільних округ (були скасовані Центральною Радою 28 грудня 1917 р.) [483.– 1918.– № 5–6.– С. 75], у Києві залишався комісаріат освіти. Керувати освітою на місцях знову стали колишні інспектори й директори народних шкіл. Призначення вчителів вищих початкових шкіл стало залежати від Міністерства освіти; до керівництва освітньою справою дедалі більше залучались губернські й повітові старости – колишні царські чиновники. Почалися доноси й наклепи на народних учителів, інспекторів і комісарів, а невдовзі арешти і заслання. Таким чином, у справі організації, керівництва й управління освітньою справою в Україні, особливо в період Гетьманату, відбувся поворот до старого. Орієнтація Гетьманату на Росію, новий виток русифікації не сприяли процесу розвитку національної системи освіти в Україні. Проросійську позицію займала і Київська обласна вчительська спілка, керівники якої вважали, що передача всієї освітньої справи до рук представників окремих націй не забезпечуватиме вільного розвитку школи й освіти для всього українського народу [483.– 1918–1919.– № 10.– С. 350–354]. Отже, вироблений нарадою (15–20 грудня 1917 р.) план управління освітньою справою в Україні не був

реалізований, а новий не вироблений. Між тим, життя вимагало запровадження певних форм управління освітньою системою. Однак, замість проведення негайних заходів, була організована комісія, яка затягла справу до кінця Гетьманату, коли 10 грудня 1918 р. внесла до Ради Міністрів проект «Тимчасового закону про управління шкільними справами в Україні».

Цей законопроект передбачав скасування шкільних округ, посади губернських та повітових комісарів і створення в кожній губернії губернського шкільного управління, а в містах і повітах – відповідно міського й повітового шкільного управління.

Губернське шкільне управління мало завідувати всіма початковими, середніми школами всіх типів, учительськими інститутами і семінаріями, курсами, де здійснювалася загальноосвітня підготовка всіма дошкільними й позашкільними закладами, загальноосвітньою підготовкою у професійних школах.

До складу губернського шкільного управління мали входити: керуючий, його заступник, шкільна управа і канцелярія. На постійній основі мали працювати керуючий, його заступник, канцелярія; зібрання управи передбачалося в разі потреби. Голова управи – керуючий – мав право накладати вето на проекти управи в разі його незгоди. Губернська шкільна управа складалася з голови, заступника голови, представника від губернського земства, міста, вчителів середніх шкіл.

До функцій повітової управи належало керівництво вищими початковими школами, дошкільними, позашкільними і професійними навчальними закладами, що знаходилися на території повіту. До складу повітової шкільної управи входили: голова, що призначався Міністерством народної освіти за представленням губернської шкільної управи, по одному представникові від учителів вищих і нижчих початкових шкіл, два члени від повітового земства, один або два представники від міста.

Таким чином, цей законопроект мав, по суті, відновити посаду попечителя шкільної округи, але під іншою назвою і вивіскою. Про принципи національно-персональної автономії, децентралізації й демократизму управління мови вже не було.

У часи Директорії (грудень 1918 р. – січень 1919 р.) знову повертаються до положень, вироблених під керівництвом Генерального

секретаріату освіти, ухвал і резолюцій, вироблених нарадою від 15–20 грудня 1917 р. Однак у новий законопроект були внесені певні зміни і доповнення. Зокрема, встановлювалися шкільні ради – генеральна, губернські й повітові, але скасовувалися національні й сільські ради освіти, залишалися шкільні управи, що склалися переважно з представників учительства і громадськості. Це забезпечувало тісніший зв'язок школи із сім'єю, місцевими органами просвіти. Отже, новий проект значною мірою поєднував два попередні законопроекти, реалізуючи принцип децентралізації, але звужуючи принцип демократизму і національно-персональної автономії.

Цей законопроект викликав гостру критику українського вчительства, яке на II з'їзді делегатів Всеукраїнської учительської спілки, що відбувся 14–18 січня 1919 р., внесло ряд пропозицій, а саме: комісарів повинно призначати Міністерство освіти за рекомендацією місцевих учительських спілок і за погодженням із Центральним бюро Всеукраїнської учительської спілки, які мають право й відкликати комісара; головою у шкільній раді й управі повинна бути виборна особа, а комісар входить туди з дорадчим голосом; до складу повітової і губернської рад мають входити по 2 члени шкільної ради за її вибором і 1 член земської управи. Одне місце в обов'язковому порядку мусить належати представникам учительства, а також по одному представникові з робітників і селян.

Встановлення в Україні радянської влади (лютий – серпень 1919 р.) не дозволило реалізувати і цей проект. Радянська влада рішуче скасувала всі попередні органи управління освітою і утвердила свої – волосні, повітові, міські й губернські відділи народної освіти як відділи відповідних виконавчих комітетів рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. Зі складу виконкому виділявся один або кілька членів його колегії, яким і доручалася справа керівництва й управління освітою в губернії, повіті, волості. Всі відділи освіти організовувалися за схемою Наркомосу.

Досить широко реалізувалися принципи децентралізації і демократизації освітньої справи. Кожен відділ був цілком самостійним у своїй діяльності. Велика роль відводилась педагогічним радам шкіл, які були оновлені і доповнені представниками від учнів.

Був розроблений проект самоврядування єдиної трудової школи, на підставі якого трудова школа мала бути трудовою громадою, до складу якої входили б усі учні, вчителі та інші працівники школи.

Проект самоврядування послідовно проводив принцип самодіяльності й активності учнів. Школа, згідно з цим проектом, повинна бути не тільки підготовкою учнів до життя, а й самим життям, що мало виростати з потреб і бажань шкільного колективу. З позиції самоврядування проект був досить вдалим, але в умовах розрухи, голоду, революції і воєн реалізувати його на практиці було майже неможливо. До того ж, у вересні 1919 р. на зміну більшовикам прийшли в Україну денікінці, які відмовили українській школі в асигнуванні державних коштів, оголосивши освітню справу українського народу справою приватною.

Однак і денікінці протрималися в Україні лише до середини грудня 1919 р., коли знову була встановлена радянська влада.

Творцем освітньої системи в радянській Україні став народний комісар освіти Г. Гринько (його система була ухвалена Всеукраїнською нарадою у справі освіти в серпні 1920 р.). Згодом у цю систему деякі зміни й доповнення вніс Я. Ряппо.

§ 6. Педагогічна преса про проблеми українського вчителства

Революційна доба з новою силою загострила старі і викликала нові проблеми українського вчителства. Головна проблема, що постала на порядку денному, – це підготовка нового вчителя для нової української національної школи.

По суті, жоден з існуючих у дореволюційній Україні типів навчальних закладів (учительські інститути, семінарії, школи духовного відомства – церковно-вчительські та двокласні вчительські; педагогічні курси різних типів – для підготовки вчителів: а) нижчих початкових, б) вищих початкових, в) середніх шкіл; низка тимчасових курсів; педагогічні класи при єпархіальних жіночих школах і при деяких жіночих гімназіях та ін.) не відповідали новим вимогам підготовки учительських кадрів саме для української національної школи. До того ж, їх було обмаль. Особливо катастрофічне становище склалося в середніх школах, де лише поодинокі вчителі мали відповідну підготовку [див.: Орлик П. Становище середньої школи на Україні // Вільна українська школа. – 1918–1919. – Т. 1. – С. 39–42; Дорошкевич О. Огляд життя середньої школи // Вільна українська школа. – 1918. – № 5–6. – С. 47–53].

Ще на початку революції на основі закону Тимчасового уряду від 14 червня 1917 р. вчительські семінарії реформувалися в середні школи з 4-річним терміном підготовки вчителів, а вчительські інститути – в навчальні заклади з 3-річним терміном навчання, до яких приймалися учні із закінченою середньою освітою. Таким чином, підготовку вчителів здійснювали 9 учительських інститутів (Вінницький, 1912; Глухівський, 1874; Катеринославський, 1910; Київський, 1909; Миколаївський, 1913; Полтавський, 1914; Чернігівський, 1916; Ніжинський історико-філологічний інститут, 1875; Київський фребелівський інститут, 1907) та 39 учительських семінарій.

Генеральний секретаріат освіти, прогресивна українська громадськість приділяли велику увагу справі підготовки нового вчителя.

Так, уже I Всеукраїнський учительський з'їзд вважав за необхідне: «1) влаштування педагогічних курсів по змосі і по повітових містах для підготування учителів шкіл, а також курси для підготовки інструкторів для сих курсів; 2) семінарії і інститути повинні стати українськими з осені майбутнього академічного року; 3) при університеті і окружних курсах влаштування кафедр українознавства для підготовки учителів середніх шкіл» [485.– 1917.– № 5]. Для самоосвіти учителів з'їзд вимагав «поставити повітовим і губернським земствам і містам на Україні вимагання впорядкувати бібліотеки українських книжок з усіх галузей українознавства для учителів, шкіл і народу» [Там само].

Резолюції II Всеукраїнського вчительського з'їзду (Київ, 10–12 серпня 1917 р.) вимагали: «Українізація вищої початкової і середньої школи, а також учительських інститутів і семінарій переводиться в згоді з вимогами першого Всеукраїнського вчительського з'їзду» [483.– 1917.– № 1.– С. 33], «приготування нових наукових сил для українських викладів» [Там само.– С. 34], в усіх вищих навчальних закладах «утворення паралельних кафедр з українськими викладами» [Там само], «заснувати в Києві науково-педагогічну академію для виховання кадрів науково і педагогічно освічених лекторів, інструкторів по шкільним справам і учителів середніх шкіл» [Там само.– С. 33].

Перший Всеукраїнський професійний учительський з'їзд (13–15 серпня 1917 р.) у своїх резолюціях визнавав необхідним: «1. Улаштувати курси по загальноосвітнім та педагогічним предметам. 2. Завести командіровки малодосвідчених в педагогічній справі учителів у школи з доброю постановкою діла. 3. Утворити передвижні вистави учебного знаряддя і літератури, заснувати педагогічні музеї і бібліотеки, а також улаштувати науково-педагогічні екскурсії. 4. В найбільшому числі одкрити учительські семінарії та інститути, поволі скасовуючи всякі іспити на звання учителя і всякі курси і класи для підготовки учительства, бо вони не досягають свого завдання. 5. Через 4–5 років праці учитель повинен мати піврічний або однорічний відпуск для поновлення і поширення своїх знаннів» [483.– 1917.– № 1.– С. 37, 38].

«Вільна українська школа» систематично інформувала своїх читачів про те, що робиться у справі підготовки українського

вчительства. Так, журнал повідомляв, зокрема, що відділ учительських шкіл при Міністерстві освіти розробив нові плани і норми вступу до інститутів і семінарій: до інститутів без іспитів, але з колоквіумом зі спеціальності й української мови передбачалося приймати тих, хто мав середню освіту; до семінарій – без іспитів, але з колоквіумом з мови навчання і арифметики – тих, що закінчили вищі початкові школи. Всі інші мусили проходити іспити на загальних підставах [483.– 1918–1919.– № 1.– С. 54, 59].

Там само повідомлялося, що в Раду Міністрів внесено законопроект про відкриття нових українських учительських навчальних закладів: двох інститутів – Херсонського та Житомирського – і дванадцяти вчительських семінарій – Дерманської, Денещівської на Волині, Заболот'ївської, Ржищівської і Трощівської на Київщині, Вінницької на Поділлі, Жалівської на Херсонщині, Томаківської на Катеринославщині, Мерефіївської на Харківщині, Хорольської на Полтавщині, Козелецької на Чернігівщині і Брест-Литовської. Всі вони, за винятком останньої, відкривалися за умов, що місцеві органи самоврядування нададуть помешкання, 5 десятин землі і не менше 1/3 щорічних грошових витрат [Там само.– С. 60].

Оскільки вже з осені 1917 р. планувалося здійснення активної українізації всіх типів шкіл і особливо початкової та середньої, то літні вчительські курси набули особливого значення. Влітку 1917 р. українське громадянство на чолі з Товариством шкільної освіти практично без всякої допомоги уряду організувало по всій Україні сотні вчительських курсів з українознавства, на яких за два літа (1917 і 1918 рр.) перебуло майже все народне вчительство України. За місяць-півтора, та ще й при відсутності потрібної кількості висококваліфікованих викладачів курсів не можна було вивчити як слід українську мову, українознавчі дисципліни, але досягалося головне: здійснювалося загальне ознайомлення з цими предметами, приверталася увага, прищеплювалася зацікавленість, розвивався міф про непотрібність і неперспективність української національної школи, розбивалися тисячі всяких упереджень та інсинуацій щодо української школи та її активних діячів і організаторів. Таким чином, підготовка вчительства в Україні періоду 1917–1920 рр. набула особливого характеру, обумовленого боротьбою з русифікаторською

школою і проросійськи налаштованою частиною учительства й громадянства.

Педагогічні часописи інформували про недружні акти, здійснювані проти української школи й освіти. Так, «Вільна українська школа» повідомляла: в с. Завалісики на Проскурівщині п. о. Веселовський відкрито агітував проти української школи, звернувшись до парафіян з промовою: «Киньте ви вигадки про якусь там Україну і її мову. Опам'ятайтесь, ви ж не діти, пора і розум мати, побавились трохи і буде з вас» [483.– 1918–1919.– № 4.– С. 251]. Згуртувавши навколо себе деяких своїх прихильників, він влаштував обструкцію сім'ям, діти з яких відвідували українську школу.

Як писав В. Дурдуківський, зазнавши поразки на науково-педагогічному ґрунті, вороги української шкільної справи перевели її з педагогічних позицій на політичні, використовуючи антипедагогічні, ганебні, необ'єктивні засоби, свідомо допускаючи багато неправди, втягуючи у боротьбу з українством дітей і молодь. Так, «Комитет русских учащихся средних учебных заведений» поширив серед учнів заздалегідь провокаційну анкету із запитаннями: «1. Допустимо ли насильственное введение «украиноведения» в средней школе? 2. Как реагировать в случае насильственного введения «украиноведения?»» [483.– 1918.– № 5–6.– С. 42–47] і т. ін. Хіба можна дати іншу відповідь, крім негативної, на ці запитання, де виділяється слово «насильственно»? Кого не може обурити насильство і примус? Безперечно, що цю анкету складено і розповсюджено не для того, аби дізнатися, що думає про українізацію школи молодь, а з метою формування ворожого ставлення до українства й української влади малодосвідчених, національно ще не свідомих учнів середніх шкіл. Такий документ могли скласти лише призвичаєні до різних крутих і шахрайств вороги українства, відзначав В. Дурдуківський [Там само].

Отже, літні та інші вчительські курси повинні були значною мірою призупинити той «шквал» русифікаторства, що обрушився на українську школу, мову, культуру. Програма курсів щороку вдосконалювалася; викладачами на них були О. Музиченко, С. Русова, М. Василенко, В. Науменко, І. Огієнко, Ф. Сушицький, Д. Дорошкевич, А. Лобода, Д. Ревуцький та інші.

Як писав О. Музиченко, для здійснення єдиної трудової школи необхідно було насамперед підготувати працівників цієї школи, а також зацікавити населення цією школою, викликати його довір'я. Тому, на його думку, необхідно запровадити курси двох типів: а) інструкторські – для підготовки тих кадрів, що успішно змогли б працювати на вчительських курсах, і б) учительські – для підготовки тих, хто безпосередньо здійснював би на практиці ідеї єдиної трудової школи. Він пропонував для обох типів курсів таку мінімальну програму: «1. Історія праці в зв'язку з історією культури – 10 лекцій. 2. Еволюція знарядь праці – 2 л. 3. Теорія і практика трудової школи першого ступеня (описання плану робіт і методів, окремо міської і сільської школи) – 20 л. 4. Практичні роботи по ліпленню – 18 л. 5. Практичні роботи по ремісництву – 18 л. 6. Практичні роботи на землі й піску – 18 л. 7. Практичні екскурсії в природу і майстерні (булочну, м'ясну, овочеву, кравця, шевця, коваля, палітурника, каменяра, красильну, фабрику і т.д.) – 20 л. 8. Практика екскурсій в соціальні «ячейки» (волесть, суд, лікарня, пожарна, базар, кооперативна крамниця і т.п.) – 5 л. 9. Трудовий принцип в ознайомленні з рідним оточенням на Україні (природа, побут, народний календар, звичаї, обряди, виробництво) – 16 л. 10. Соціальне виховання – 8 л. 11. Трудовий принцип в прикладанні до: знання рідного краю – 8 л., природознавства – 10 л., математичних предметів – 6 л., гуманітарних предметів – 8 л. 12. Складання шкільного музею – 4 л. Бажано також ознайомити слухачів з історією техніки, «філософією індустріальної техніки», сільськими знаряддями, «філософією знарядь людської праці», з суспільною санітарією, історією підкорення природи людиною, етнографією, колективною працею і трудовою кооперацією, шкільним самоврядуванням» [215, 152–153]

У 1918 р. при Міністерстві освіти працювала комісія, яка займалася питаннями організації довготривалих учительських курсів. У підготовленому комісією проекті планувалося, що курси для підготовки вчителів вищих початкових шкіл можуть бути трьох типів: 1) однорічні – для тих, хто мав середню освіту; 2) однорічні – для тих, що не мали загальної середньої освіти; 3) літні протягом двох років. Перші два типи повинні були функціонувати з 1 вересня до

1 червня, останні – з 1 червня до 1 вересня. Намічалось ще ряд заходів, більшість яких через відомі політичні обставини в Україні так і не були реалізовані [483.– 1918–1919.– № 1.– С. 60].

У період радянської влади (лютий–серпень 1919 р.) була зроблена спроба реалізувати намічені раніше проекти. Влітку 1919 р. була утворена комісія з метою реформування учительських інститутів і семінарій, але розроблений нею проект не був реалізований, оскільки невдовзі прийшли денікінці, при яких про реформи вчительських навчальних закладів не було й мови. І лише знову з остаточним утвердженням в Україні радянської влади з грудня 1919 р. розпочинається активна робота, спрямована на перебудову педагогічної освіти, забезпечення шкіл педагогічними кадрами, створення вищої педагогічної школи. І вже в 1920–1922 рр. учителів готували 13 інститутів народної освіти [159, 32]. Цю назву отримали Київський, Харківський, Одеський, Кам'янець-Подільський університети, Ніжинський історико-філологічний інститут, Вінницький, Глухівський, Житомирський, Катеринославський, Миколаївський, Полтавський, Херсонський, Чернігівський учительські інститути та Вищі жіночі курси в Києві, Одесі, Харкові. Інститути народної освіти (ІНО) готували вчителів не лише для загальноосвітніх, а й професійних шкіл, працівників бібліотек, дитячих позашкільних установ [Там само.– С. 32, 163].

З революцією поновлюється інтенсивна організація українського вчительства у спілки, розпочата ще на початку століття турботами Б.Грінченка, С.Черкасенка, С.Єфремова, С. Русової та інших ідеологів і діячів української школи. Вже на I Всеукраїнському вчительському з'їздові у доповіді С. Русової прозвучала думка про необхідність професійної організації українського вчительства. Ця думка звучала й на курсах підготовки лекторів для українських літніх учительських курсів, організованих Товариством шкільної освіти. Була створена комісія, яка вже 30 травня 1917 р. провела й перші організаційні збори відновлюваної Всеукраїнської учительської спілки.

Улітку 1917 р. в усіх губернських і в більшості повітових міст були організовані вчительські курси, під час яких здійснювалися інтенсивна агітація і організація вчительства в українські професійні спілки.

II Всеукраїнський учительський з'їзд зажадав: «...заснувати учительські українські спілки по всіх повітах» [483.– 1917.– № 1.– С. 33].

Із 13 по 15 серпня 1917 р. відбувся I Всеукраїнський профспілковий учительський з'їзд, в якому взяв участь 141 делегат, що репрезентував 13169 учителів. До Всеукраїнської учительської спілки приєдналося 7454 учителів, не приєдналося 4692, не було відомостей про 1023 вчителів [483.– 1917.– № 1.– С. 30].

Значення цього з'їзду полягало в тому, що він закладав основи професійної організації українського вчительства. Влітку 1917 р. точилася вперта суперечка: куди йти – до Всеукраїнської учительської спілки чи до Всеросійської учительської спілки? Як відомо, в поглядах на питання про українську школу, освіту й культуру серед українського вчительства і громадянства існували різні напрями й течії. С. Постернак виділив чотири групи їх. Перша група – це більшість українського народу і вчительства, що виступала за українську школу, освіту, культуру. Друга група – помірковані кола українського громадянства і вчительства. Вони вважали, що українізацію потрібно проводити обережно, поступово, з почуттям міри і такту. Третя група – російське громадянство й учительство, яке визнавало потребу української школи, культури, освіти, але на практиці не сприяло їх розвою, відстоюючи збереження російської культури й освіти, всіляко гальмуючи процес українізації. Четверта група – це відверто вороже налаштовані проти українства чорносотенні й праві кола російського громадянства і зрусифіковані українці, значна кількість урядовців, вихованих на традиціях «православия, самодержавия и народности» [236, 19–29]. Тому з'їзд мав на меті об'єднати всіх учителів, які бажали працювати на розбудову української школи й системи освіти, в єдину спілку, що й було зроблено.

У резолюції з'їзду відзначалося, що «Всеукраїнська учительська спілка існує як самостійна національно-територіальна організація, куди можуть увійти й учителі інших національностей (через свої організації або безпосередньо), що працюють на території України» [483.– 1917.– № 1.– С. 37]; «Всеукраїнська учительська спілка йде в контакт з іншими демократичними професійними організаціями України в їх політичних, національних та інших домаганнях» [Там

само]; «Коли закладеться федеративний Всеукраїнський учительський союз, то Всеукраїнська учительська спілка може увійти в склад цього Союзу на правах автономної одиниці» [Там само].

Встановлювалася така організаційна структура спілки: Всеукраїнська вчительська спілка (на чолі з Центральним бюро, що здійснювало роботу між її з'їздами – найвищим органом цієї організації), губернські, повітові, районні спілки.

Районна спілка була низовою ланкою Всеукраїнської учительської спілки, яка засновувалася в містечках, містах і селах, самостійно визначаючи свої територіальні межі, свій статут, і до складу якої повинно було входити не менше 10 членів. Районна спілка входила до складу повітової, повітова – до складу губернської, остання – до складу Всеукраїнської учительської спілки. Нижчі ланки зобов'язані були виконувати постанови, прийняті вищими ланками. Представники нижчої ланки входили в Раду вищої ланки.

Вищим органом управління районних і повітових спілок були загальні збори їх членів; губернської і Центральної – з'їзд делегатів нижчих об'єднань (Велика рада). Кожна спілка мала бюро (Мала рада), ревізійну комісію і звітувалася про свою діяльність перед вищою ланкою і Центральним органом спілки (бюро і з'їздом).

Головне завдання кожної ланки спілки – «стежити, щоб робота вчителя та дітей одбувалася в умовах справжньої педагогіки» [Там само.– С. 36], працювати «на освітньому ґрунті, несучи світло культури в народні маси» [Там само.– С. 37], вести «боротьбу за поліпшення правного та економічного становища своїх членів» [Там само].

Значну увагу з'їзд приділив проблемам поліпшення матеріального і правового становища вчителя. З'їзд вимагав, щоб основна ставка заробітної плати вчителя нижчої початкової школи становила не менше 150 карбованців на місяць; через кожний наступний рік праці передбачати надбавку в розмірі 5 відсотків від основної ставки до її подвоєння.

У зв'язку з постійним подорожчанням життя заробітну плату вчителів вищих початкових шкіл та гімназій пропонувалося збільшувати не менше як на 40 відсотків, а також встановити додаткові оплати: за завідування однокласною і двокомплектною школою

– 240 крб. на рік, трикомплектною – 300 крб., чотирикомплектною – 360 крб.; за уроки співів – 60 крб., за уроки гімнастики та завідування бібліотекою – по 120 крб.

Для поліпшення матеріального становища вчителів та зміцнення професійних організацій з'їзд рекомендував створити каси взаємодопомоги, товариства страхування, дачі і санаторії для відпочинку вчителів; здійснення медичного обстеження вчителів та виявлення умов їх побуту, надання певної допомоги.

З'їзд вимагав удосконалення пенсійного законодавства, пропонуючи сплачувати повну пенсію при наявності 20-річного стажу вчительської праці, а також передбачення виплат пенсій на випадок хвороби.

З'їзд пропонував недопущення безпідставного звільнення вчителів початкової школи. Останнє може бути здійснене лише тоді, коли на зборах повітової шкільної ради проголосують не менше 2/3 її членів. Право добору та звільнення учителів вищої початкової і середньої школи повинно належати педрадам школи, що мають автономні статуси.

Нарада у справі організації народної освіти в Україні, яка відбулася 15–20 грудня 1917 р., у своїй резолюції відзначала: «Вважаючи на те, що сучасний момент культурного будівництва на Україні вимагає напруження всіх культурних сил, що тільки гуртове співробітництво всіх педагогічних сил без поділу по національностям може виконувати велике історичне завдання, 1-ий з'їзд по народній освіті на Україні висловлює побажання, щоб усе демократичне вчительство, котре працює на Україні, і яке повинно покласти всі свої сили на користь українському народу, забуло всі непорозуміння і об'єдналося в єдину могутню спілку робітників народної освіти на території України» [483.– 1918.– № 5–6.– С. 65].

Нарада недаремно закликала забути всі непорозуміння, оскільки між українським і російським учительством в Україні їх накопичувалося щораз більше й більше. Ті з учителів, яким була близька ідея української національної школи і системи освіти, відразу після революції приступили до напруженої праці над розбудовою такої школи. Організувавшись навколо Товариства шкільної освіти, вони провели кілька вчительських і професійних з'їздів, інших важливих

організаційних заходів, повели активну роботу на реалізацію рішень тих нарад і з'їздів; приступили до створення професійної спілки в інтересах національної школи.

Інша ж група вчителів, ввійшовши в «учительские профессиональные союзы», що створювалися в Україні на зразок російських, спочатку приєдналася до «Всероссийского учительского союза», а з проголошенням Української Народної Республіки почала об'єднуватися навколо проросійськи налаштованого «Киевского областного профессионального учительского союза».

Характеризуючи стан справ з об'єднанням учительства навколо Всеукраїнської учительської спілки, один з членів її Центрального бюро А. Болозович писав: «Коли ж ми звернемося до організації вчительства, то мусимо зазначити дуже сумні висновки з цього боку. Вже сім місяців як існує Всеукраїнська Учительська Спілка, але до цієї пори всі вчительські організації, що утворилися на місцях, на великий жаль, ще не приєдналися до В. Уч. Спілки. Учительство йде не широким фронтом назустріч народнім домаганням, а лише окремими групами, не об'єднуючись в більш широку організацію. З дев'яти маємо лише три, де вчительство найбільш організоване» [483.– 1917.– № 3–4.– С. 173]. У цьому контексті він згадав учительство Полтавщини, 14 низових спілок якого приєдналося до Всеукраїнської вчительської спілки, Київщини – 9, Поділля – 8 спілок. Із Чернігівщини й Харківщини приєдналося всього по 3 спілки, з Волині й Катеринославщини – 2, з Херсонщини й Таврії – жодної. В усіх цих губерніях існувало чимало спілок, але одні займали нейтральне становище, інші приєднувалися до Всеросійської учительської спілки. І все ж процес об'єднання вчительства навколо Всеукраїнської учительської спілки здійснювався невпинно, і на 1 січня 1919 р. ВУС об'єднувала навколо себе 78 губернських повітових і районних учительських спілок з кількістю членів до 20000 [483.– 1919–20.– № 4–5].

Дуже важким для українських учителів і спілки був період Гетьманату. Міністр освіти М. Василенко, за твердженням «Вільної української школи», не визнавав вимог українського організованого вчительства, прислухаючись більше до російського вчительства і спираючись на «Киевский областной учительский профессиональ-

ний союз». Була скасована Генеральна шкільна рада, різноманітні плани і проекти розбудови української школи відкинута. Натомість висувалися нові «проекти розвитку української культури без порушення інтересів і старих позицій російської культури на Україні». З місць надходили повідомлення, що між представниками гетьманської влади й українськими вчительськими спілками склалися ворожі взаємини; українських вчителів звільняли з роботи, заарештовували, віддавали до війська. Земські й міські самоврядування були розігнані; шкільні ради або припинили існування, або переставали відігравати хоч якусь роль у справі освіти; шкільні відділи опинилися в руках колишніх інспекторів народних шкіл – русифікаторів. Тож не дивно, що Всеукраїнська вчительська спілка, її Центральне бюро – С. Русова (голова), П. Холодний, Ф. Сушицький, А. Бакалінський, Омшанський, Романюк, Оляничук, Дорошкевич, Білецький, Болозович, Лещенко, Сіماشкевич – рішуче виступили проти цієї політики. Так, на нараді представників учительських спілок, що відбувалася 15–16 липня 1918 р., констатувалося, що Міністерство освіти у своїй діяльності не йде разом з прогресивно налаштованими українськими силами, а дотримується старих бюрократичних методів. Це проявляється в тому, що в Генеральну шкільну раду, в інші органи управління залучені люди, яким у свій час українське громадянство виявило недовір'я. Міністерство проігнорувало раніше прийнятий закон про збільшення заробітної плати вчителів до 150 крб. та виплати надбавки в сумі 100 крб. у зв'язку з подорожчанням життя.

Нарада зажадала: для поліпшення матеріального становища учителів негайно втілити в життя заходи, що були вироблені Міністерством попереднього складу; забезпечити необхідні правові умови праці вчителів на місцях, заборонити втручання місцевої адміністрації в ту культурно-просвітницьку роботу, яку ведуть вчителі серед народу; заборонити практику арештів учителів без відома Міністерства освіти; діяльність Міністерства освіти повинна здійснюватися в контакт з Генеральною шкільною радою; Міністерство освіти повинно прислухатися до голосу Всеукраїнської учительської спілки, а не тих учительських організацій, які ще й досі відверто тримаються московської централістської організації [483.– 1918.– № 10.– С. 352].

На нараді була також схвалена програма «Відношення учительства до сучасного стану школи і освіти», в якій, зокрема, зазначалося: учительство повинно міцно тримати в своїх руках управління школою, всіма силами домагатися від уряду здійснення рішень з'їзду делегатів спілки; активно реагувати на розпорядження Міністерства освіти, які суперечать ідеї утворення рідної національної школи; бажано, щоб був тісний контакт учительської спілки з «Просвітами» та кооперативами; учительські спілки повинні засновувати бібліотеки, влаштовувати виставки, читання, співи та ін.; необхідна більш міцна організація вчительства, вчительські спілки повинні поставити себе так, щоб переміщення або звільнення учителів не робилися без згоди вчительських спілок; бойкотувати все, що шкодить справі утворення національної школи. Бойкоти і страйки вживати в крайніх випадках, але так, щоб не руйнувати школи; боротьбу з російськими профспілковими союзами необхідно проводити шляхом агітації скрізь і всюди, особливо на зборах учительства; нарада підтримувала лозунги автокефальності, соборності й українізації церкви, висунуті Кирило-Мефодіївським братством [483.– 1918.– № 10.– С. 352, 353].

Під час повстання Директорії проти Гетьманату вчительство України рішуче стало на бік повстанців.

У період Директорії налагоджується співробітництво між українським учительством і владою. У січні 1919 р. відбувся II Всеукраїнський професійний учительський з'їзд, який ухвалив рішення, спрямовані на зміцнення основ учительської спілки, а також меморандум ВУС до Директорії УНР, в якому підкреслювалося, що тільки національне виховання, здійснюване в школі й поза школою, може зробити український народ активним у боротьбі за крашу долю рідного краю, і пропонувалися конкретні принципи розбудови нової школи на основі національно-персональної автономії і поділу шкіл за національностями [483.– 1918–1919.– № 5–9].

Остаточне встановлення в Україні радянської влади започаткувало новий період у житті українського вчительства і їх спілки. У планах Наркомосу Всеукраїнська вчительська спілка не зайняла належного їй місця. Як писав С. Постернак, «самий національний характер В.Уч.Спілки здавався представникам Радянської влади дрібно-буржуазним. Окрім того, вони спиралися в своїй роботі на комуніс-

тичні елементи, а В.Уч.Спілка з цього погляду не виявляла своєї фізіономії» [236, 122]. ВУС була зігнорована. У своїй роботі Наркомос спирався на невеличку групу вчителів-інтернаціоналістів, яких налічувалося кілька десятків осіб, ігноруючи великі вчительські національні спілки – українську, російську, польську, єврейську. І це, за переконанням О. Дорошкевича, негативно відбивалося на роботі Наркомосу і, перш за все, на реалізації ідеї єдиної трудової школи [483.– 1918–1919.– № 10.– С. 72–77].

На 18–20 січня 1920 р. був призначений 3-й з'їзд делегатів ВУС, який повинен був провести дуже складну й відповідальну роботу з її реорганізації. Але через відсутність належного зв'язку з провінцією, незаконну заборону з'їзду Київським губернським відділом освіти та деякі інші проблеми на з'їзді були представлені лише делегати від Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської губерній у кількості 36 осіб.

На з'їзді розгорнулася гостра дискусія щодо подальшої долі Всеукраїнської учительської спілки та її Центрального бюро. Комуністи, анархісти та інші наполягали на скасуванні спілки і заснуванні іншої організації на зразок Всеросійської спілки працівників освіти і соціалістичної культури. Вони й перемогли. З'їзд прийняв постанову: «Заслухавши справу Ц.Б.В.У.С. і зазначаючи, що ВУС та її виконавчий орган Ц.Б., керуючи професійним та культурно-просвітнім рухом на Україні з 1917 р. своєю роботою в часи буржуазної революції, об'єктивно сприяла розвитку і підвищенню справи освіти на Україні, а також розвитку громадянськості серед широких мас учительства України, – з'їзд делегатів ВУС постановляє:

1. ВУС, що збудована на підвалинах колишніх професійних спілок і зараз явилась би тільки гальмом для поширення бази пролетарської революції серед діячів освіти на Україні, *скасувати*, бо нині інтереси пролетарського будівництва вимагають, щоб всі робітники як матеріальної, так і духовної культури були з'єднані й організовані на відповідних класових професійно-виробничих спілках.

2. Місцеві філії ВУС як губернські, міські, повітові та волосні перебудувати на нових підвалинах, взявши за основу статут «Всеросійського союзу работников просвещения и социалистической культуры».

3. Утворення в межах УРСР нового об'єднання робітників освіти та соціалістичної культури доручити фракції комуністів-боротьбистів при ВУС, яка негайно мусить скласти організаційний комітет ВУС працівників освіти та соціалістичної культури, закликавши до участі в цьому комітеті представників учительської організації комуністів-більшовиків, а також запросивши персонально працівників з учительських мас, коли напевно відомо, що вони стоять за диктатуру пролетаріату.

4. Всі справи інституції та майно ЦБ ВУС передати організаційному комітету як новому осередкові братерського об'єднання робітників освіти та соціалістичної культури» [483.– 1919–1920.– № 4–5.– С. 194]

Центральне бюро спілки ще до прийняття цієї резолюції розповсюдило декларацію, в якій всю відповідальність за рішення з'їзду і подальшу долю спілки поклало на присутніх делегатів, а також заявило про складання своїх повноважень. Був обраний оргкомітет у складі 5 учителів – комуністів-боротьбистів, 2 комуністів-більшовиків, 1 представника місцевої профспілки, 1 безпартійного, який був затверджений Київським губернським ревкомом. Однак невдовзі цей оргкомітет був розпущений і створений новий, до складу якого ввійшло порівну боротьбистів і більшовиків. Цей оргкомітет уже не мав зв'язку навіть з третім з'їздом делегатів Всеукраїнської учительської спілки, був позбавлений українського характеру і фактично набув статусу Київського губернського.

Таким чином, Всеукраїнська вчительська спілка в попередній своїй формі припинила існування, звільнивши місце новій – Всеукраїнській спілці працівників школи та соціалістичної культури з іншим статутом і дещо іншою професійною орієнтацією. Разом з тим, журнал «Вільна українська школа» як орган Всеукраїнської учительської спілки також припинив своє існування. Історія Всеукраїнської учительської спілки – це ще одна яскрава сторінка боротьби прогресивного вчителства, всього українського народу за рідну національну школу й освіту.

У пресі періоду 1917–1920 рр. знайшли відображення ще багато проблем українського вчителства. Привертає увагу цикл статей доктора В. Підгаєцького про гігієнічні умови праці вчителя,

надруковані у «Вільній українській школі». За твердженням автора, санітарний стан школи і санітарно-гігієнічні умови життя та праці вчителів і учнів – важливі фактори у справі виховання фізично здорових і гармонійно розвинених майбутніх громадян Української держави. Автор детально проаналізував такі питання, як санітарія шкільних будинків, норми навантаження вчителя на тиждень і на рік, тривалість уроку, наповнюваність класів, позашкільна праця вчителя, його відпочинок і побут та ін. [483.– 1918–1919.– № 4.– С. 219–232].

Постійно в полі зору преси перебувала й така проблема, як матеріальне становище народного вчителя. Як до революції, так і в її часи народний учитель залишався в найзлиденнішому матеріальному становищі. Як писала «Робітничка газета», шалено зростала дорожнеча – щотижня і щодня, а вчительська зарплатня залишалася майже без змін. Так, споживчий мінімум з 1910 до 1918 р. збільшився на 1797 відсотків, а платня учителя середньої школи зросла за цей час на 68,2 відсотка, найменше з усіх професій [Робітничка газета.– 1918.– № 353–355].

До злиденного матеріального становища вчителя в період революції приєднувалося ще одне лихо, якого не знало вчительство в дореволюційні часи, – відсутність грошових знаків у нової влади, що змінювала одна одну; неузгодженість зносин місцевих банків із центром, відсутність коштів у земських і міських органів самоврядування тощо. Усе це призводило до того, що вчителі місяцями не отримували навіть тих зароблених важкою працею карбованців, які вже практично знецінювалися. З кожним днем становище народного вчителя погіршувалося. Учителі тижнями не бачили гарячої страви, не мали кусня хліба, змушені були просити милостиню. Але вони чесно працювали, вірили, чекали й сподівалися на кращі часи. Тільки за радянської влади було визнано нарешті, що вчительська праця є особливо відповідальною, висококваліфікованою працею і потребує високої оплати. Однак це було, по суті, лише декларацією.

ВИСНОВКИ

У другій половині XIX – на початку XX ст. в обох частинах розрізаних політично українських земель велася невпинна боротьба українського народу проти соціального і національного гніту. Джерелознавча база дослідження дозволила обґрунтувати й умовно виділити такі періоди піднесення національно-визвольного руху в Україні (хоча за роками на східно- і західноукраїнських землях вони не зовсім співпадають):

а) Наддніпрянська Україна: 1855–1863 рр.; початок 70-х рр.– 1876 р.; середина 90-х рр. – 1914 р.; 1917–1920 рр.;

б) західноукраїнські землі: початок 60-х рр. XIX ст.; 80-ті рр. XIX ст.; середина 90-х рр.– 1914 р.; 1919–1939 рр.

Дещо складнішим є питання періодизації розвитку преси в Україні: I період – початки преси мовою, близькою до української, у Галичині 1837–1859 рр. («Русалка Дністровая», «Вінок русинам на обжинок», «Зоря Галицька»); II період – преса з 60-х рр. XIX ст. до 1905 р. Тут необхідно виділити такі етапи: а) преса у Східній Україні 60–70-х рр. XIX ст. («Основа», «Черниговский листок», «Киевский телеграф»); б) західноукраїнська преса 60–70-х рр. XIX ст. (московфільська, народовська, преса на Буковині, Закарпатті, радикальна преса); в) початки української преси за кордоном («Громада» М. Драгоманова та ін.); г) преса Наддніпрянської України 80–90-х рр. XIX ст. («Киевская старина», «Педагогический вестник», «Школьное обозрение» та ін.); д) західноукраїнська преса 80-х рр. XIX ст.– 1905 р. (народовська, московфільська, загальнодемократична, радикальна). III період – преса з 1905 до 1914 рр. (загальнодемократична, соціал-демократична, більшовицька, преса за межами України та ін.). IV період – преса в роки Першої світової війни, революційних потрясінь і визвольних змагань українців (1914–1920 рр.).

У періоди піднесення національно-визвольного руху в Україні інтенсивніше розвивалися преса, педагогічна думка, у пресі широко висвітлювалися суспільні уявлення про національну школу й освіту. Аналіз джерелознавчої бази дозволив простежити еволюцію ідеї української національної школи протягом другої половини XIX – початку XX ст. і виділити основні етапи процесу формування теоретичних основ української національної школи. Східно-українські землі: I етап – кінець 50-х – середина 70-х рр. XIX ст.; II – 80-ті рр. XIX ст.– 1905 р.; III – 1905–1914 рр.; IV етап – 1917–1920 рр. Західно-українські землі: I етап – 60 – 70-ті рр. XIX ст.; II – 80-ті рр. – 1905 рр.; III – 1905–1914 рр.; IV етап – 1919–1939 рр.

Уже в пресі 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. («Зоря Галицька», «Основа», «Правда» та ін.) були сформульовані програмні завдання, які на наступні десятиліття стали дороговказом для української інтелігенції у справі українського відродження. Найважливішими з них були: пробудження національної самосвідомості українців, об'єднання українських земель в єдину державу, розвиток української народності, її мови, літератури, преси, освіти, культури, служіння інтелігенції своєму народові та ін. У галузі освіти – критика існуючої в Україні школи, вимоги загальної доступної обов'язкової початкової освіти для всіх верств українського народу, навчання рідною мовою, оновлення змісту і методів навчання, зв'язок навчання із життям, практичними потребами людей, відображення у змісті освіти національного елементу, створення дешевої і доступної навчальної і науково-популярної літератури для народу. Аналіз матеріалів преси кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. дозволив зробити висновок про те, що в цей період саме через пресу започатковується процес формування теоретичних основ української національної школи (спроби обґрунтування мети, завдань, принципів, змісту, методів навчання й виховання, ролі, місця і значення учителя тощо).

В умовах дії Валуєвського циркуляра (1863 р.) і Емського указу (1876 р.), які стимулювали жорстке придушення української мови, літератури, преси, освіти, театру, культури, інтелігенція Наддніпрянської України, з одного боку, спрямовує свої творчі сили в Галичину, де завдяки певним конституційним свободам і гарантіям існувала українська преса й школа, та в передову Росію, а з іншого – зміщує

акценти у боротьбі за рідну школу переважно у площину формування її дидактичних основ (вимога реалізації ідеї народності виховання, якісного оновлення змісту і методів навчання за рахунок уведення в народні школи вивчення природознавства, географії, історії рідного краю, музики, співів, фізичної культури, ручної праці, що давало можливість учителям, патріотам України, здійснення якоюсь мірою національної освіти і національного виховання («Педагогический вестник», «Школьное обозрение», «Профессиональная школа», «Киевская старина» та деякі інші).

Різка критика політики самодержавства у галузі освіти народу, ідея національної школи з особливою силою зазвучала наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. зі сторінок «Громади» М. Драгоманова, який закликав до оновлення української науки та просвіти на основі новітніх методів, течій і напрямів, що набули поширення у країнах Західної Європи та в Америці.

У західноукраїнських часописах 80-х рр. XIX ст. – початку XX ст. («Батьківщина», «Діло», «Зоря», «Газета школьна», «Народна школа», «Школьна часопись», «Учитель» та ін.) розвивалась ідея українського відродження, національної освіти і школи. В їх полі зору перебували мовні питання, проблеми пошуку змісту освіти, обґрунтування мети, завдань, принципів, форм і методів національної школи та інші.

З особливою виразністю і цілеспрямованістю ідея української національної школи звучала зі сторінок радикальних часописів «Світ», «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», «Народ», «Хлібороб», «Житє і слово», існування яких пов'язане з діяльністю І. Франка та його однодумців. На порядок денний у них було поставлено ряд нових актуальних освітніх проблем (викриття шкідливого характеру освіти і навчання в народних школах Галичини і Росії, критика обмеженої просвітницької політики народовців і москвофілів, вимоги безкоштовної початкової, середньої і вищої освіти для трудівників, реформування школи й освіти на засадах гуманізму, демократизму, народності, зв'язку навчання із життям та ін.), а також висвітлювалися ті актуальні освітні проблеми, що були окреслені в пресі ще в попередні десятиліття, але до кінця не вирішені.

Третій період у розвитку преси в Україні (1905–1914 рр.) був позначений появою на Наддніпрянщині часописів, що друкувалися

українською мовою, ґрунтувалися на українському матеріалі, були розраховані на українського читача, ідейно відображали інтереси і практично захищали потреби українського народу. Це – «Хлібороб» (Лубни), «Рідний край» (Полтава, Київ, Гадяч), «Громадська думка», «Нова громада», «Рада», «Слово», «Літературно-науковий вісник», «Україна», «Молода Україна», «Українська хата», «Село», «Засів», «Світло», «Маяк», «Сяйво», «Дзвін», «Вісник культури і життя» (усі – Київ), «Дніпрові хвилі» (Катеринослав), «Сніп» (Харків) та деякі інші.

Інтереси українського народу захищали також часописи «Народный учитель» (Кишинів, Київ, Москва), «Украинский вестник», «Вільна Україна» (обидва – Петербург), «Украинская жизнь» (Москва) та інші.

Організатори новостворених видань закликали нову генерацію української інтелігенції активно боротися за реформування усіх сфер суспільного життя, «дивитися ширше, мислити глибше, по-новому» («Українська хата»), «не крізь призму російської преси, а з свого українського погляду» («Сніп») захищати національні інтереси, показуючи народові зразки самовідданої боротьби проти соціального й національного гніту, жорсткої централізації й тотальної русифікації, за самовизначення націй і народностей, федеративний устрій України у складі майбутньої демократичної Російської держави, вільний розвиток української мови, літератури, преси, освіти, культури. Однак, як і раніше, царизм всіляко стримував розвиток демократичних процесів.

Характерною особливістю третього періоду розвитку національно-визвольного руху, преси і формування основ національного шкільництва в Україні було те, що в боротьбу за рідну школу й освіту активно включився майже весь український народ. Вимоги навчання рідною мовою, гуманізації й демократизації освіти звучали не лише з вуст окремих освітніх діячів, їх висловлювали і деякі державні установи, депутати Державної Думи, різноманітні громадські організації, «Просвіти», вищі та середні навчальні заклади, земства, комітети, з'їзди, зібрання, сходи, просвітницькі товариства, політичні партії та ін. Важлива роль належала українському вчителству, яке об'єднувалося у професійну спілку.

Одним із найважливіших здобутків цього періоду було те, що в процесі різкої критики політики самодержавства у галузі освіти пригноблених націй і народностей Росії і пошуку нової, альтернативної державній, системи освіти і школи достатньо повною мірою була розроблена, обґрунтована й представлена в пресі (хоч і в розрізненому вигляді) теоретична модель української національної школи як оригінальної системи з властивими лише їй специфічними ознаками й особливостями, де чітко визначені мета, завдання, принципи, зміст, методи, форми, організаційна структура та ін. Свідченням цьому є, зокрема, проекти української національної школи й освіти, розроблені С. Русовою, Я. Чепігою, І. Ющишиним, редакційними комітетами журналів «Світло», «Учитель», «Народный учитель», «Украинская жизнь», окремими з'їздами, курсами, просвітніми організаціями. Пошук основ української національної школи і системи освіти здійснювався у тісній співпраці східно- і західноукраїнських освітніх діячів.

На жаль, ідея української національної школи в період 1905–1914 рр. не була реалізована практично. Така можливість з'явилась у 1917–1920 рр., коли прогресивна українська громадськість, учительство, Товариство шкільної освіти, Центральна Рада та її органи – Генеральний секретаріат освіти і Міністерство освіти, творчо використовуючи досвід минулого у справі боротьби за рідну школу, примножили його і вперше після кількасотрічної перерви української державності взяли реальний практичний курс на відродження національної освіти.

Незважаючи на надзвичайно складні економічні та соціокультурні умови, освітній рух в Україні набув значного розмаху. У пресі 1917–1920 рр. («Вільна українська школа», «Вісти з Української Центральної Ради», «Нова Рада», «Освіта», «Світець» та ін.) розкрито, як Центральна Рада, її виконавчі органи, вчительство, окремі освітні діячі боролися за створення єдиної загальноосвітньої обов'язкової безкоштовної світської і демократичної 7-річної української національної школи і системи освіти (були розроблені основні законопроекти у галузі національної освіти, вироблений план управління освітніми справами, ухвалений закон про національно-територіальну автономію і розподіл шкіл за національностями; здійснювалася

планомірна й цілеспрямована розробка навчальних планів і програм єдиної загальноосвітньої української школи, підготовка вчителів для українських шкіл, реорганізація учительських семінарій та інститутів, розроблялися українські підручники, були внесені зміни до правопису, впроваджувалася система самоврядування, здійснювалася багатогранна українізація школи).

За часів Гетьманату, хоч і мали місце антидемократичні процеси, все ж продовжувалася українізація шкіл, зростала їх кількість, відкривалися українські університети, була заснована Академія наук, набула розмаху видавнича справа, зокрема випуск українських підручників, здійснювалася підготовка українського вчителства.

У період Директорії було вжито ряд заходів, спрямованих на подальше становлення і зміцнення національної школи й освіти, її децентралізацію, прийнятий закон про державну українську мову, затверджені правила українського правопису та ін. Загалом у 1917–1920 рр. був створений ґрунт для української національної школи й освіти.

Таким чином, у своїй еволюції процес формування теоретичних основ української національної школи протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. зазнав помітних кількісних і якісних змін: від загальних безсистемних вимог просвіти українців у 60-х рр. ХІХ ст. – до цілком окресленої і логічно завершеної теорії української національної школи у 1917–1920 рр., в якій чітко визначалися мета, завдання, зміст, принципи, методи і засоби навчання й виховання в національній школі.

Досліджуваний процес характеризувався глибокими суперечностями, обумовленими колоніальним становищем українців, політично-адміністративним розмежуванням їх етнічних територій, жорсткими заборонами української культури, школи, освіти на Наддніпрянщині й утисками австро-угорської влади та польської шляхти на західноукраїнських землях, а звідси – і специфічні особливості у розвитку преси і національного шкільництва як в окремих регіонах, так і на терені всієї України. Формування теоретичних основ української національної школи в обох частинах розділеної України здійснювалося під впливом двох нерівнозначних альтернативних факторів – соціального замовлення державної

системи, з одного боку, і поглядів тих освітніх діячів, які з інших методологічних позицій відстоювали національні та загальнолюдські цінності, виступали за створення рідної школи й освіти, – з іншого боку.

У боротьбі за рідну школу й освіту східно- і західноукраїнські діячі поєднували свої зусилля. Тому характерним для української преси було те, що в ній відтворився єдиний для всієї України процес кристалізації педагогічної думки, формування теоретичних основ національної школи, системи освіти. Крім того, цей процес здійснювався не лише в контексті і при взаємодії розвитку педагогічної думки на всіх українських землях, а й у контексті і під впливом досягнень педагогічної думки в Росії, Західній Європі, світі.

У науково-теоретичних статтях, вміщених у пресі другої половини XIX – початку XX ст., в інших публікаціях М. Костомарова, П. Куліша, Л. Глібова, М. Номиса, К. Шейковського, П. Житецького, О. Кониського, В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Франка, М. Павлика, І. Белея, О. Олесницького, М. Завадського, П. Гусаренка, С. Кульчицької, Василя Лукича, О. Маковея, В. Стефаника, О. Духновича, Г. Врецьони, О. Огоновського, О. Партицького, В. Ільницького, І. Копача, С. Коваліва, І. Кривецького, М. Лозинського, С. Томашівського, В. Щурата, П. Богацького, Г. Хоткевича, Лесі Українки, П. Грабовського, М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Н. Кобринської, О. Кобилянської, Л. Яновської, Одарки Романової, Олени Пчілки, Дніпрової Чайки, Є. Ярошинської, Ю. Федьковича, А. Кримського, Б. Грінченка, Г. Шерстюка, С. Русової, Я. Чепіги, С. Черкасенка, В. Доманицького, С. Єфремова, В. Дурдуківського, М. Левицького, О. Лотоцького, В. Прокоповича, Д. Дорошенка, Ф. Матушевського, П. Понятенка, П. Стебницького, М. Шаповала, М. Грушевського, І. Стешенка, П. Холодного, І. Огієнка, В. Науменка, О. Дорошкевича, Ф. Сушицького, С. Сірополка, С. Смаль-Стоцького, О. Музиченка, С. Шелухина, І. Ющишина та багатьох інших педагогів-журналістів у розрізненому вигляді викладені теоретико-методологічні основи української національної школи, народної освіти.

Грунтовний аналіз і теоретичне осмислення змісту цих матеріалів дозволяє зробити висновок про те, що українська національна школа

– це певна теоретична модель, оригінальна і динамічна система, що складається із сукупності системоутворюючих, пов'язаних глибокими внутрішніми взаємозв'язками й закономірностями, і якій властиві специфічні особливості розвитку. Українська національна школа – це школа рідної мови. Її сутність, зміст, форма, дух є українськими. В ній має забезпечуватися природний всебічний і гармонійний розвиток особистості, її нахилів, здібностей, обдарувань, національної самосвідомості і загальнолюдської моралі; здійснюватися формування розумово розвиненої, фізично загартованої, працелюбної, соціально зрілої творчої особистості, патріота України.

Для нашого сьогодення є надзвичайно важливими погляди українських педагогів, письменників, освітніх і культурних діячів другої половини XIX – початку XX ст. на проблеми розвитку національного шкільництва. Глибоке вивчення, критичне осмислення і творче використання педагогічних здобутків минулого дозволить уникнути багатьох помилок у розбудові національної школи й освіти сьогодні і в перспективі.

Проаналізовані проблеми розвитку української національної школи й освіти другої половини XIX – початку XX ст., принципова оцінка педагогічної діяльності, творчості і спадщини багатьох раніше маловідомих або зовсім невідомих педагогів, журналістів, видавців і редакторів, освітніх і культурних діячів, визначення внеску кожного з них у справу формування теоретичних основ і практику розбудови національної школи й освіти, безсумнівно, сприятимуть розширенню і збагаченню уявлень про розвиток педагогічної думки, школи, освіти і виховання в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аблов Н. Н.* Педагогическая периодическая печать (1803–1916 гг.): Библиографический обзор / Под ред. Е. Н. Мединского.– М., 1937.– 131 с.
2. *Азуф М.* Преса УСРР до XV роковин Жовтня.– Х., 1932.– 185 с.
3. Актуальні проблеми становлення і розвитку національної школи.– К., 1992.
4. Антология педагогической мысли Украинской ССР / Сост. Н. П. Калениченко.– М.: Педагогика, 1988.– 640 с.; ил.
5. *Аркас М. М.* Історія України-Русі / Передне слово П.М.Гвоздецького.– 3-те факс. вид.– К.: Вища школа, 1993.– 414 с.; іл.
6. *Бабишин С. Д.* Початкова школа на Україні з давніх часів до кінця XVIII ст. // Початкова школа.– 1991.– № 10.– С. 73–78.
7. *Багалій Д. И.* Очерки по русской истории.– Х.: Тип. «Печатное дело», 1911.– Т. 1: Статьи по истории просвещения.– 624 с.
8. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України / Передм., комент. В. В. Кравченка; Худож., упоряд., іл. В. О. Ріяка.– Х.: Дельта, 1993.– 256 с.; іл.
9. *Баїк Л. Г., Мітюров Б. Н.* Стан народної освіти, школи і педагогічної думки на західноукраїнських землях в період панування Австро-Угорської монархії (Лекції з курсу «історія педагогіки для студентів-заочників інститутів».– Дрогобич, 1965.
10. *Баїк Л. Г.* За освіту трудящих.– Львів, 1983.– 191 с.
11. *Барвінський О.* З останніх десятиліть XIX віку.– Львів, 1906.– 40 с.
12. *Барвінський О.* Спомини з мого життя.– Ч. I.– Львів, 1912.
13. *Белов В.* Белая печать: Ее идеология, роль, значение и деятельность (Материалы для будущего историка).– Ревель, 1922.– 124 с.

14. *Березина В. Г.* История русской журналистики XVIII – XIX вв. / Под ред. А. В. Западова.– М.:Высшая школа, 1973.–516 с.
15. *Бернштейн М. Д.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст.– К.: Наукова думка, 1959.– 216 с.
16. Библиография русской периодической печати 1703 – 1900 гг. // Материалы для истории русской журналистики / Сост. и изд. Н. М. Лисовский.– Петроград, 1915.– 1067 с.
17. *Біднянський С. В.* Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині. Український вільний університет (1921–1945 рр.).– К., 1994.– 82 с.
18. *Богданов И. М.* Грамотность и образование в дореволюционной России и СССР: Историко-статистические очерки.– М.: Статистика, 1964.– 195 с.; диагр.
19. *Бойко І. З.* Українські літературні альманахи і збірники XIX – початку XX ст.: Бібліографічний покажчик.– К.: Наукова думка, 1967.– 371 с.
20. *Борисенко В. Й.* Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х рр. XIX ст.– К.: Наукова думка, 1980.– 156 с.
21. *Бочковський О. І., Сірополко С. О.* Українська журналістика на тлі доби (Історія, демократичний досвід, нові завдання).– Мюнхен, 1993.– 204 с.
22. *Брик І.* Початки української преси в Галичині і Львівська Ставропігія.– Б.м., б.р.– 44 с.
23. *Ващенко Г.* Виховний ідеал: Підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків / Пед. тов-во ім. Г. Ващенка.– 3-те вид.– Полтава, 1994.– Т. 1.– 192 с.
24. *Веркалець М. М.* Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка.– К.: Т-во «Знання» УРСР, 1990.– 48 с.– (Сер. 7 «Педагогічна»; №7).
25. *Винниченко В.* Відродження нації.– К., 1990.
26. Виховна робота в закладах освіти України.– Вип. II: Збірник нормативних документів та методичних рекомендацій.– К.: ІЗМН, 1998.– 355 с.
27. *Вишневський О. І.* На шляху до рідної школи.– Львів, 1991.

28. Вишневецький О. Орієнтири національного виховання // Рідна школа.– 1994.– №5.– С. 42–46.
29. Вільчинський Ю. Степан Сірополко як історик освіти в Україні // Рідна школа.– 1994.– № 8.– С. 7–10.
30. Вовк Л. П. Історія освіти дорослих в Україні: Нариси.– К.: УДПУ, 1994.– 226 с.
31. Вовк Л.П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості).– К.: Пошуково-видавниче агентство; Видавничий центр «Просвіта», 1998.– 179 с.– Бібліогр.: С. 162–176.
32. Волк Г. К. Монографії, матеріали и сведения о народном образовании в Борзнянском уезде.– Борзна, 1900.
33. Волощенко А. К. Нариси історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст.– К.: Наукова думка, 1974.– 222 с.
34. Вопросы истории школы и педагогики дореволюционной России: Сборник научных трудов / АПН СССР, НИИ общей педагогики; Под ред. Э. Д. Днепров.– М.: НИИ общей педки, 1978.– 102 с.
35. Головченко В. І. Подвижник українізації освіти // Рідна школа.– 1994.– № 1 – 2.– С. 5–8.
36. Гончаренко С. У., Мальований Ю. І. Соціально-педагогічні проблеми розбудови української школи // Рідна школа.– 1993.– № 4.
37. Гончаренко С. У. Методологічні характеристики педагогічних досліджень // Вісник Академії педагогічних наук України.– 1993.– № 1.– С. 11–23.
38. Гончаренко С. У., Мальований Ю. І. Педагогічна сутність гуманітаризації шкільної освіти // Рідна школа.– 1994.– № 10.– С. 30–33.
39. Гринченко Б. Змеєвские педагогические курсы // Русский народный учитель.– 1883.– № 8.
40. Гринченко Б. Письмо в редакцию // Русский народный учитель.– 1884.– № 1.
41. Гринченко Б. Цель народной школы // Русский народный учитель.– 1885.– № 5.

42. *Гринченко Б.* Доклад Черниговскому земскому собранию.– Чернигов, 1894.
43. *Гринченко Б.* Отчет по народному образованию Черниговской губернии.– Чернигов, 1896.
44. *Гринченко Б.* Отчет по народному образованию Черниговской губернской земской управы за 1896 г.– Чернигов, 1897.
45. *Гринченко Б.* Черниговскому губернскому земскому собранию очередной сессии, 1896 г.: Доклад управы о курсах ручного труда для народных учителей г. Чернигова.– Чернигов, 1896.
46. *Гринченко Б. Д.* Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях.– Чернигов, 1897, 1899.
47. *Гринченко Б.* Черниговскому губернскому земскому собранию, XXXIII очередной сессии, комиссии по народному образованию: [Доклад].– Чернигов, 1898.
48. *Гринченко Б. П. А. Кулиш:* Библиографический очерк / Приложение к выпуску 1-му Земского сборника Черниговской губернии за 1899 г.– № 1–2.
49. *Гринченко Б.* К вопросу о журнале для детского чтения // Земский сборник Черниговской губернии.– Чернигов, 1903.– Вып. 2.
50. *Гринченко Б.* Неосторожность в важном деле.– К., 1903.– 44 с.– [Оттиски из журнала «Киевская старина»].
51. *Гринченко Б.* Народные учителя как сельские хозяева.– Б. м., б. р.
52. *Гринченко Б.* На беспросветном пути: Об украинской школе // Русское богатство.– 1905.– Кн. X–XII.
53. *Гринченко Б.* Отзыв о сочинении А.Н.Малинки // Сборник материалов по малорусскому фольклору.– СПб., 1907.
54. *Грінченко Б.* Кілька слів про нашу літературну мову // Зоря.– 1892.– № 16.
55. *Грінченко Б.* Яка тепер народна школа на Україні? // Житє і слово.– 1896.– Т.5.– Кн. 4, 5.
56. *Грінченко Б.* Короткий біографічний нарис про Леоніда Глібова.– К., 1904.
57. *Грінченко Б.* Чого нам треба?– Львів, 1905.– 45 с.
58. *Грінченко Б.* Кулішеві твори і його життя.– К., 1906.– 54 с.

59. *Грінченко Б.* Народні вчителі і українська школа // Громадська думка.– 1906.
60. *Грінченко Б.* Огляд української лексикографії (Вирізки з «Записок наукового товариства імені Шевченка»).–Т. 64.–С. 1–30.
61. *Грінченко Б.* Якої нам треба школи? // Громадська думка.– 1906.– № 5–7.
62. *Грінченко Б.* Тяжким шляхом (Про українську пресу) // Рада.– 1906.– № 26, 27, 29, 33, 36, 42, 46, 47, 58, 59.
63. *Грінченко Б.* Українська граматика до науки читання й писання.– К.: Вік, 1907.– 64 с.; К., 1911.– 64 с.; К., 1917.– 64 с.
64. *Грінченко Б.* Українські народні казки, вибрані для дітей.– К., 1907.
65. *Грінченко Б.* Перед широким світом.– К., 1907.
66. *Грінченко Б.* Братства і просвітня справа на Україні з польського панування до Б.Хмельницького.– К., 1908.
67. *Грінченко Б.* Три питання нашого правопису.– К., 1908.
68. *Грінченко Б., Грінченко М.* Рідне слово: Українська читанка: Перша після граматики книга для читання.– К., 1912.– 187 с.
69. *Грінченко Б.* Жан Масо і французька ліга народної просвіти.– К., 1913.– 30 с.
70. *Грінченко Б.* Листи з України Наддніпрянської.– К., 1917.– 180 с.
71. *Грінченко Б.* Український буквар.– К., 1921.
72. *Грінченко Б.* По поводу эмеритальной кассы учащихся в народных школах // Русский народный учитель.– 1884.– № 2.
73. *Грінченко Б.* Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала «Киевская старина».– К., 1907.– Т. 1; К.: ДВУ, 1925.– 2178 с.
74. *Грицюк Є.* Українські педагогічно-шкільні та вчительські часописи й журнали: Бібліографічний огляд.– Б. м., б. р.
75. *Грицюк Є.* З історії книжкового руху на Великій Україні (1917 – 1922).– Львів, 1923.– 20 с.
76. *Гройнім О.* Світська школа (Єдина трудова школа – комуна) // Вільна українська школа.– 1918–1919.– № 8–9.– С. 100–103.
77. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть.– К., 1991.– 240 с.

78. *Грушевський М.* Про українську мову і українську школу.– К.: Веселка, 1991.– 46 с.; іл.
79. *Грушевський М. С.* Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх / Упоряд. А. С. Трубайчук.– К.: Варта, 1993.– 258 с.
80. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України.– К., 1990.– 524 с.– [Репринтне відтворення видання 1913 р.]
81. *Грушевський М.* В справі руських шкіл і руського театру // Літературно-науковий вісник.– 1905.– Кн. 1.– С. 211 – 220.
82. *Грушевський М.* Наша політика.– Львів, 1911.– 119 с.
83. *Грушевський М.* Наша школа // Наша школа.– 1909.– Кн.1– 2.– С. 1–5.
84. 25-летие Коллегии Павла Галагана (1 октября 1871 – 1 октября 1896) / Под ред. А. И. Степовича.– К.: Тип. И. И. Чоколова, 1896.
85. *Дей О. І.* Українська революційно-демократична журналістика: Проблеми виникнення і становлення.– К.: Вид-во АН УРСР, 1969.– 492 с.
86. *Дей О. І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.).– К.: Наукова думка, 1969.– 559 с.
87. Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття) (Затверджена постановою Кабінету Міністрів України № 896 від 3 листопада 1993 року) // Виховна робота в закладах освіти України.– Вип. II. Збірник нормативних документів та методичних рекомендацій.– К.: ІЗМН, 1998.– С. 109–115.
88. *Дженджелік Ю., Панкова Є.* Жодної вільної хвилини (Портрет Володимира Науменка) // Київська старовина.– 1994.– № 1.– С. 60–69.
89. *Динзе В.* О национальном воспитании: Опыт привлечения отечественного внимания к насущному вопросу.– СПб., 1913.– 89 с.
90. *Дмитрук В. Т.* Нариси історії української журналістики XIX ст.– Львів: Вид-во ЛДУ, 1969.– 145 с.
91. *Днепров Э. Д.* Советская литература по истории школы и педагогики дореволюционной России. 1918–1977: Библиографический указатель.– М., 1979.– 446 с.

92. Днепров Э. Д. Советская историография дореволюционной отечественной школы и педагогики 1918 – 1977: Проблемы, тенденции, перспективы.– М., 1981.– 90 с.
93. Днепров Э. Д. Методологические проблемы истории педагогики // Советская педагогика.– 1986.– № 8.– С. 95–102.
94. Добра преса: як її поширювати / Зібрав і подав О. Шох.– Львів, 1938.– 32 с.
95. Дорошенко Д. На пути к национализации народной школы // Народный учитель.– 1907.– № 19–20.– С. 7, 8.
96. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: У 2 т.– К.: Глобус, 1992.– Т. 1 (до половини XVII століття).– 238 с.; К.: Глобус, 1992.– Т. 2 (від половини XVII століття).– 349 с.
97. Дорошенко І. І. Українська журналістика і критика другої половини XIX ст.: Лекції.– Львів: Вид-во ЛДУ, 1966.– 66 с.
98. Дорошкевич О. Огляд життя середньої школи // Вільна українська школа.– 1918.– № 5–6.– С. 47–53.
99. Драгоманов М. П. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії.– Женева, 1877.
100. Драгоманов М. П. Народні школи // Громада: Українська збірка.– 1878.– № 2.– С. 120–280.
101. Драгоманов М. П. О педагогическом значении малорусского языка // Санкт-Петербургские ведомости.– 1866.– № 93.
102. Драгоманов М. П. Народные наречия и местный элемент в обучении // Вестник Европы.– 1874.– № 8.– С. 544–871.
103. Драгоманов М. П. Очерки новейшей литературы на малороссийском наречии // Вестник Европы.– № 9–10.
104. Драгоманов М. П. Література російська, великоруська, українська і галицька // Правда.– 1873.– № 4–6, 16–19, 21; 1874.– № 1–9.
105. Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867–1877) // Народ.– 1892.– № 2, 4–12, 15–18.
106. Драгоманов М. П. Новокельтское и провансальское движение во Франции // Вестник Европы.– 1875.– № 7.
107. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну.– К., 1918.
108. Драгоманов М. П. Чудацькі думки (Листи на увагу мудрим людям через редакцію «Народа») // Народ.– 1891.– № 7, 9–11, 13–14, 17–18, 20–21, 22, 23, 24.

109. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. / Упоряд. і приміт. І. С. Романченко і В. В. Лисенко; Ред. колегія: О. Є. Засенко (гол.) та ін.).– К.: Наукова думка, 1970.– Т. 1.– 531 с.; Т. 2.– 598 с.
110. Драгоманов М. П. Вибране: «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні».– К.: Либідь, 1991.– 685 с.
111. Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895. Його ювілей, смерть, автобіографія і опис творів / Зладив і видав М. Павлик.– Львів, 1896.
112. Енциклопедія Українознавства: Словникова частина / За ред. В. Кубійовича.– Париж; Нью-Йорк, 1955 – 1984.– Т. 1–10.
113. Енциклопедія Українознавства: У 2 т.– Мюнхен; Нью-Йорк, 1949.
114. Євселевський Л. І., Фарина С. Я. «Просвіта» в Наддніпрянській Україні: Історичний нарис.– К., 1993.– 128 с.
115. Єфремов С. «Вони не просять...» // Рідна школа.– 1994.– № 5.– С. 19–21.
116. Єфремов С. В тісних рамках: Українська книга в 1798–1916 рр. / Укр. наук. ін-т книгознавства.– К., 1926.– 30 с.
117. Ежегодник Коллегии Павла Галагана. 1 октября 1912 – 1 октября 1913 г. Год 18-й.– К.: Тип. С.В.Кульженко, 1916.– 244 с.
118. Есин Б. И. Русская дореволюционная газета 1702–1917 гг.: Краткий очерк.– М.: Изд-во МГУ, 1971.– 88 с.
119. Есин Б. И. Русская газета и газетное дело в России. Задачи и теоретико-методологические принципы изучения.– М.: Изд-во МГУ, 1981.– 132 с.
120. Еще о земстве и народном образовании на Южной Руси // Санкт-Петербургские ведомости.– 1866.– № 113.
121. Жовтбрюх М. О. Мова української періодичної преси (До середини дев'яностих років XIX ст.).– К.: Вид-во АН УРСР, 1963.– 415 с.
122. Жураковский Г. Е. Из истории просвещения в дореволюционной России (Очерки) / Под ред. Э. Д. Днепровца.– М.: Педагогика, 1978.– 160 с.
123. Заволока М. Г. Загальноосвітня школа України в кінці XIX – на початку XX ст.– К.: Вид-во КДУ, 1971.– 105 с.

124. *Зайченко І. В.* Педагогічна концепція С. Ф. Русової / Передм. М. Д. Ярмаченка.– 2-ге вид., допов. і перероб.– Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка, 2000.– 234 с.
125. *Зайченко І. В.* Педагогічна концепція С. Ф. Русової / Передм. М. Д. Ярмаченка.– Чернігів, 1996.– 116 с.
126. *Зайченко І. В.* Проблеми української національної школи в пресі України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Дис. ... д-ра пед. наук.– К., 1997.– 414 с.
127. *Зайченко И. В.* Развитие педагогической мысли в прогрессивной журналистике Украины второй половины ХІХ века: Дис. ... канд. пед. наук.– К., 1988.– 182 с.
128. *Зайченко І. В., Блещенко Ж. Д.* Концепція української національної школи у творчості Я. Ф. Чепіги.– Чернігів, 1996.– 76 с.
129. *Зайченко І. В.* Деякі проблеми розвитку української національної школи в педагогічній спадщині С. Ф. Русової // Вісник АПН України: Щоквартальний науково-теоретичний часопис.– 1993.– №1.– С. 80–90.
130. *Зайченко І. В.* Педагогічна журналістика України другої половини ХІХ століття // Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х – поч. ХХ ст.): Нариси / Ред. колег.: М. Д. Ярмаченко (відп. ред.), Н. П. Калениченко (заст. відп. ред.), С. У. Гончаренко та ін.– К.: Рад. школа, 1991.– С. 275–295.
131. *Зайченко І. В.* Питання української національної школи в педагогічному журналі «Світло» // Педагогіка і психологія: Щоквартальний науково-теоретичний та інформаційний часопис.– 1994.– № 3(4).– С. 127–136.
132. *Зайченко І. В.* Іван Ющишин – борець за національну школу // Рідна школа.– 1996.– № 5–6.– С. 18–21.
133. *Зайченко І. В., Зайченко Н. І.* Проблеми національної освіти в загальнодемократичній пресі України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на ХХІ століття: Матер. міжнар. наук.-практ. конф.– Ч. 1. / За ред М. І. Пірен.– Київ; Чернівці:

- Київський військовий гуманітарний інститут, 1997.– С. 152–157.
134. *Зайченко І. В.* Педагогіка життя в творчості видатних українських просвітників // Мистецтво життєтворчості особистості: Науково-методичний посібник: У 2 ч. / Ред. рада: В. М. Доній (гол.), Г. М. Несен, Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков та ін.– К.: ІЗМН, 1997.– Ч. 2: Життєтворчий потенціал нової школи.– С. 41–54.
135. *Зайченко І. В.* Про деякі проблеми родинного виховання у творчості Я. Ф. Чепіги // Збірник наукових праць.– Вип. II. Педагогічні науки. Бюлетень ВАК України.– 1997.– №4.– С. 51–54.
136. *Зайченко І. В.* Ідея української національної школи в пресі Наддніпрянської України (1905 – 1914 рр.) // Рідна школа.– 1998.– №11.– С.9–12.
137. *Зайченко І. В.* Проблеми української національної школи в пресі 1917 – 1920 рр. // Освіта і виховання в Польщі і Україні (XIX–XX ст.): Матер. міжнар. наук.-практ. конф. / Упоряд. і загальна ред. Є. І. Коваленко.– Ніжин: НДПУ, 1998.– С. 190–196.
138. *Зайченко І. В.* «Проект єдиної школи на Україні» // Шлях освіти.– 1998.– №4.– С. 39–44.
139. *Зайченко І. В.* Уроки формування духовності особистості // Реабілітаційна педагогіка на рубежі ХХІ століття: Наук.-метод. зб.: У 2 ч. / Ред. рада: В. М. Доній (гол.), Г. М. Несен, І. Г. Єрмаков та ін.– К.: ІЗМН, 1998.– Ч. 1.– С. 108–119.
140. *Зайченко І. В.* Образ нової школи у творчості видатних українських просвітників кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Імідж школи на порозі ХХІ століття: Практико-зорієнтований посібник / Ред. кол.: Т. С. Антоненко (гол.), І. Г. Єрмаков та ін.– К., 1998.– С. 43–49.
141. *Зайченко І. В.* Просвітництво С. Смаль-Стоцького // Педагогічні ідеї С. Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти й виховання: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. 24–26 лют. 1999 р.– Чернівці, 1999.– С. 45, 46.
142. *Заславський Д. І., Романченко І. С.* Михайло Драгоманов (1841–1895): Життя і літературно-дослідницька діяльність.– К.: Дніпро, 1964.– 199 с.

143. *Звягинцев В. А.* Полвека земской деятельности по народному образованию.– 2-е изд.– М., 1918.
144. *Зинченко Н.* Женское образование в России.– СПб., 1901.
145. *Зяюн І. А.* Всеукраїнська державна комплексна програма естетичного виховання // Вісник АПН України.– 1993.– С. 43–51 .
146. *Зяюн І. А.* Культура і культурна політика // Рідна школа.– 1994.– №12.– С. 23–31.
147. Из истории революционного движения в России в XIX – начале XX в.: Сб. статей / Ред. кол.: М. В. Нечкина (глав. ред.) и др.– М., 1958.– 268 с.
148. Из истории русской журналистики второй половины XIX в.: Статьи, материалы и библиография / Под ред. А. В. Западова.– М.: Изд-во МГУ, 1964.– 246 с.
149. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902).– СПб., 1902.
150. *Іванова Р. П.* Михайло Драгоманов в громадсько-політичному русі Росії і України (II половина XIX ст.).– К.: Вид-во КДУ, 1971.– 235 с.
151. *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси 1816–1916.– Х.; К., 1930.– 285 с.
152. *Ігнатієнко В.* Українська преса (1816–1923): Історико-бібліографічний етюд.– Х.: Держвидав України, 1926.– 76 с.
153. Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914 / Д-р Кость Левицький.– Львів, 1927.
154. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни. 1914–1918 / Д-р Кость Левицький.– Львів, 1929.
155. *Казанский Н. Г.* Педагогические журналы до и после революции // Вопросы педагогики.– Л., 1928.– Вып. III–IV.
156. *Калениченко Н. П.* Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою з народній школі України (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал.– 1994.– № 1.– С. 72–82.
157. *Калениченко Н. П., Ільченко Ж. Д.* Освітня діяльність земств // Педагогіка і психологія: Вісник Академії педагогічних наук України.– 4 (5) '94.– К., 1994.– С. 118–128.
158. *Калениченко Н. П., Копиленко Н. Б.* Софія Русова // Рідна школа.– 1991.– № 12.– С. 68–71.

159. *Каптерев П. Ф.* Современные народные школы в России.– М., 1913.
160. *Каптерев П. Ф.* Новая русская педагогика, ее главнейшие идеи, направления и деятели.– 2-е изд., доп.– СПб., 1914.– 212 с.
161. *Каптерев П. Ф.* История русской педагогики.– 2-е изд., пересмотр. и доп.– СПб., 1915.– 746 с.
162. *Качкан В. А.* Українське народознавство в іменах: У 2 ч.– Ч. I: Навч. посібник / За ред. А. З. Москаленка; Передм. А. Г. Погрібного.– К.: Либідь, 1994.– 336 с.
163. *Ківшар Т.* Видатний просвітянин: Про Степана Сірополка (1872–1959) // Київська старовина.– 1992.– № 4.– С. 96–101.
164. *Коваленко Є. І., Пінчук І. М.* Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової / За ред. Є. І. Коваленка.– Ніжин: НДП, 1998.– 214 с.
165. *Коваленко І.* На спомин борця за вільну рідну освіту. І.М.Стешенко.– Полтава, 1919.– 8 с.
166. *Коновець О. Ф.* Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.) / Міжнародна асоціація українців; Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Т. Шевченка.– К.: Хрещатик, 1992.– 120 с.
167. *Кононенко П. П.* Національна система освіти // Освіта.– 1992.– 25 листоп.
168. *Константинов Н. А., Струминский В. Я.* Очерки по истории начального образования в России.– 2-е изд., испр. и доп.– М.: Учпедгиз, 1953.– 272 с.
169. *Концепція середньої загальноосвітньої національної школи України // Початкова школа.– 1990.– № 11.– С. 35–38.*
170. *Концепція національного виховання // Освіта.– 1994.– 26 жовт.– № 71–72.*
171. *Копиленко Н. Б.* Повернення: До 115-річчя з дня народження С. Ф. Черкасенка // Українська мова і література в школі.– 1991.– № 10.
172. *Копиленко Н. Б.* Боротьба освітян України за право існування україномовної народної школи (початок XX ст.) // Педагогіка: Республіканський наук.-метод. збірник.– К.: Освіта, 1993.– Вип. 32.

173. *Котиленко Н. Б.* Спиридон Черкасенко // Рідна школа.– 1993.– № 9.– С. 16–20.
174. *Костомаров М. І.* Автобіографія // Дніпро.– 1989.– № 4.– С. 66 – 87; № 5.– С. 81–119; № 6.– С. 120–141.
175. *Костомаров М. І.* Слов'янська міфологія / Упоряд., приміт. І. П. Бетко, А. М. Полотай.– К.: Либідь, 1994.– 384 с.
176. *Костомаров Н.* Мысли южнорусса: О преподавании на южно-русском языке // Основа.– 1862.– № 5.– С. 1–6.
177. *Костомаров Н.* О преподавании на народном языке в Южной Руси // Голос.– 1863.– № 94.
178. *Костомаров Н.* О некоторых фонетических и грамматических особенностях малорусского языка, несходных с великорусским и польским // Журнал Министерства народного просвещения.– 1863.– Сент.
179. *Кревецький І.* Початки преси на Україні 1776–1880.– Б. м., 1927.
180. *Крупа М. П.* Ідея національної школи та шляхи її реалізації в сучасних умовах // Початкова школа.– 1991.– № 1.– С. 2–10.
181. *Крупская Н. К.* Педагогические сочинения: В 6 т. / Под. ред. А. М. Арсеньева, Н. К. Гончарова, П. В. Руднева.– М.: Педагогика, 1978.
182. *Кузь В. Г., Руденко Ю. Д., Сергійчук З. О.* Основи національного виховання.– Умань, 1992.– 108 с.
183. *Кулиш П. А.* Какие руководства удобнее употреблять при первоначальном обучении крестьянских детей // Черниговский листок.– 1862.– № 26, 27.
184. *Лаба С. Б.* Ідея української національної школи у педагогічній пресі на західноукраїнських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: Дис. .... канд. пед. наук.– Івано-Франківськ, 1994.– 181 с.
185. *Лавлей Э.* Народные школы и их современное положение.– Б. м., 1873.– 560 с.
186. *Левицький В.* Історія виховання й навчання.– Львів, 1925.– 184 с.
187. *Левицький І. О.* Матеріали до української бібліографії. Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887–1900.– Львів, 1909.– Т. І.

188. *Литвин В. М., Веприняк Д. М.* Національні школи України // Початкова школа.– 1993.– № 4.– С. 40, 41.
189. *Литвин Л. Н.* Изучение истории педагогической периодики.– М.: Изд-во ИПК АПН СССР, 1971.
190. *Лісовий П. М.* Журналістика Закарпаття другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. і її зв'язок в іншими українськими землями та Росією: Дис. ... докт. філол. наук.– Ужгород, 1969.– 587 с.
191. *Ляхович-Берегінець О. І.* По шляху до національної школи // Початкова школа.– 1991.– № 9.– С. 15, 16.
192. *Мазепа І.* Большевизм і окупація України. Соціально - економічні причини незрілості сил української революції.– Львів; Київ, 1922.– 155 с.
193. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр.– Прага, 1942.– Т. 1: Центральна Рада, Гетьманщина, Директорія.– 212 с.; Прага, 1942.– Т. 2: Кам'янецька доба – зимовий похід.– 232 с.; Прага, 1943.– Т. 3: Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР.– 232 с.
194. *Мазепа І.* Підстави нашого відродження.– Ч. 1: Причини нашої бездержавності.– Б. м., 1946.– 180 с.; Ч. 2: Проблеми відродження України.– Б. м., 1949.– 163 с.
195. *Мазепа І., Феденко П.* З історії української революції.– Прага, 1930.– 94 с.
196. *Мазуркевич О.* Воскресіння нетлінного, відродження заповітного // Рідна школа.– 1994.– № 7.– С. 18–27; № 8.– С. 18 – 23; № 9.– С. 18–25; № 10.– С. 17–25.
197. *Майборода В. К.* Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.).– К.: Либідь, 1992.– 196 с.
198. *Майборода В. К.* Історія становлення і розвитку національної школи в Україні // Вісник Академії педагогічних наук України.– 1'93.– К., 1993.– С. 71–79.
199. *Майборода В. К.* Організатор рідної школи в Україні // Початкова школа.– 1992.– № 11–12.– С. 3–5.
200. *Майборода В. К., Майборода С. В.* Національні школи України: історія, досвід, проблеми // Рідна школа.– 1992.– № 5 – 6.– С. 3–9; № 11–12.– С. 6–17.

201. *Марахов Г. І.* Соціально-політична боротьба на Україні в 50–60-х роках ХІХ ст.– К.: Вид-во КДУ, 1981.– 160 с.
202. *Мартинюк І. В.* Національна система виховання: шляхи реалізації // *Рідна школа.*– 1994.– № 3–4.– С. 13–17.
203. *Масюнюк В. В., Шаров І. Ф.* Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років // *Український історичний журнал.*– 1990.– № 12.– С. 100–104.
204. *Махонина С. Я.* Русская дореволюционная печать (1905–1914) / Под ред. Б. И. Есина.– М., 1991.– 208 с.
205. *Мірчук І.* Від другого до четвертого Універсалу.– Торонто: Ліга визволення України, 1955.– 70 с.
206. *Міяковський В.* До історії української журналістики.– Б. м., б. р.
207. *Млиновецький Р.* Нариси з історії визвольних змагань 1917 – 1918.– Львів: Каменярь, 1994.– 571 с.
208. *Москалець В. П.* Психологічне обґрунтування української національної школи.– Львів: Світ, 1994.– 119 с.
209. *Музиченко А. Ф.* Философско-педагогическая мысль и школьная практика современной Германии и Австрии.– К., 1909.
210. *Музиченко А. Ф.* Что такое педагогика и чему она учит.– К., 1912.
211. *Музиченко О. Ф.* Сучасні педагогічні течії в Західній Європі і Америці.– К., 1919.– 106 с.
212. *Музиченко О. Ф.* Реформа школи чи шкільна реформація // *Вільна українська школа.*– 1918–1919.– № 4.– С. 201–207.
213. *Музиченко О.* Питання про єдину школу на Україні // *Вільна українська школа.*– 1918–1919.– № 8–9.– С. 85–89.
214. *Музиченко О.* До історії єдиної школи на Україні // *Вільна українська школа.*– 1918–1919.– № 8–9.– С. 143–145.
215. *Музиченко О.* Проект влаштування на Україні літніх курсів для підготовки учителів єдиної трудової школи при Наркомосі // *Вільна українська школа.*– 1918–1919.– № 8–9.– С. 152–154.
216. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття.– К., 1993.– 414 с.
217. Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933: Навчальний посібник / О. В. Сухомлинська та ін.; За ред. О. В. Сухомлинської.– К.: Заповіт, 1996.– 304 с.

218. Народное образование в земствах: Основы организации и практика дела: Сборник / Под общей ред. Е. А. Звягинцева, А. М. Обухова, С. О. Серополка и Н. В. Чехова.– М., 1914.– 445 с.
219. Народное образование и педагогическая мысль России кануна и начала империализма (Малоисследованные проблемы и источники): Сборник научных трудов / Под ред. Э. Д. Днепровца.– М., 1980.– 294 с.
220. *Науменко В.* Национализация школы в Украине // Киевская мысль.– 1917.– Март.
221. *Ничкало Н.* Из джерел історії педагогіки України // Психолого-педагогічні новини.– 1994.– № 4.
222. *Огієнко І. І.* Українська культура.– К., 1918.
223. *Огієнко І. І.* Про головні правила українського правопису для обов'язкового шкільного вжитку по всій Україні. – К., 1919.
224. *Огієнко І. І.* Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу.– Катеринослав; Лейпциг: Українське вид-во, 1923.– 272 с.
225. *Огієнко І. І.* Історія українського друкарства.– К.: Либідь, 1994.– 446 с.
226. Основи національного виховання: Концептуальні положення / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, З. О. Сергійчук та ін.; За заг. ред. В. Г. Кузя та ін.– К.: Інформвид. центр «Київ», 1993.– Ч. 1.– 152 с.
227. *Ососков А. В.* Начальное образование в дореволюционной России (1861 – 1917).– М.: Просвещение, 1982.– 208 с.
228. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / Отв. ред. А. И. Пискунов.– М.: Педагогика, 1976.– 600 с.
229. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. / Под ред. Э. Д. Днепровца, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Тебиева.– М.: Педагогика, 1991.– 448 с.
230. *Пирумова Н. М.* Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX века / АН СССР, Ин-т истории СССР; Отв. ред. В.Я.Лаверычев; – М.: Наука, 1986.– 268 с.

231. *Погрібний А. Г.* Борис Грінченко: Нарис життя і творчості.– К.: Дніпро, 1988.– 268 с.
232. *Погребняк В. П., Ятченко А. Д.* Нова парадигма: реалії і проблеми. Розвиток національної освіти в світовому контексті // Рідна школа.– 1994.– № 12.– С. 2–7.
233. *Поліщук М. С.* «Потрібно думать про національну освіту» // Рідна школа.– 1992.– № 11–12.– С. 3–6.
234. Положення про середній загальноосвітній навчально-виховний заклад // Освіта.– 1993.– 3 верес.
235. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т.– К.: Либідь, 1992.– Т. 1: До середини XVII століття.– 640 с.; К.: Либідь, 1992.– Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року.– 608 с.
236. *Постернак С.* Із історії освітнього руху на Україні.– К., 1920.– 127 с.
237. *Постернак С.* Постанова справи підготування учителів за часи революції в Росії і на Україні // Вільна українська школа.– 1918–1919.– № 8–9.– С. 137–143.
238. Праці II Делегатського з'їзду Всеукраїнської учительської спілки.– К., 1919.
239. Програма для вищих початкових шкіл / Видання Подільської губернської управи.– Кам'янець на Поділлі, 1918.
240. Проект єдиної школи на Україні.– Кн. I: Основна школа.– Кам'янець-Подільський, 1919.
241. Проект концепції української національної школи // Початкова школа.– 1990.– № 11.– С. 38–40.
242. *Прокопович В.* Народна школа й рідна мова на Україні // Світло.– 1914.– Кн. 7–8.– С. 34–47.
243. Революция на Украине: По мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев; Под ред. Н. Н. Попова.– М.; Л., 1930.– 435 с.
244. *Родин Р. И.* Народное образование на Правобережной Украине в 70–80-х годах XIX века.– К., 1969.
245. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): Нариси / Ред. кол.: М. Д. Ярмаченко (відп. ред.), Н. П. Калениченко та ін.– К.: Радянська школа, 1991.– 381 с.
246. *Рубинштейн М. М.* История педагогических идей в ее основных чертах.– М., 1916.

247. Руденко Ю. Д. Національне виховання: відродження, перспективи // Педагогіка і психологія.– 1994.– № 1.– С. 132 – 139.
248. Руденко Ю. Д. Українська національна система виховання.– К.: КДПІ, 1991.– 48 с.
249. Рудницький С. Д. Чому ми хочемо самостійної України? / Упоряд., передм. О. І. Шабля.– Львів: Світ, 1994.– 416 с.
250. Русова С. Від відділу позашкільної освіти при Генеральному секретаріаті // Вільна українська школа.– 1917.– № 1.– С. 42–47.
251. Русова С. В оборону казки // Світло.– 1913.– Кн. 7.– С. 3–8.
252. Русова С. Восточнославянский учительский союз // Русская школа.– 1907.– № 4.– С. 64–67.
253. Русова С. Ф. Географія. Західна Європа. Позаєвропейські краї.– Прага, 1922.
254. Русова С. Дещо з філософії виховання // Вільна українська школа.– 1918.– № 10.– С. 306–316.
255. Русова С. Ф. Дидактика.– Прага: Сіяч, 1925.– 190 с.
256. Русова С. Дитячий сад на національній ґрунті // Світло.– 1910.– Кн. 3.– С. 44, 45.
257. Русова С. Доклад С. Ф. Русовой на 1-м Всероссийском женском съезде при русском женском обществе в С.-Петербурге 10–16 декабря 1908 г. // Труды 1-го Всероссийского женского съезда при русском женском обществе в С.-Петербурге 10–16 декабря 1908 г.– СПб., 1909.– С. 153–157.
258. Русова С. До культурного об'єднання з Галичиною // Републіка.– 1919.– Ч. 67.– 20 квіт.
259. Русова С. До сучасного становища народного вчителя // Світло.– 1912.– Кн. 6.– С. 36 – 43.
260. Русова С. Дошкільне виховання // Світло.– 1913.– Кн. 1.– С. 20 – 26; Кн. 2.– С. 42–49; Кн. 3.– С. 7–14.
261. Русова С. Ф. Дошкільне виховання.– Катеринослав, 1918.– 133 с.
262. Русова С. Думки М. Драгоманова про освіту // Світло.– 1910.– Кн. 4.– С. 30–33.
263. Русова С. Ф. Єдина діяльна (трудова) школа.– Лейпциг: Українське вид-во в Катеринославі, 1923.– 53 с.

264. Русова С. Загально-земський з'їзд у справі народної освіти // Світло.– 1911.– Кн. 1.– С. 33–52.
265. Русова С. З з'їзду учителів // Світло.– 1914.– Кн.5.– С. 6–19.
266. Русова С. Инородческая школа и ея запросы // Инородческая школа: Сборник статей и материалов по вопросам инородческой школы / Под общей ред. Г. Г. Тумима и В. А. Зеленко.– Петроград, 1916.– С. 18–27.
267. Русова С. Ідейні підвалини школи // Світло.– 1913.– Кн. 8.– С. 33–38.
268. Русова С. К вопросу о белорусской школе // Русская школа.– 1908.– № 11.
269. Русова С. Киевское украинское общество «Просвіта» // Русская школа.– 1910.– № 1.
270. Русова С. К национализации начальной школы на окраинах России // Вестник воспитания.– 1913.– № 2.– С. 193–201.
271. Русова С. К национализации школы у вотяков, якутов и татар // Русская школа.– 1907.– № 11.
272. Русова С. Красзнавство в народній школі // Шлях виховання й навчання.– Львів, 1933.– 1-ша кн.– С. 25–34.
273. Русова С. Курсы народных учителей в Киеве // Украинский вестник.– 1906.– № 14.– С. 964–968.
274. Русова С. Ф. Методика початкової географії.– К.: Українська школа, 1918.
275. Русова С. Ф. Мої спомини.– Львів: Хортиця, 1937.– 284 с.
276. Русова С. Моральні завдання сучасної школи // Рідна школа: Львів.– 1938.– Ч. 7.
277. Русова С. Национализация школы у разных народностей России // Народный учитель.– 1907.– № 17–18.– С. 4–6.
278. Русова С. Націоналізація дошкільного виховання // Світло.– 1912.– Кн. 4.– С. 15 – 26; 1913.– Кн. 5.– С. 15–22.
279. Русова С. Націоналізація школи // Вільна українська школа.– 1917.– № 1.– С. 3–7.
280. Русова С. Національна школа // ЦДАВОВ України.– Ф. 3889, оп. 1, спр. 9.– [Рукопис статті].
281. Русова С. Народна початкова школа в Бельгії // Світло.– 1910.– № 1.– С. 29 – 36.

282. Русова С. Нова школа // Світло.– 1914.– Кн. 7–8.– С. 3–16.
283. Русова С. Ф. Нова школа соціального виховання.– Катеринослав; Лейпциг, 1924.– 151 с.
284. Русова С. Ф. Нові методи дошкільного виховання.– Прага, 1927.– 109 с.; табл.
285. Русова С. О национальной украинской школе прежде и теперь // Русская школа.– 1908.– № 5.
286. Русова С. О национальной школе в России // Вестник воспитания.– 1909.– № 2.– С. 167–176.
287. Русова С. О национальных учительских союзах // Народный учитель.– 1907.– № 6.
288. Русова С. Освіта на Україні // ЦДАВОВ України.– Ф. 3889, оп. 2, спр. 5.– [Рукопис статті].
289. Русова С. и др. От Центрального бюро Всероссийского союза учителей и деятелей по народному образованию в трудовую группу депутатов Государственной Думы // Народный учитель.– 1906.– № 6.
290. Русова С. Первые шаги к национализации народного образования на Украине // Русская школа.– 1907.– № 10.– С. 44, 45.
291. Русова С. Ф. Перша читанка для дорослих (для вечірніх, недільних шкіл).– К.: Українська школа, 1918.
292. Русова С. Песталоцці-Фребелівський будинок у Берліні // Світло.– 1910.– Кн. 2.– С. 14–20.
293. Русова С. П. Лесгафт і його педагогічні ідеї // Світло.– 1912.– Кн. 9.– С. 16–25.
294. Русова С. Ф. Позашкільна освіта.– К., 1918.
295. Русова С. Ф. Позашкільна освіта і засоби її проведення.– К.: Дзвін, 1918.– 87 с.
296. Русова С. Ф. Початкова географія.– 3-тє вид.– К., 1918.– 118 с.
297. Русова С. Ф. Початковий підручник французької мови задля самонавчання і перших класів гімназій з французько-українським словарем.– Вінниця, 1918.– 72 с.
298. Русова С. Природознавство в сучасному вихованні // Світло: Львів.– 1922.– № 4–6.
299. Русова С. Про дитячі цяцьки // Світло.– 1911.– Кн. 9.– С. 56–61.

300. *Русова С.* Проект новой свободной школы для Украины // Народный учитель.– 1907.– № 9.– С. 5–9.
301. *Русова С.* Про колективне та групове читання // Вільна українська школа.– 1918.– № 5–6.– С. 77–81.
302. *Русова С.* Просвітницький рух на Україні в 50-х роках // Світло.– 1911.– Кн. 6.– С. 34–42.
303. *Русова С.* Республіка молоді в Америці // Світло.– 1914.– Кн. 7–8.– С. 66–73.
304. *Русова С. Ф.* Серед рідної природи.– Київ; Лейпциг, 1922.– 80 с.
305. *Русова С.* Современные школьные нужды в Украине // Украинский вестник.– 1906.– № 2.– С. 115–122.
306. *Русова С.* 40-летие Харьковского общества грамотности // Русская школа.– 1911.– № 5–6.– С. 38–44.
307. *Русова С.* Среди словянских педагогических журналов // Русская школа.– 1919.– № 1.– С. 23, 24.
308. *Русова С.* Суспільні питання виховання // Життя і знання.– Львів, 1929.
309. *Русова С.* Сучасна мрія виховання // Життя і знання.– Львів, 1930.
310. *Русова С. Ф.* Теорія і практика дошкільного виховання.– Прага: Український громадський видавничий фонд, 1924.– 124 с.
311. *Русова С. Ф.* Теорія педагогіки на основі психології.– Прага: Сіяч, 1924.– 34 с.
312. *Русова С. Ф.* Український буквар: По підручнику О.Потебні / Уложила С. Ф. Русова.– 4-те вид.– К., 1919.
313. *Русова С.* Українські дитячі книжки // Світло.– 1913.– №. 4.– С. 43–47.
314. *Русова С.* Українські земства в справі заведення народної освіти // Світло.– 1911.– Кн. 3.– С. 32–47.
315. *Русова С.* Украинцы на 3-м делегатском съезде Всероссийского союза учителей и деятелей по народному образованию // Украинский вестник.– 1906.– № 5.– С. 318–322.
316. *Русова С.* Французькі літні колонії для школярів // Світло.– 1914.– Кн. 5.– С. 66–73.
317. *Русова С.* Хроника национальной школы // Русская школа.– 1907.– №11.– С. 44–47.

318. Русова С. Хроника национальной школы различных народов России // Русская школа.– 1908.– № 2.– С. 29–31.
319. Русова С. Шкільні екскурсії і їх значення // Світло.– 1911.– Кн. 8.– С. 25–34.
320. Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник / Под ред. А. Г. Дементьева, А. В. Западова, М. С. Черепанова; Предисл. А. В. Западова.– М.: Госполитиздат, 1959.– 835 с.
321. Русская периодическая печать (1895 – октябрь 1917): Справочник / Авт.-сост. М. С. Черепанов и Е. М. Фицгершт.– М., 1957.– 351 с.
322. Савинець В. К. Іван Франко і сучасна йому педагогічна думка в Галичині.– Львів, 1961.– 99 с.
323. Серополко С. Участие местного населения в деле народного образования // Народное образование в земствах. Основы организации и практика дела: Сборник / Под ред. Е. А. Звягинцева, А. М. Обухова, С. О. Серополко, Н. В. Чехова.– М., 1914.– С. 54–66.
324. Серополко С. Справочная библиотека отдела народного образования // Там же.– С. 136–141.
325. Серополко С. Снабжение школ учебниками и учебными пособиями // Там же.– С. 193–200.
326. Серополко С. Ученическая библиотека // Там же.– С. 201–207.
327. Серополко С. Учительская библиотека // Там же.– С. 256–271.
328. Серополко С. Внешкольное образование: Курс лекций, читанных в Русском Педагогическом Ин-те в Праге.– Прага, 1925.
329. Сірополко С. Бібліотечна справа на Україні в минулому та тепер в зв'язку зі станом духовної культури.– Прага, 1928.
330. Сірополко С. Бібліотечна справа на Советській Україні за останнє 10-ліття // Літературно-науковий вісник.– 1928.– № 5.
331. Сірополко С. Взірцевий каталог шкільної народної бібліотеки.– К., 1918.
332. Сірополко С. Вища освіта на Советській Україні // Студентський Вісник.– 1928.– № 28.
333. Сірополко С. Дальтон-план.– Львів, 1928.
334. Сірополко С. Дитяча книжка як засіб національного виховання // Діло.– 1927.– № 4.

335. *Сірополко С.* Завдання нової школи.– Кам'янець-Подільський, 1919.– 20 с.
336. *Сірополко С.* Історія освіти на Україні.– Львів, 1937.– 177 с.
337. *Сірополко С.* Народна освіта на Советській Україні.– Варшава, 1934.
338. *Сірополко С.* Народна освіта на українських землях і в колоніях // Українська культура: Лекції / За ред. Д. Антоновича; Упоряд. С. В. Ульяновська; Вст. ст. І. М. Дзюби; Перед. сл. М. Антоновича; Додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського.– К.: Либідь, 1993.– С. 72–91.
339. *Сірополко С.* Народні бібліотеки.– Кам'янець-Подільський, 1919.
340. *Сірополко С.* Національне виховання // Діло.– 1927.– № 26; Рідна школа – 1927.– № 5–6.
341. *Сірополко С.* Нові правила про народні бібліотеки // Світло.– 1912.– Кн. 4.– С. 59–61.
342. *Сірополко С.* Основи журналізму.– Подебради, 1932.
343. *Сірополко С.* Петро Холодний як педагог й освітній діяч // Шлях виховання й навчання: Львів.– 1939.– Кн. 2.
344. *Сірополко С.* Трудова чи фахова школа // Діло.– 1927.– № 203.
345. *Сірополко С.* Українська бібліографія та бібліографія українки в галузі фільмології.– Прага, 1931.
346. *Сірополко С.* Українська мова в зв'язку з українізацією та двомовністю в школі // Діло.– 1928.– № 10.
347. *Сірополко С.* Шкільна справа на Советській Україні // Тризуб.– 1926.– № 54.
348. *Сірополко С.* Школа і книжка // Світло.– 1910.– Кн. 4.– С. 3–6.
349. *Сірополко С.* Школознавство: Конспект лекцій, читаних в УВПІ в Празі.– Прага, 1926.
350. *Смаль В. З.* Педагогічні погляди Івана Франка.– К.: Радянська школа, 1966.– 187 с.
351. *Смирнова М. Г.* Навчання чужою мовою та основні принципи психології й педагогіки // Наша школа.– 1912.– № 2.– С. 147–159.
352. *Смирнов В. З.* Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX в.– М.: Изд-во АПН РСФСР, 1954.– 311 с.

353. *Соколов П.* История педагогических систем.– 2-е изд., испр. и доп.– Петроград; Клецов, 1916.– 708 с.
354. *Соловей Д.* Голгота України.– Дрогобич: Відродження, 1993.– Ч. 1.– 288 с.
355. Софія Русова і Галичина: Збірник статей і матеріалів / Упоряд. текстів, вст. ст., примітки й додатки З. І. Нагачевської.– Івано-Франківськ, 1996.– 126 с.
356. *Стельмахович М. Г.* Виховний ідеал української народної педагогіки // Початкова школа.– 1994.– № 2.– С.3–6.
357. *Стельмахович М. Г.* Народна педагогіка.– К.: Радянська школа, 1985.
358. *Стельмахович М. Г.* Народна педагогіка і педагогічна наука // Вісник Академії педагогічних наук України.– 1993.– К., 1993.– С. 34–42.
359. *Стельмахович М. Г.* Народне дитинознавство.– К.: Т-во «Знання», 1991.– (Сер. 7 «Педагогічна»; № 2).
360. *Стельмахович М. Г.* З історії українського шкільництва // Початкова школа.– 1992.– № 9–10.– С. 3–8.
361. *Стельмахович М. Г.* Сім'я і родинне виховання в Україні з найдавніших часів до XIX ст. // Рідна школа.– 1992.– № 3–4.– С. 14–20.
362. *Стельмахович М. Г.* Українська національна школа і народна педагогіка // Початкова школа.– 1992.– № 7 – 8.– С. 3–5.
363. *Стельмахович М. Г.* Українська народна педагогіка.– К., 1997.
364. *Стешенко І. М.* Про українську літературну мову.– К., 1912.– 36 с.
365. *Стешенко І. М.* Український національно-громадський рух і 1905 рік // Вільна Україна.– 1906.– № 1.– С. 95–99.
366. *Стешенко І.* До справи українізації середньої школи // Вільна українська школа.– 1917.– № 2.
367. *Ступарик Б. М.* Національна школа: витоки, становлення.– Івано-Франківськ: Прикарпатський ун-т, 1992.– 192 с.
368. *Ступарик Б. М.* Національна школа: становлення: Навчально-методичний посібник.– К.: ІЗМН, 1998.– 336 с.
369. *Ступарик Б. М.* Шкільництво Галичини (1772–1939). –Івано-Франківськ, 1994.– 142 с.

370. *Ступарик Б. М., Моцюк В. Д.* Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772–1939 рр.) / За ред. Б. М. Ступарика.– Коломия: ВІК, 1995.– 175 с.
371. *Субтельний О.* Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука.– 2-ге вид.– К.: Либідь, 1992.– 512 с.
372. *Сухомлинський В. О.* Вибрані твори: У 5 т.– К.: Радянська школа, 1976–1977. –Т. 1–5.
373. *Сухомлинська О. В.* Українські вчені про зарубіжний педагогічний рух (1920 – 1929) // Педагогіка: Наук.-метод. зб. / Ред. кол.: М. Д. Ярмаченко (відп. ред.) та ін.– К.: Освіта, 1993.– Вип. 32.– С. 106–114.
374. *Сухомлинська О. В.* Зарубіжний педагогічний досвід в Україні в 20-і роки // Рідна школа.– 1992.– № 2.– С. 3–7.
375. *Сушицький Ф.* Принципи українознавства // Вільна українська школа.– 1917.– № 1.
376. *Сушицький Ф.* Про вищі українські школи на Україні // Вільна українська школа.– 1917.– № 3–4.
377. *Сушицький Ф.* Про вищі українські школи у Києві // Вільна українська школа.– 1917.– № 3–4.
378. *Сушицький Ф.* Методи українознавства // Вільна українська школа.– 1917.– № 2.
379. *Сявавко Є. І.* Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку.– К.: Наукова думка, 1974.– 150 с.
380. *Терлецький В. В.* Педагогічні погляди П. О. Куліша // Початкова школа.– 1992.– № 11–12.– С. 21, 22.
381. *Томашівський С.* З історії державної середньої школи в Галичині // Наша школа.– 1909.– Кн. I–II.
382. Україна в 1917–1921 рр.: деякі проблеми історії / Відп. ред. Ю. Ю. Кондуфор.– К.: Наукова думка, 1991.
383. Українська культура: Лекції / За ред. Д. Антоновича; Упоряд. С. В. Ульяновська; Вст. ст. І. М. Дзюби.– К.: Либідь, 1993.– 592 с.; іл.
384. *Ушинський К. Д.* Вибрані педагогічні твори: У 2 т. / Пер. з рос.; Ред. кол.: В. М. Столетов (гол.) та ін.– К.: Радянська школа, 1983.– (Пед. б-ка).– Т. 1.– 448 с.; Т. 2.– 359 с.

385. *Фальборк Г.* Задачи образования // Народный учитель.– 1907.– № 10.– С. 2–8.
386. *Фальборк Г., Чарнолуцкий В.* Народное образование в России.– СПб., 1899.– 264 с.
387. *Фальборк Г., Чарнолуцкий В.* Настольная книга по народному образованию: У 4 т.– СПб., 1904.– Т. 1–4.
388. *Федченко П. М.* Матеріали з історії української журналістики.– Вип. 1. Перша половина XIX ст.– К.: Вид-во КДУ, 1959.– 338 с.
389. *Федченко П. М.* Преса і її попередники: Історія зародження і основні закономірності її розвитку.– К.: Наукова думка, 1969.– 348 с.
390. *Філоненко С. М.* До питання про концепцію національної школи в Україні в період 1917–20 рр. // Відродження.– 1993.– № 2.– С.9–12.
391. *Філоненко С. М.* Запровадження навчання рідною мовою в Україні (1920-ті рр.)// Початкова школа.– 1995.– № 10 – 11.– С. 52, 53.
392. *Філоненко С. М.* Освітня політика українських урядів у 1917–1920 роках // Педагогіка і психологія.– 1995.– № 2.– С. 156–163.
393. *Франко І.* Педагогічні статті і висловлювання / Упоряд. О. Г. Дзевєрін.– К.: Радянська школа, 1960.– 300 с.
394. *Франко І.* Твори: У 20 т.– К.: Держлітвидав України, 1950–1956.– Т. 1–20.
395. *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т.– К.: Наукова думка, 1976–1986.– Т. 1–50.
396. *Чарнолуцкий В.* Земство и народное образование.– СПб., 1911.
397. *Чарнолуцкий В.* Вопросы народного образования на первом общеземском съезде.– СПб., 1912.
398. *Челпанов Г. И.* Демократизация школы: По поводу проекта Государственного комитета по народному образованию.– М., 1918.
399. *Ченіга Я. Ф.* Азбука трудового виховання й освіти. Основи організації трудової школи з методологією початкового навчання: Підручник.– К.: Держвидав, 1922.

400. *Ченіга Я. Ф.* Арифметичні правила для початкових шкіл / Під ред. С. Русової, Ю. Сірого, Я. Чепіги, С. Черкасенка.– К.: Українська школа, 1918.
401. *Ченіга Я.* Брехливість у справі виховання // Світло.– 1912.– Кн. 4.– С. 3–15.
402. *Ченіга Я. Ф.* Буквар для шкіл грамоти.– Х., 1933.
403. *Ченіга Я. Ф.* Веселка: Перша читанка після букваря.– К.: Держвидав, 1921.– 128 с.
404. *Ченіга Я.* Вільна школа, її ідеї й здійснення їх в практиці // Учитель.– 1912.– № 1.– С. 14–18; № 2.– С. 38–40; № 3.– С. 76, 77; № 4.– С. 107–110; 1913.– № 5.– С. 137–140; № 6.– С. 175–170; № 7.– С. 204–206; № 8.– С. 240–242; № 9.– С. 271–275; № 10.– С. 308–310; № 11–12.– С. 338–340.
405. *Ченіга Я.* Грунтовні принципи нормальної школи // Світло.– 1911.– Кн. 1.– С. 3–7.
406. *Ченіга Я.* До трудової вільної школи // Вільна українська школа.– 1918–1919.– № 8–9.– С. 81–85.
407. *Ченіга Я.* Єдиний план і метод соціального виховання // Соціальне виховання.– 1922.– Ч. I.– С. 6–14.
408. *Ченіга Я. Ф.* Задачник для початкових народних шкіл. Рік I / Під ред. С. Русової, Ю. Сірого, Я. Чепіги, С. Черкасенка.– К.: Криниця, 1917.
409. *Ченіга Я.* Значення руху й діяльності в розвитку дитини при навчальному процесі // Путь просвещения.– 1922.– № 2.– С. 118–126.
410. *Ченіга Я. Ф.* Методичні замітки до навчання грамоти по звуковому методу.– К.: Українська школа, 1917.– 39 с.
411. *Ченіга Я. Ф.* Методичні поради до роботи з читанкою першого класу.– Х.: Радянська школа, 1934.– 38 с.
412. *Ченіга Я.* Моральне внушіння у справі виховання // Світло.– 1910.– Кн. 2.– С. 20–32.
413. *Ченіга Я. Ф.* Навчання в трудовій школі: Практичні поради до навчання по трудовому методу. Рідна мова й арифметика.– К.: Час, 1924.– 88 с.
414. *Ченіга Я.* Народна освіта в Південно-Сполучених Державах // Світло.– 1911.– Кн. 6.– С. 43–46.

415. *Ченіга Я.* Народний учитель і національне питання // Світло.– 1912.– Кн. 1.– С. 15–25.
416. *Ченіга Я.* Національність і національна школа // Світло.– 1910.– Кн. 1.– С. 16–29.
417. *Ченіга Я. Ф.* На шляху до трудової школи (Методичні й дидактичні поради щодо зміни в освіті й вихованні).– К., 1920.– 24 с.
418. *Ченіга Я.* Не забудьте пом'янути... // Світло.– 1911.– Кн. 8.– С. 34–36.
419. *Ченіга Я.* Освіта на Україні // Вільна українська школа.– 1918–1919.– № 8–9.– С. 132–136.
420. *Ченіга Я. Ф.* Пасынки школы (Отсталые и талантливые дети).– Мариуполь, 1909.– 68 с.
421. *Ченіга Я.* Педологія, або наука про дітей // Світло.– 1911.– Кн. 5.– С. 4–9.
422. *Ченіга Я.* Передмова до проекту української школи // Світло.– 1913.– Кн. 1.– С. 30–37.
423. *Ченіга Я.* Переймання (Про виховання дитини) // Путь просвещения.– 1922.– № 6.– С. 124–134.
424. *Ченіга Я. Ф.* Письмо в школі: Методичний підручник для вчителя.– К.: Дзвін, 1918.– 39 с.
425. *Ченіга Я. Ф.* Практична трудова педагогіка.– Х.: Книгоспілка, 1924.
426. *Ченіга Я. Ф.* Проблеми виховання й навчання в світлі науки й практики: Збірник психо-педагогічних статей.– Кн. 1-ша.– К., 1913.– 157 с.
427. *Ченіга Я.* Проект української школи // Світло.– 1913.– Кн. 2.– С. 31–44; Кн. 3.– С. 14–30; Кн. 4.– С. 12–29.
428. *Ченіга Я.* Психо-фізіологічні основи правопису // Світло.– 1911.– Кн. 9.– С. 61–71.
429. *Ченіга Я.* Річевий (наочний) метод навчання // Світло.– 1914.– Кн. 5.– С. 28–39.
430. *Ченіга Я. Ф.* Розмови про виховання дитини.– К.: Час, 1924.
431. *Ченіга Я.* Російська школа на Україні // Учитель.– 1913.– № 1.– С. 14–16; № 2–3.– С. 77–80.
432. *Ченіга Я.* Самовиховання вчителя // Світло.– 1913.– Кн. 8.– С. 9–18; Кн. 9.– С. 6–13.

433. *Ченіга Я.* Словесно-звуковий метод навчання грамоти (Методичний нарис) // *Світло.*– 1910.– Кн.3.– С. 21–39.
434. *Ченіга Я.* Соединение словесного метода с звуковым при обучении чтению и письму // *Народный учитель.*– 1909.– № 3.– С. 9–12.
435. *Ченіга Я.* Соціалізація народної освіти // *Вільна українська школа.*– 1917.– № 2.– С. 74.
436. *Ченіга Я.* Страх і кара // *Світло.*– 1912.– Кн. 6.– С. 15–31; Кн. 7.– С. 21–36.
437. *Ченіга Я.* Л. Толстой і його школа // *Світло.*– 1911.– Кн. 5.– С. 20–30.
438. *Ченіга Я.* Увага і розумовий розвиток дитини // *Світло.*– 1911.– Кн. I.– С. 20–33.
439. *Ченіга Я.* Уява і мислительна та творча діяльність дитини // *Світло.*– 1914.– Кн. 9.– С. 13–40.
440. *Ченіга Я.* Читання з поясненнями в сучасній школі на Україні // *Світло.*– 1913.– Кн. 6.– С. 8–14; Кн. 7.– С. 12–21.
441. *Ченіга Я.* Школа в Західній Європі і Америці // *Вільна українська школа.*– 1919–1920.– № 1.– С. 29
442. *Черкасенко С.* Бережімо просвітні огнища // *Світло.*– 1913.– Кн. 4.– С. 3–6.
443. *Черкасенко С.* Епоха прожекторства // *Світло.*– 1914.– Кн. 7–8.– С. 92–96.
444. *Черкасенко С.* Кілька слів про українізацію народної школи // *Вільна українська школа.*– 1917.– № 2.– С. 68–74.
445. *Черкасенко С.* Народні вчителі й рідна школа // *Світло.*– 1913.– Кн. 1.– С. 7–20.
446. *Черкасенко С.* Як ми попали в інородці // *Світло.*– 1914.– Кн. 5.– С. 3–6.
447. *Чехов Н. В.* Народное образование в России с 60-х годов XIX века.– М., 1912.
448. *Чехов Н. В.* Типы русской школы в их историческом развитии.– М., 1923.
449. *Чикаленко Є.* Спогади (1861 – 1907).– Ч. 1.– Львів, 1925.– 172 с.; Ч. 2.– Львів, 1925.– 139 с.; Ч. 3.– Львів, 1925.– 131 с.
450. *Чикаленко Є.* Щоденник (1907 – 1917).– Львів, 1931.– 496 с.

451. *Шелухин С.* Значення рідної мови для народності й творчості // Світло.– 1911.– Кн. 9.– С. 25–56.
452. *Шелухин С.* Україна – назва нашої землі з найдавніших часів.– Прага, 1936; Дрогобич: Бескид, 1992.– 249 с.
453. *Шерстюк Г.* Нескінчена будівля // Світло.– 1911.– Кн. 8.– С. 45–48.
454. Школа и педагогическая мысль России периода двух буржуазно-демократических революций: Сборник научных трудов / АПН СССР, НИИ общей педагогики; Под ред. Э. Д. Днепров.– М., 1984.– 246 с.
455. Школа России кануна и в период революции 1905–1907 гг.: Сборник научных трудов / АПН СССР, НИИ общей педагогики; Под ред. Э. Д. Днепров, Б. К. Тебиева.– М.: АПН СССР, 1985. – 219 с.
456. *Юцишин І.* Гагілки для школи.– Львів, 1912.
457. *Юцишин І.* Деякі основи організації позашкільної освіти // Вільна українська школа.– 1917.– № 3–4 – С. 169–172.
458. *Юцишин І.* Жан Жак Руссо // Учитель.– 1912.– № 1.– С. 10–14; № 2.– С. 36–38; № 3.– С. 72–75; № 4.– С. 101–107; 1913.– № 5.– С. 131–137; № 6.– С. 165–175; № 7.– С. 198–204.
459. *Юцишин І.* Іван Франко як вихователь.– Львів, 1914.
460. *Юцишин І.* Організація українського вчителства в Австрії до європейської війни // Вільна українська школа.– 1918.– № 5–6.– С. 33–47; 1918–1919.– № 8–9.– С. 242–257.
461. *Юцишин І.* Проект на зміну державного шкільного закону з дня 14, мая 1869 // Учитель.– 1913.– № 8.– С. 229–233; № 9.– С. 261–271; № 10.– С. 292–307; № 11–12.– С. 325–337.
462. *Юцишин І.* Про нижчу школу на Україні // Вільна українська школа.– 1917.– № 3 – 4.– С. 94–98.
463. *Юцишин І.* Психологічний підклад провини ученика в гурті.– Львів, 1911.
464. *Юцишин І.* Реферат про народне шкільництво на «Народнім з'їзді в 1912 році» // Учитель.– 1913.– № 5.– С. 153–156.
465. *Юцишин І.* Рідна мова в рідній школі // Учитель.– 1910.– Ч. 20–22.
466. *Юцишин І.* Стефан Ковалів.– Львів, 1914.

467. *Ющшин І.* О моральнім вихованню молодежи // *Учитель.*– 1907.– Ч. 23–24.
468. *Яремчук В. Д.* Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність / Інститут системних досліджень.– Львів, 1993.– 101 с.
469. *Ярмаченко Н. Д.* Педагогическая деятельность и творческое наследие А. С. Макаренко: Книга для учителя.– К.: Радянська школа, 1989.– 191 с.– (Пед. б-ка).

ПРЕСА

471. *Артистичний вісник.*– Львів, 1905–1907.
472. *Батьківщина.*– Львів, 1879–1896.
473. *Бібліотека для молодіжі.*– Чернівці, 1885–1893.
474. *Боротьба.*– Київ, 1906.
475. *Будучина.*– Львів, 1909–1910.
476. *Будучність.*– Львів, 1909–1910.
477. *Буковина.*– Чернівці, 1885–1916.
478. *Вестник опытной физики и элементарной математики.*– Киев, 1886–1891, Одесса, 1891–1915.
479. *Вечерниці.*– Львів, 1862–1863.
480. *Відгуки.*– Львів, 1913–1914.
481. *Вільна думка.*– Київ, 1915.
482. *Вільна Україна.*– Петербург, 1906.
483. *Вільна українська школа.*– Київ, 1917–1920.
484. *Вісник Генерального Секретаріату УНР.*– Київ, 1917.
485. *Вісти з Української Центральної Ради.*– Київ, 1917.
486. *Вісти з Українських Товариств.*– Львів, 1912–1914.
487. *Вісник Культури і Життя.*– Київ, 1913.
488. *Вісник Української Київської Студентської Громади.*– Київ, 1903.
489. *Волинь.*– Житомир, 1882–1917.
490. *Воля.*– Львів, 1900–1907.
491. *Воля.*– Харків, 1907.
492. *Воля.*– Київ, 1917.
493. *Вперед.*– Львів, 1911.
494. *Вперед.*– Львів, 1911–1914.

495. Веночок.– Львів, 1904–1908.
496. Временник Ставропигийского института.– Львов, 1864–1915.
497. Газета для народных учителей.– Будапешт, 1868–1873.
498. Газета школьна.– Львів, 1875–1879.
499. Галицкая Русь.– Львів, 1891–1892.
500. Галицький Сіон.– Львів, 1880–1882.
501. Галицький Літературно-Науковий Вісник.– Львів, 1898.
502. Галичанин.– Львів, 1867–1870.
503. Галичанин.– Львів, 1893–1894.
504. Голос Молодіжи.– Чернівці, 1909.
505. Голос Народа.– Львів, 1909–1914.
506. Голос средней школы.– Киев, 1915–1916.
507. Громада: Українська збірка.– Женева, 1878–1880.
508. Громада: Українська часопись.– Женева, 1880–1881.
509. Громадська думка.– Київ, 1905–1906.
510. Громадський друг.– Львів, 1878.
511. Дешева Читальня.– Львів, 1913–1914.
512. Дзвін.– Львів, 1878.
513. Дзвін.– Львів, 1905–1906.
514. Дзвін.– Київ, 1913–1914.
515. Дзвоник.– Львів, 1890–1892; Дзвінок.– Львів, 1893–1914.
516. Діло.– Львів, 1880–1939.
517. Дитя.– Київ, 1898–1900.
518. Дніпрові Хвилі.– Катеринослав, 1910–1913.
519. Добра Новина.– Львів, 1903.
520. Добра Новина.– Львів, 1913–1914.
521. Дом и Школа.– Львов, 1863–1864.
522. Дом и Школа.– Коломия, 1883.
523. Дошкольное воспитание.– Киев, 1911–1917.
524. Друг.– Львів, 1874–1877.
525. Дрібна бібліотека.– Львів, 1876–1880.
526. Душпастырь.– 1887–1894.
527. Живая мысль.– Львов, 1902–1905.
528. Життє.– Львів, 1912–1914.
529. Життє і Слово.– Львів, 1894–1897.
530. Життя.– Коломия, 1911–1912.

531. Життя і Знання.– Полтава, 1913–1914.
532. Журнал элементарной математики.– Киев, 1884–1886.
533. Ежегодник. Коллегия Павла Галагана.– Киев, 1894–1904.
534. Западнорусская начальная школа.– Киев, 1906–1907.
535. Записки Наукового Товариства імені Шевченка у Львові.– Львів, 1893–1916.
536. Записки Товариства імені Шевченка.– Львів, 1892.
537. Засів.– Київ, 1911–1912.
538. Земля і Воля.– Чернівці, 1906; Львів, 1907–1913.
539. Земский сборник Черниговской губернии.– Чернигов, 1869–1916.
540. Зоря.– Львів, 1890–1897.
541. Зоря Галицька.– Львів, 1848–1857.
542. Зоря Київська.– Київ, 1915.
543. Ідея.– Тернопіль, 1905–1906.
544. Іскра.– Львів, 1903.–Ч. 1–4; Чернівці, 1903.– Ч. 5–7.
545. Каменярі.– Мамаївці, Буковина, 1903–1914.
546. Карпат.– Унгвар, 1873–1886.
547. Києвлянин.– Киев, 1864–1895.
548. Киевская старина.–Киев, 1882–1906.
549. Киевские епархиальные ведомости.– Киев, 1861–1895.
550. Киевский телеграф.– Киев, 1859–1895.
551. Киевский курьер.– Киев, 1862.
552. Книгар.– Київ, 1917.
553. Лада.– Львів, 1853.
554. Ластовка.– Львів. 1869–1881.
555. Летопись вечерних женских курсов.– Киев, 1914.
556. Листок правди.– Львів, 1905.
557. Літературно-науковий вісник.– Львів, 1898–1906; Київ, 1907–1914, 1917–1919; Львів, 1922–1932.
558. Луна.– Львів, 1907.
559. Маяк.– Київ, 1913–1914.
560. Мета.– Львів, 1908–1909.
561. Молода Україна.– Київ, 1906–1914.
562. Молода Україна.– Львів, 1900–1906.
563. Молодик.– Харків, 1843–1844.
564. Молодіж.– Львів, 1904.–Ч. 1–6; Тернопіль, 1904.–Ч. 7, 12; 1905.

565. Молодіж.– Чернівці, 1910.
566. Молот.– Львів, 1878.
567. Муха.– Бережани, 1900.
568. Народ.– Львів, 1890–1893; Коломия, 1892–1895.
569. Народна Бібліотека.– Чернівці, 1905.
570. Народный учитель.– Кишинев, 1906–1908; Киев, 1908–1909; Москва, 1910–1917.
571. Народна Школа.– Коломия, 1875.
572. Народне Слово.– Львів, 1907–1912.
573. Народна Справа.– Одеса, 1906.
574. Наука.– Унгвар, 1897–1914.
575. Наука.– Львів, 1906.
576. Наука і Розвага.– Чернівці, 1903.
577. Наука и школа.– Харьков, 1915–1916.
578. Науковий додаток до «Учителя».– Львів, 1911–1914.
579. Наш Голос.– Львів, 1910–1913.
580. Наша школа.– Львів, 1909–1910.
581. Наше Життя.– Київ, 1916.
582. Наше Слово.– Львів, 1907–1908.
583. Наші листки.– Перемишль, 1910–1912.
584. Нива.– Львів, 1865.
585. Нова воля.– Київ, 1917.
586. Нова громада.– Київ, 1906.
587. Нова Рада.– Київ, 1917.
588. Нова школа.– Полтава, 1917.
589. Новий громадський голос.– Львів, 1904–1906.
590. Оса.– Бережани, 1900.
591. Оса.– Станіслав, 1907.
592. Освіта.– Кам'янець-Подільський, 1918.
593. Основа.– Санкт-Петербург, 1861–1862.
594. Основа.– Львів, 1906–1911.
595. Основа.– Львів, 1906–1914.
596. Основа.– Одеса, 1915.
597. Одесский вестник.– Одесса, 1827–1893.
598. Педагогический вестник.– Елизаветград, 1881–883.
599. Педагогический журнал.– Полтава, 1914–1917.

600. Педагогическая мысль.– Киев, 1904–1905.
601. Педагогическая неделя.– Киев, 1906.
602. Письмо до Громади.– Львів, 1863–1865, 1867–1868.
603. Письмо з Просвіти.– Львів, 1877–1879.
604. Письмо з Просвіти.– Львів, 1907–1916.
605. Подільське слово.– Тернопіль, 1909–1913.
606. Подільський голос.– Тернопіль, 1904–1907.
607. Покутське слово.– Коломия, 1912–1913.
608. Правда.– Львів, 1867–1897; з перервами.
609. Прапор.– Львів, 1908.– Ч. 1–5; Коломия, 1908.– Ч. 6–19.
610. Праця.– Львів, 1904–1906.
611. Прикарпатська Русь.– Львів, 1909.
612. Приятель дітей.– Коломия, 1881–1883.
613. Промінь.– Вашківці над Черемошем, 1904–1907.
614. Просвітні листки.– Львів, 1907–1916.
615. Профессиональная школа.– Киев, 1890–1892.
616. Пчілка.– Львів, 1906.
617. Рада.– Київ, 1906–1914.
618. Рідна школа.– Станіслав, 1911.
619. Рідний край.– Полтава, 1905–1907; Київ, 1908–1912; Гадяч, 1914–1916.
620. Робітник.– Львів, 1910.
621. Робочий люд.– Бережани, 1907.
622. Русалка Дністровая.– Львів, 1837.
623. Руска хата.– Львів, 1905–1906.
624. Руска школа.– Чернівці, 1888, 1891.
625. Руслан.– Львів, 1897–1914.
626. Руська воля.– Тернопіль, 1906–1907, 1910–1911; Перемишль 1910–1909; Золочів, 1910.
627. Самостійна Україна.– Львів, 1905–1906.
628. Світ.– Львів, 1881–1882.
629. Світ.– Львів, 1906–1907.
630. Світ.– Новий Санч, 1914.
631. Світло.– Київ, 1910–1914.
632. Світло.– Коломия, 1881–1882.
633. Світець.– Житомир, 1918.

634. Свобода.– Львів, 1897–1899, 1900–1916.
635. Село.– Київ, 1909–1910.
636. Селянин.– Чернівці, 1903; Львів, 1904–1906.
637. Січові вісті.– Львів, 1912–1914.
638. Слово.– Львів, 1861–1867.
639. Слово.– Київ, 1907–1909.
640. Слово.– Харків, 1916.
641. Сніп.– Харків, 1912–1913.
642. Соціал-демократ.– Полтава, 1907.
643. Спутник средней школы и экстерна.– Киев, 1909–1910.
644. Станіславські вісті.– Станіслав, 1912–1913.
645. Степ.– Одеса, 1916.
646. Сяйво.– Київ, 1912–1913.
647. Таврический народный учитель.– Симферополь, 1907–1910.
648. Труд.– Київ, 1881–1882.
649. Труды педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества.– Харьков, 1893–1902.
650. Українець.– Москва, 1859–1864.
651. Украинская жизнь.– Москва, 1912–1917.
652. Украинский альманах.– Харьков, 1831.
653. Украинский вестник.– Харьков, 1916–1819.
654. Украинский вестник.– Санкт-Петербург, 1906–1907.
655. Украинский журнал.– Харьков, 1824–1825.
656. Україна.– Київ, 1907.
657. Україна.– Київ, 1914.
658. Україна.– Чернівці, 1913–1914.
659. Українська хата.– Київ, 1909–1914.
660. Українське слово.– Львів, 1915–1916.
661. Український голос.– Львів, 1915–1916.
662. Український листок.– Львів, 1902.
663. Украинский студент.– Санкт-Петербург, 1913–1914.
664. Український учитель.– Станіслав, 1911–1912.
665. Утренняя звезда.– Харьков, 1833.
666. Учитель.– Ужгород, 1867.
667. Учитель.– Львів, 1869–1874, 1880–1914.
668. Учитель.– Львів, 1889–1914.

669. Учитель.– Черкаси, 1917.
670. Учительське слово.– Львів, 1912–1914.
671. Физик-любитель.– Николаев, 1904–1917.
672. Физическое обозрение.– Варшава, 1900–1905; Киев, 1906–1916.
673. Харьковский Демокрит.– Харьков, 1816.
674. Хлібороб.– Львів, 1891; Коломия, 1892–1893.
675. Хлібороб.– Лубни, 1905.
676. Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка.– Львів, 1900–1916.
677. Церковно-приходская школа.– Киев, 1887–1906.
678. Циган.– Бережани, 1900.
679. Циркуляр по управлению народными училищами Юго-Западного края.– Житомир, 1894.
680. Циркуляр по управлению Киевским учебным округом.– Киев, 1859–1917.
681. Циркуляр по управлению Одесским учебным округом.– Одесса, 1864–1916.
682. Циркуляр по Харьковскому учебному округу.– Харьков, 1861–1916.
683. Червоня Русь.– Львів, 1888–1891.
684. Червоний прапор.– Збараж, 1906.
685. Черниговская газета.– Чернигов, 1877–1878.
686. Черниговские губернские ведомости.– Чернигов, 1843–1918.
687. Черниговский листок.– Чернигов, 1861–1863.
688. Читальня.– Чернівці, 1911–1913.
689. Читальня.– Ужгород, 1914.
690. Шкільний поради́к.– Львів, 1906.
691. Школа: Приложение к «Письму до Громады».– Львов, 1866.
692. Школьная часопись.– Львів, 1880–1889.
693. Школьное обозрение.– Одесса, 1889–1892.
694. Школьный листок.– Львов, 1875.
695. Школьные экскурсии и школьный музей.– Бендеры; Одесса, 1913–1916.
696. Шляхи.– Львів, 1913–1914.
697. Вестник воспитания.– Москва, 1890–1917.
698. Воспитание и обучение.– Санкт-Петербург, 1877–1917.

699. Женское образование.– Санкт-Петербург, 1876–1889.
700. Журнал для воспитания.– Санкт-Петербург, 1857–1859.
701. Журнал Министерства народного просвещения.– Санкт-Петербург, 1834–1917.
702. Народная школа.– Санкт-Петербург, 1869–1689.
703. Народное образование.– Санкт-Петербург, 1896–1917.
704. Образование.– Санкт-Петербург, 1892–1909.
705. Педагогический листок.– Санкт-Петербург, 1871–1885.
706. Педагогический сборник.– Санкт-Петербург, 1864–1917.
707. Русская школа.– Санкт-Петербург, 1890–1917.
708. Русский народный учитель.– Санкт-Петербург, 1880–1911.
709. Русский педагогический вестник.– Санкт-Петербург, 1857–1861.
710. Семья и школа.– Санкт-Петербург, 1871–1881.
711. Учитель.– Санкт-Петербург, 1861–1870.
712. Школьное хозяйство.– Санкт-Петербург, 1896–1901.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

*Центральний державний історичний архів,
м. Санкт-Петербург, Російська Федерація*

713. Ф. 730, оп. 1, од. зб. 126–129.
714. Ф. 733, оп. 88, од. зб. 273.
715. Ф. 733, оп. 150, од. зб. 273.
716. Ф. 733, оп. 162, од. зб. 118, 189, 221, 254, 353, 464, 876.
717. Ф. 772, оп. 1, од. зб. 86, 4747, 5720.
718. Ф. 776, оп. 1, од. зб. 22, л. 1–4.
719. Ф. 776, оп. 2, од. зб. 2, л. 277, 278.
720. Ф. 776, оп. 2, од. зб. 3, л. 260–263.
721. Ф. 776, оп. 2, од. зб. 5, л. 512, 513.
722. Ф. 776, оп. 2, од. зб. 32–33, л. 185–187.
723. Ф. 776, оп. 2, од. зб. 65, л. 5, 6, 18–20.
724. Ф. 776, оп. 3, од. зб. 180, л. 71.
725. Ф. 776, оп. 3, од. зб. 182, л. 1.
726. Ф. 776, оп. 5, од. зб. 75, л. 6.

727. Ф. 776, оп. 5, од. зб. 147, л. 12.
728. Ф. 776, оп. 11, од. зб. 121, л. 149.
729. Ф. 776, оп. 11, од. зб. 135.
730. Ф. 776, оп. 12, од. зб. 11, л. 9.
731. Ф. 776, оп. 12, од. зб. 31, л. 6.
732. Ф. 776, оп. 12, од. зб. 37, л. 33.
733. Ф. 776, оп. 12, од. зб. 75, л. 9.
734. Ф. 776, оп. 12, од. зб. 106, л. 251–254.
735. Ф. 776, оп. 12, од. зб. 111.
736. Ф. 776, оп. 13, од. зб. 108.
737. Ф. 776, оп. 14, од. зб. 106.
738. Ф. 776, оп. 16, ч. 1, од. зб. 183, л. 1.
739. Ф. 776, оп. 16, ч. 1, од. зб. 537, л. 3.
740. Ф. 776, оп. 16, ч. 1, од. зб. 1120, л. 24.
741. Ф. 776, оп. 16, ч. 1, од. зб. 1243, л. 3.
742. Ф. 776, оп. 16, ч. 2, од. зб. 1073, л. 1.
743. Ф. 776, оп. 16, ч. 2, од. зб. 1207, л. 1.
744. Ф. 776, оп. 22, од. зб. 22.
745. Ф. 776, оп. 34, од. зб. 11, л. 208.
746. Ф. 776, оп. 34, од. зб. 17, л. 52, 208.
747. Ф. 777, оп. 2, од. зб. 72, л. 40.
748. Ф. 777, оп. 4, од. зб. 169, л. 202.
749. Ф. 777, оп. 4, од. зб. 133, л. 55, 63, 88, 108, 166, 169.
750. Ф. 777, оп. 5, од. зб. 1, л. 105, 106, 112, 113, 116, 121–125.
751. Ф. 777, оп. 5, од. зб. 2, л. 46, 48.
752. Ф. 797, оп. 69, од. зб. 9.
753. Ф. 933, оп. 15, од. зб. 30.
754. Ф. 1405, оп. 530, од. зб. 774, л. 31.
755. Ф. 1617, оп. 1, од. зб. 51, л. 5.
756. Ф. 1654, оп. 1, од. зб. 51.

*Центральний державний архів
вищих органів влади України*

757. Ф. 166, оп. 1, спр. 5163 (про О. Музиченка).
758. Ф. 166, оп. 71, 72, спр. 1077 (про Я. Чепігу).

759. Ф. 166, оп. 12, спр. 8384 (про Я. Чепігу).

760. Ф. 3889, оп. 1, спр. 1–24; оп. 2, опр. 1–16 (про С. Русову).

*Центральний державний історичний архів України,
м. Львів*

761. Ф. 129, оп. 2, од. зб. 1016.

762. Ф. 146, оп. 7, од. зб. 4149, л. 41.

763. Ф. 146, оп. 16, од. зб. 372, 375.

764. Ф. 156, оп. 1, од. зб. 268, 844.

765. Ф. 178, оп. 1, од. зб. 449, 570, 682.

766. Ф. 309, оп. 1, од. зб. 2744, 2749, 2760.

767. Ф. 348, оп. 1, од. зб. 6923а.

768. Ф. 362, оп. 1, од. зб. 7, 78–80.

769. Ф. 663, оп. 1, од. зб. 142.

770. Ф. 779, оп. 1, од. зб. 73.

Національна бібліотека

ім. В. І. Вернадського НАН України, відділ рукописів

771. Ф. 11, № 2193, 2194.

772. Ф. 111, № 4166, 4247, 4439.

773. Ф. 111, № 39304.

774. Ф. X, № 16943.

775. Ф. 86, № 14.

776. Ф. 208, № 12–20, 32.

Чернігівський державний обласний архів

777. Ф. 127, оп. 23, од. зб. 1351.

778. Ф. 1016, оп. 1, од. зб. 161, 192, 210, 211.

Чернігівський історичний музей

779. Ф. Ал-2013.

Національна академія наук України
Міністерство освіти і науки України
Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника
Науково-дослідний центр періодики

І. В. ЗАЙЧЕНКО

**ПРОБЛЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ШКОЛИ
В ПРЕСІ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

За редакцією **М. Д. Ярмаченка**

Відповідальний редактор *Лідія Сніцарчук*

Редактор *Ольга Катола*

Комп'ютерна верстка *Надії Кулеші*

(НДЦ періодики ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України)

Комп'ютерний набір *Валентина Чепігу*

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Підписано до друку 18.05.2001. Формат 60x84/16.
Папір офсетний № 1. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 21,5.
Умовн. фарбовідб. 22,0. Обл.-вид. арк. 15,48.
Тираж 300 пр. Зам. № 328. Ціна договірна.

Надруковано з оригінал-макета
Львівська обласна книжкова друкарня
79008, Львів, вул. Пекарська, 11.